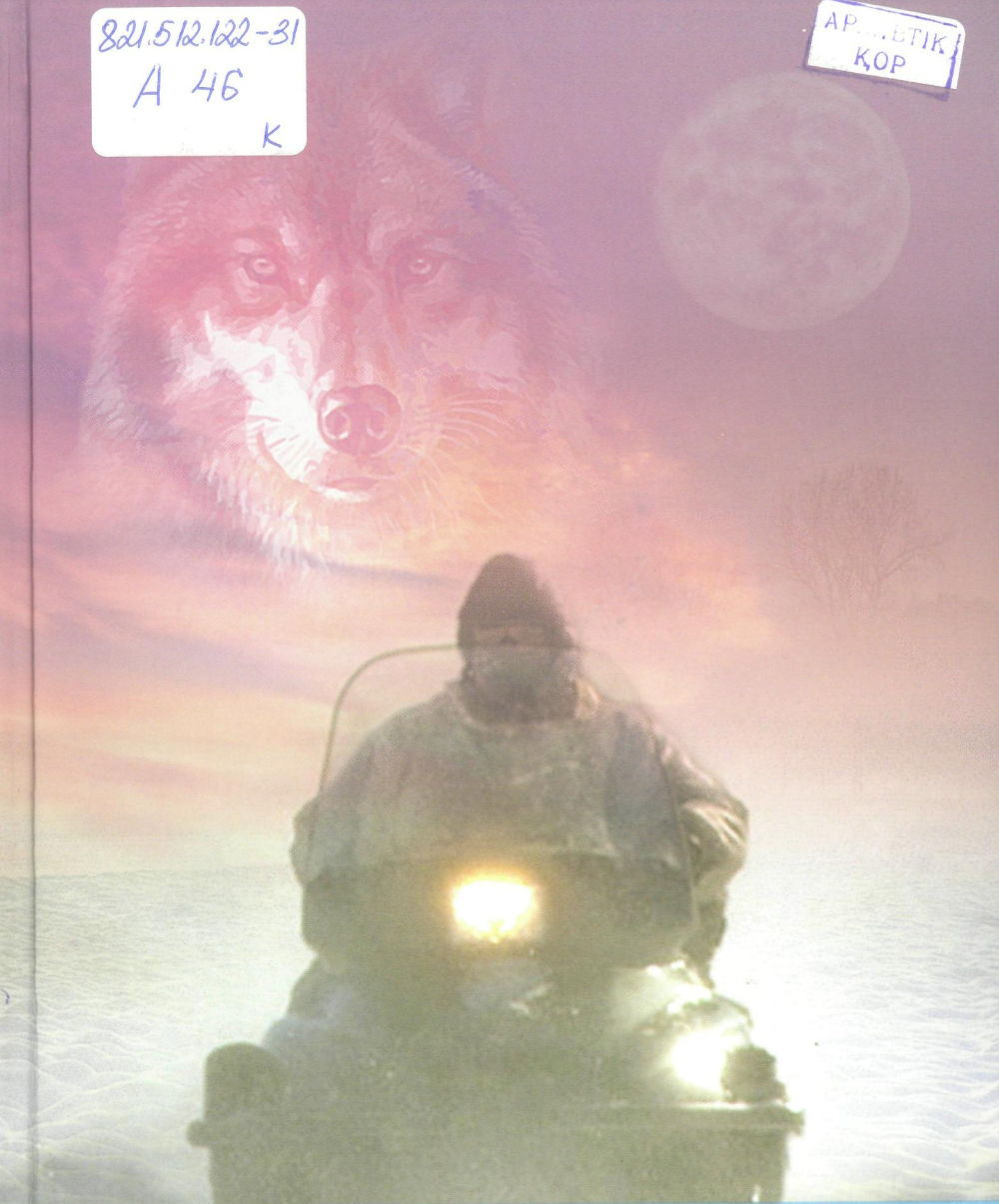

821.512.122-31

А 46

к

АРХИВТИК
ҚОР

Асқар АЛТАЙ

ТУАЖАТ

821.512.122-31

A 46

Әдебиетімізге өз үнімен, өз тілімен, өз шындығымен екпінді, қарқынды қаламгер келді. Асқардың тілі бай, Алтай топырағындай құнарлы, шөбіндей шүйгін. Қазақ тілінің қаймағы бұзылмаған, жал-құйрығы күзелмеген, бөгде сөзбен былғанбаған ортада ер жеткен жазушы.

Дулат ИСАБЕКОВ
«Қазақ әдебиеті» газеті, 2008 жыл.

ТУАЖАТ

Роман

Жолаушы

Хикаят

Асқар АЛТАЙ

ТУАЖАТ

Роман және хикаят

Алматы
2018

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 Қаз-44

А 46

**Жинақтың жауапты шығарушысы — Айман Ментебаева,
филология ғылымдарының кандидаты**

Алтай А.

А 46 Туажат. Роман және хикаят. — Алматы, 2018. — 208 бет.

ISBN 978-601-7355-56-2

Жазушының соңғы жылдары жазылған «Туажат» романы мен «Жолаушы» повесінде бүгінгі қазақтың қиян-қилы кешкен тағдырлары суреттеледі. Өз елінде өгей күн көріп, қоғамда туажат күй кешкен Байбура арқылы романда қазіргі қазақ рухының жаланаш қалған кейіп-кеспірін қаламгер қапысыз бейнелейді... Бүгінде жастар арасында туған жер мен елден жатсыну процессінің жанаша «туажаттық» философия тудырып отырғанына суреткер ой салады.

Сондай-ақ, хикаяттағы Бүкір суретші арқылы да қазақ арасындағы сатқындық, маргиналдық, қорқаулық сияқты бүкір құбылыстың түп-тамырын тап басып бейнелейді... Кешегі отарлаушы-тоталитарлық кезеннің суық лебі «Перінің демі» болып үріп, бүгінгі ауыр трагедияларға жол ашып отырғанына оқырман көзін жеткізеді.

Кітап қалың оқырманға арналады.

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 Қаз-44

ISBN 978-601-7355-56-2

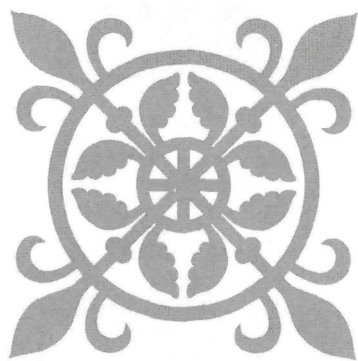
© Алтай А., 2018

© «Арда», 2018

ТУАЖАТ

Роман

Если виновен народ, значит виновен я.

Книга Бытия

*Все, что вышло из-под моего пера,
стало быть, лишь фрагменты одной и
той же нескончаемой исповеди...*

Гете

Көк шымылдық аспан мен ақ кебін жердің арасы кіреуке мұнар. Күнге шағылған қылау қылпып тұр. Қарға катып калар күн шақылдап тұрғалы үшінші тәулік. Алтайдың ат қолтығын сөгер ерен Ертіс бойы қаһарлы. Дүниені еркін қыдырған күн нұры тәкаппар сұлудың қаздыған кірпіктеріндей қар бетіне қадалулы. Оның да бірақ қаңтардағы қуаты әлсіз. Түз төсін құр қыдырулы.

Осы ұлы түзде Байбура үйірден бөлініп қалған құландай жалғыз еді. Сол күні сұрапыл сын сәті соғатынын ол сезген жоқ. Алқаракөк аспан түнегін қия саулаған боз сәуле көктен түсер Ғайсадай ғайыптан оралатынын білген емес. Жер жігін жарып шығар Мәдідей состиып, жылан жұтқан жандай үн-түнсіз қалшиып тұратынын тағы ойламаған.

Көзіне қан толып, көкірегіне кек тұнып, көнілінде шер шайқалған пенде ғой... қайдан білсін, нені сезсін?! Қайта өткен күндер елесін есіне алғысы келмей, иен далада еріксіз аншылық құрып жүрген. Тау мен дала қанаттасып жатқан кең дүниенің қоңыраулатқан қоңыр үніне де құлақ аспай, елсізде ішкұса күймен елеусіз тірлік кешкен. Сұрапыл сын сағаты сокканын сол күні сезбеген.

Сол күні де қар басқан байтақ дала, қар жамылған тәкаппар таулар дел-сал еді. Дүние жым-жырт тұғын. Осы ұлы жіңгір кеністікті оқыс дүр еткен дауыс селк еткізген. Іле дарылға ұласқан дүріл тылсым әлемді дірілдетіп ала жөнелді. Сол-ақ екен алапат аяздан демін ішіне тартып тұрған жалтаң жон, жапан дүние сикырлы үнмен хрустальдай сынғырлап сала берді.

Құба дөңнен қылаң ұрған қос бөрі құла түзде құбақандап, сонынан ілескен дарыл дауысты елен құрлы көрместен жортқан. Алған беті – төңкерілген астаудай Ақжалдың жазығы. Ал Қалғұты өзенінің бойындағы ойдым-ойдым шикі шиден көкшулан бөрілерді бүйі тигендей түріп шыққан жалқы мотошана болса, жер апшысын қуыра шоқалақтай зырқырап келеді. Көк пен жердің арасын азынаған ашы дауысқа тұндырған көлік сонынан ұлпа қарды борандата түскен. Жер бауырлай жортқан жонды көкжал сонынан сыпыра тиген. Оған күйлі бөрі де былқ етер емес, жер жадысын таңдамастан тырнақ батырады.

Қу тандыр төсіне алты ай қыс қар тоқтатпас Тесікұя желі кеміріп тастаған тақыр жон тақым жаздыра түседі. Тек осыдан үш күн бұрын түскен қалың қар ғана күпсіп, майлы мүйізгек табандарды қыздырғаны болмаса, қатты аяз күпсек қарды бауырына жұқтырмай, жан сауға қуғында көмектесіп-ақ келеді. Көпсіп түскен қалың ұлпа жер бедерін жіті аңғарған қуғыншыға да қолайлы. Қашқындарға да ыңғайлы. Екі жағы да есеппен желеді. Сіңірлі бөрі сирақ бұлай басса, рәзіңке табан үйіріле жөнейді. Ойдан қырға иек артысымен-ақ бөрі қуғын басталған.

Байбура бөрі қуғынмен бұған дейін де қасқырлардың бесеуін алған. Бөрінің де Марқакөлмен ұласар ұлы сілем – Бөкенбай тауы мен Сарытаудың салпы етек салмасы – Қарасенгір тауы арасындағы тақыр жондарда бел омыртқасын үзген. Жапонның ойынан, орыстың қолынан шыққан әйгілі мотошана аңшының айызын қандырған. Он жеті жасар жас жігіт желігіп алған.

Бүгін бірақ жың буып, желік қуып шыққан жоқ...

Нағашысының жар дегенде жалғыз атын жем қылған соң, онсыз да қанына қарайып жүрген жан жалпақ табан жампозына жамбас артқан. Осыдан екі күн бұрын жарға жығып кетсе де, өкпе-бауыр секілді жылы жұмсағын ғана талғажу еткен қос бөрі қайтып жоламай қойды ғой.

Адамнан айласын асырар сүм көрінген... Байбура да қасарысып, іңір мен таң қараңғысында қос ауызды отыз екінші мылтықпен ат сабылтып келген. Аштыққа дәті берік түз тағылары да мылтық пен оқ-дәрінің иісін сезді ме, жемтік басына жоламай қойды. Алыстан орағытып із тастапты. Аншы тайыншадай арлан мен құлжадай қаншықтың табан мөрін айырған... Терінді тірідей сыпырармын деп тістенген. Мылтықсыз аттануға бел буған. Беліндегі селебені тері қыннан суырып, мандайына басып тұрып «қару қандасын» деп серттескен.

Дүние жыланбауыр жалпақ табанмен дөңгелене ауды. Байбура бірақ көзі оттай жанып, ақ ұлпа бетінде жосыған тағылардың таңын айырып келеді. Баяғы бір заманда Ақжалдың жазығына тары мен бидай егіп, тактайдай тегістеп тастаған ұланғайыр өңір алашапқын қуғынды күтіп, бауырларын жазсын дегендей бұқпа-бұйратсыз созылып жатыр.

Ақжалдың жазығына ілінісімен-ақ бөрілер мен желқайық мотошана арақашықтығы қысқара түсті. Айлалы аң мен әдісқой аншы арбасар мезгіл тақап еді. Тісі мен тырнағына сенген табиғат серілері кісі ұғлы жасаған темір тажалдың зыр қакқан жүрісіне құлан жортар жазықта шыдап-ақ бақты. Оған бірақ Байбура да бой алдырмай, жастық жігер мен құмар желік желпінтіп, жылдамдықты үдете түскен. Мотошана да қарлы жазықта қарғымай құйындатып, соңынан боз боран көтерді.

Қуғын күшейген. Алаөкпе шабыс сүт пісірім уақытқа созылса, да, бөрілер бусана түсіп, қулық қаншық пен кубас арлан арынын ағытқан. Аншы да аянбауға бекінді. Қансонарда қасқыр алып дөңдеген Байбура бұл жолы да қанжығасын қандаймын деп ұмтылды. Ішіне түйген қанды кегі де қозып келеді. Ал қос бөрі де ауыздарын қандап, ішектерін майлап үлгеріпті.

Бөрі қуғын қар бората бұрқаған сайын қос тағы да тұмсық соза қатарласып, оқта-текте лоқ еткізе құсып тастап, шабыстарына шабыс қосты. Үнемі бөкен бұлқек,

бұлан шабыспен жүрген түздің аңы күй талғамайтын, жер таңдамайтын жүйріктігіне басқан. Шабыла жортып келе жатып ақ қарды қауып қалып, асқазандарын шая тазалап та алады. Кешікпей зар күйіне келіп, үдей жортқан жортуылға бас қойды. Күні-түні талмай жортатын бөрілер аң атаулының ішінде ең бір сырттаны ғой, мұндай ұлы жүріске жылқы жануар ғана төтеп беретіні белгілі.

Ал Байбураның астында көк темір ғой, сыр бергісі жоқ. Аппақ жазық жүзінде сынаптай сырғып ағады. Бөрілердің түпкі түйсігін аңшы да аңдаған. Олар Ақжалдың жайылма жазығын кесіп өтіп, өздері өрбіп-өскен Қызыл Керішке ілігіп, ар жағында Зайсан көлінің қопа камысы ішіне сүңгіп кетпек. Осыны тез бағамдаған Байбура қос көкшуланды бастырмалата түсті. Мотор дауысы ышқына күшейіп, көкшулан жалды арланға жетіп-ақ қалды.

Сол-ақ екен солға қарай жалт берген әккі арлан қиыстай жөнелді. Бет-аузына дейін қой терілі жүнді бетперде киіп, көзіне жел өтпес жабық көзілдірік тағып алған аңшы жігіт қызу қуғынмен байқамапты, ұлан жазықтың қақ төріне орын тепкен ескі диірмен тұсынан бір-ақ шығыпты. Темір-терсегін тот басып, қауқиған тас қабырғалары қалған атам заманғы қырмандық төбесінен жалпылдап жалқы қарға көтерілді.

Арлан айласын асырды. Байбураны бұра тартып келіп, арбиған диірмен ішіне қойып кетті. Бармағын шайнап қалған моторлы аңшы бірақ бұрылмады. Ол жалқаулана көтеріліп, жылдамдата канат қаққан кара қарғаның соңынан ілескендей, қарқылдай ұшып бара жатқан батысқа қарай бет бұрды. Көрі қарғаның қанатының астында мотомен арындай арылдап, екпіндей ұмтылған аңшы арланның айласына алдырмай, ақшулан қаншықтың артынан ашулы түсті. Ол да ұзап кетіпті.

Газды баса түсіп, қанжырдай қатқан қаншық белін тезірек үзгісі келді. Бұған бір, бүлкек қаққан қаншыққа бір қарағыштап ұшып келе жатқан көктегі жалғыз

қарғаны да естен шығарған. Аралық ат арқан қалғанда кенет баяғы көкшулан арлан бүйірден келіп килікті. Ол жанұшыра аңшы алдын орай жосылтты дерсін. Арланның аң да болса арлы әрекетіне аңшы бірақ бой алдыра қоймады. Қаншыққа қарай қасара дөнгеледі.

Өзінің өндірішектей жортқан әрекетінен ештеңе өнбесін сезген арлан ақтық айқасқа бекінгенін Байбура да сезді. Ол енді шұғыл қимылдамаса, бөріге жем болатынын айқын бір түйсікпен түйсінді. Амалсыз арланға төпелей төніп кеп, мотошананың қанатымен жалт бұрылып, бөрінің бел тұсынан аңдаусызда жапыра қақты. Ауыр көлік те сілкініп қап, бір жағына қарай қиялай қырындап барып, Байбураның аяқ тіреген түзеуімен қалпына келді. Әккі аңшының машықты қимылы мүлт кетпеді. Аусар арлан созыла керілген күйі қамшы тиген жыландай кирелең ете түсіп, айдалада аунап қала берді.

Ал Байбура алған бетінен қайтпай, аңдаусызда белі үзілген жолаяқ жембасарына қайырылмады. Қайырылған — қара қарға. Ол омақаса жер құшқан арлан бөрінің үстінен бір айналып, онашалау қонды... Ұлы шабыста ұзына созылған ұлан белі орасан жылдамдықпен тиген ауыр салмақтан оқыс опырылып, қапияда жұлыны үзіліп кеткен көкжал сирағын серпуге де шамасы келмеді. Көрі қарға ғана өлі бөріге секең-секең секіре жақындады.

Байбура жылдамдықты тағы күшейтті. Астындағы асаудай ышқынған көлігі тағы ытырыла жөнелді. Әлгі бір әзірде аударыла жаздап, жылдамдығын жоғалтып, қиыс кетіп қалған аңшы ақшулан қаншыққа қарай бір бүйірден төтелей тартты. Енді боз қаншық екеуі де сондарынан қар бұрқағын көтерді.

Тері шалбар, тері тон, киіз байпақты саптама етік, түлкі тымақ, тері қолғап пен жүзін ызғар қарымастай етіп алқымынан айналдыра шалып, танау тесігі мен көзілдірік қаптаулы жапсырмасы бар тері бетперде киген Байбура төні қызынып, жаны дызығып келе жатқан-ды.

Ақшулан қаншық жалтаңда жалт-жалт беріп, отты жанарлары ұшпа қармен шағылыса жарқ-жұрқ етіп,

көпке дейін құрық салым жолатпай қойды. Арланға карағанда әдісқой, жылдам аң жүзіктің көзінен өткендей сүйрік те сұлу. Өлімге көз қиярлықтай емес. Оған бірақ қанын ішіне тартып алған аңшы сәп салар емес, қалай да құмарынан шықпақ. Қан тілеген тоятсыз сезім суынбай, сәт салып күшейе түскен.

Ақшулан да алқынып, мотоқуғынды азапты сүргіннен барлыққан-ды, бірақ болдырмаған. Мынадай сұмдық шабыспен көп кешікпей сирақтары салдырап қаларын сезсе керек. Құтыла алмасын да аңға тән таңғажайып түйсікпен білді. Қызыл Керішке дейін қарға адым жер қалса да, алдын албастыдай орап, қиыстата қайырып ала берген адамға қылар айласы таусылған. Өзегін от қарыған қаншық енді аңшыны алдай жүріп, күтпеген тұстан кармауды көздеді.

Жалын атқан көздері жарқ-жүрқ етіп, ортки секіріп, билей ойнақ қағып, оңға бір, солға бір сұрапыл бұрылыс жасай бастады. Байбура да көлігінің тежегішін басып қап, шірене бұрылып, өзгеше өнерлі, қуатты қаншықты қағып жіберуге бар білерін салды. Қаншық та алдыра қоймады. Құла түзде қақпақыл ойнауға көшті. Әлі де аусар да аңғал аңшыға құмбыл қаншық көлігімен шырқөбелек айналдыра шенбер де, токішектей сегіздік те жасатты.

Ат арқан жерді айнала алашапқын етіп жүргенде кенет боз бөрі мен аңғал аңшы аяқ асты апыр-топыр болды да қалды. Бастарын өлімге тіккен екі бірдей жаужүрек тіріжан иесі ақзу қардың бетінде беттескен күйі белдесті. Айласын асырған ақшулан қаншық Байбураны көлігі үстінен көз ілеспес жылдамдықпен аударып түсірген. Дүрілдеген мотошана өз жайына қаңғып қалды.

Арандай ашып кеп қалған бөрінің аузынан капелімде қорғана сілтенген Байбураның қолғапты сол қолы көмейлете кіріп кетті. Ақшулан қаншық та Байбураның биялайлы жұдырығына қақалып қалды. Аран ауызын жұмылған жұдырық кептеле керген. Бөрінің

ақсиган орсақ азуы мен қан толып кеткен көзіне қадалған аңшы да өзінің әл бермес күшін сезінді. Беліне бос іліп жүретін капрон арқанды оң қолымен суырып қап, жалма-жан бөрінің мойнынан орай тартты. Жанталаса иықтасып жатқан қос жыртқыш аяспауға бекіссе керек, бірінің жұдырыққа кептелген көмейі қорылдаса, енді бірінің епсекті қолы жіңішке арқанмен буындыра түсті.

Мойнынан арқанмен екі орай тартып алған Байбура сол қол жұдырығын ақ көбік аранға нығарлаған күйі еңсеріп бара жатты. Айлакер түз тағысы ыспор аңшының ұрымтал амалына қапылыста ұрынып қалып еді. Байбура да бөрінің байқаусызда тұтылып қалғанын тез сезіп, әбжіл қимылдаған. Ес жиғызбаған бетте тіресе түсіп, бөрінің кеудесінен итере сермеген алдыңғы қос сирағын да арқан ұшымен орай тартып үлгерді. Сол бойда бөрінің кеудесіне мініп алды.

Бөрі кеудесіне бөксесі тиюі мұң екен, Байбураның аруағы көтеріліп кетті. Қаншық қаншырдың көмейіне тері қолғапты жұдырығын көмейлей тіреп, тырп еткізбей қойды. Жалғыз қолмен қайырыла қимылдап, артқы сирағын да арқан ұшымен қазықбау шала тартып тастады. Жуан мойнынан орай қылқындырған арқан ұшын босатып алып, қасқырдың қара тұмсығы үстінен қалмақша қамсаулай тартып, нокталап алуды ойлады.

Шешіліп қалған оң қол биялайын алып, ақ көбік аққан бөрінің ырсиған езуі түбінен жұмарлай тыға бастады. Тері биялайды іспелеп енгізген сайын жақты керген жұдырығын да жайлап шығара бастады. Қаншық жағы қарысып қалған ба, жұдырық жылжыса да жиыла қоймады. Патшағар айла сақтап жатыр ма деп қауіптенген аңшы биялай мен тері тонының шалғайын аран аузына жұмарлай тықты.

Бөрінің жағы шынымен-ақ қарысып қалыпты. Екі көзі шоқтай жайнап, екі езуінен сілекейі шұбырып, аузын керген күйі жата берді. Сол қолын да босатып

алған Байбура бөрі басын капроннан өрілген жіңішке арқанмен қалмақша нокталап, ал қарысқан жағын жаздырмастан аузын тері биялай мен тонының етегіне толтырған күйі арқанмен ауыздықтай керіп тастады.

Шалғайы бөрі аузында тығындалып жатқан тонын шешіп, орнынан көтеріле бойын жазды. Айналасына жабайы андай ұрлана көз жүгіртті. Апыр-топыры шыққан жерді көрді. Тоң жер беті ашылып, ұлпа қар алабажак тартыпты. Могошана тұр қаңқиып. Қасқыр жатыр қың етпестен. Қара қарға отыр алыста бозарып жатқан арланның үстінде қарқ-қарқ шақырып.

Айдалада аң қуам деп жүріп ажал құша жаздағанын аңдады. Байбураның жыны козды. Кеше ғана Алматы алаңында көк мұз жастанып жатып көз жұмбағанына өкінді... Қасқырдай қамалап алып, күрекпен төпелеп, келтекпен сойылдап, шалажансар күйде сілікпесін шығарып еді. Сол сәтте мерт болғаны абзал еді. Енді мынауысы не өмір?! Айдалада бас сауғалап, бөрі қуалап жүргені... Ызалы намыс билеп, кек қозып, қанжардай нәпсі санасын шабақтап өтті.

Саптама қонышынан білектей селебені суырып алды. Қынынан алған бойда бөрінің артқы сирағы байлауын кесіп жіберді де, тірідей соя бастады. Алғаш өткір болат жүзі тигенде сілкініп қалған қасқыр бөріне де шыдайтын шындауыл аң екенін сездіріп, қайтып бұлқына бермеді. Аңшы ет пен терінің арасын жұдырықтай іреп жатқанда да, көздері жалын шашып, бір тамшы жас та үзілмеді. Қара терге малшынған қап-қара танауынан бу бүрқырап, ақ қардың бетіне суық тер ғана тамшылады. Ол да қарға сіңбей қатып жатты.

Ашуға бой алдырған Байбураның ызалы жүрегі мен долы қолы дегеніне жетті. Ол қаншық қасқырдың терісін аз ғана уақта сыпырып алды. Бас терісі мен тақыр тірсекті сирағын, қызыл шақа бұтына қысқан құйрығын ғана өзінде қалдырды. Булыққан күйі нокталаған капрон арқанды кесіп, аяқтарын да босатып жіберді.

Қызыл шақа тәнінің беті жыбыр-жыбыр ете тартып, ал өзі былқ етпестен жатқан бөрі кенет сирақтарын серпіп-серпіп қалды. Ол оқыс орнынан тұрды. Сең сокқандай сенделіп кетті. Қатты аязда тоназыған қызыл шақа тәнінен көтерілген аппақ бу өзімен бірге бусана ерді. Бөрі шалма лақтырым жерге дейін буы бұрқырап, сенделіп барды да, сылқ құлап түсті.

Тап осы сәтті күткендей-ақ, көкжал көзін шұқыған жетім қарға үстінен бу көтерілген қаншырға қарай ұшты. Ол ұшып келген бойда қызыл етке қонды, бірақ бір-екі шоқығаннан артпай үрке ұшып, онашалау барып қонды.

Қаншық қасқыр мен көрі қарғаның іс-қимылына үнсіз қадалып, қолындағы селебесін сығымдап тұрған Байбура таңырқаулы да еді... Жетім қарға бөрі басына саңғыған, дүниені ызғар қарыған, ал аңшы болса кекті ызадан қағынған күнде айнала шаңыт тартқан. Шаңыт дүниені дір еткізгендей болып, кенет қаншық бөрінің үстінен көтерілген будан бөлініп, Байбураға қарай ақ қардың бетін сәулелі нұрмен шомылдырып, беймәлім боз сағым ақты.

Түз тағысындай тегеуірінді, арыстан жүректі Байбураның қолқа-жүрегі алмас құйып жібергендей суып сала берді. Қаракшыдай қалшиып қатты да қалды. Қимылдауға дәрмен жоқ. Тек өткір көздері ғана сәулелі сағым соңынан ілескен.

Ал сағым сәуле болса көз алдында бөрі бастанып, бұған құрық бойы жақын келіп, шеңберлей айналды. Бөрі басты сәуле сәтте барыс құйрықтанып ұзара берді. Ол мұны шеңберлеп алды. Бел ортасынан ұзара өсіп, шеңберлей созылған боз сұлба өз құйрығын тістей, мұны қытай қорғанындай қоршап тастады.

Байбура бұл сұмдыққа «бір пәлеге ұрындым ба» деп әрі шошына, әрі таңкала қарап қалған еді. Үні де өшкен. Мұндай сикырлы сұлба сағымдана сәулеленіп тұрғанда шапқан атша дүрсілдеген жүрегінің соғысын ғана естіді.

Иен түз де құлаққа ұрған танадай тып-тыныш. Дүние дел-сал.

Сағымданған бөрі сұлбалы сәулеге телміріп қанша тұрғанын өзі де білмейді. Қолындағы селебе пышақты ұмытқан. Тек кара қарға қарқ етіп ұшып, қызыл шака тартқан қаншық жемтігіне қайта барып қонғанда ғана селк етіп ес жиғандай болды.

Сонда ғана өзінің шеңберлей қоршаған сағымды сәуле тұтқынында қалып, сиқырлы бөрі сұлба арбап алғанын білді. Қара қарға тағы қарқ етіп, шылбыр үзім жатқан бөрінің көзін шоқи бастағанда ғана сағым сұлба оқыс толқып кетті де, дереу жиырыла жиналды. Әп-сәтте құлаштай бөрі сұлба сағымға айналып, жансыз жатқан жаланаş төні үстіне қалықтай жүзіп барғаны... Оны бірақ кәрі қарға елең құрлы көрмеді. Күндіз де, түнде де шырадай жанып, жер-жаһанды шолатын бөрінің өткір жанарларын қылғыта жұтып, көз ұясының қанын сорып отыр еді.

Төніп барған жұмбақ жаратылысты сағым сәуле өлі төнінің төбесінен тесіле қарап, бірер мәрте айнала жүзіп, кенет Ақжалдың құба жонын кеулей ұша жөнелді. Алған беті Алтай биіктеріне қарай ұзай беріп, шарбыдай жұқа, мұнардай ақкіреуке дүниеге сіңіп кетті. Кіреукеленген кең дүние түк болмағандай тым-тырыс.

Байбура түкке түсінбей әлі тұр. Қара қарға ғана тояттай алмай әуіре. Жапан түзде жалғыз қапты. Көрі қарға ғана қарқылдап қояды. Суық сорған сүм өлкеде жалғызсыраған адамға қарға да ес екен... Алабұртқан көңілі басылмады. Сарытау жаққа қарады. Күллі Күршім, марка Марқакөл өңірі мен Зайсан көліне менмұндалап, қысы-жазы қар-мұз төбесін жауып, жұмыртқадай боп жататын ұлы тау көзге шалынбады. Байбураның іші қылып ете түсті. Дереу түстіктегі Бөкенбайға қадалды. Таңертең ғана ақ жамылып тұрған тау жоны алашабыр тарта қалыпты. Арқар жонданған тау төсіне жел ілініпті. Кешікпей Ақжал жазығына алқына жетеді.

Жер мен көктің арасында көбік қардан ғарасат майданын ашатын Тесікұя желінің дүлей дауыл боп келе жатқанын біле қойғандай қарға да қарқ-қарқ етті. Жаланаш жатқан жемтік үстінен жетім қарға да қалбаңдай көтеріліп, иесіз диірмен жаққа асығыс ұша жөнелді.

Аңшы апыл-құпыл жиналды. Көкжалды бітеу күйі мотошананың артына бөктеріп, қаншырдың ақшулан терісін бүктеп-бүктеп тыға салды. Темір ыдыстағы жанар майды мотокөлігіне толтыра құйды.

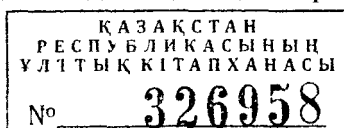
Күн де кіші бесіннен құлапты. Ішкі жанқалтасынан алып, ұртына кесек малта тықты. Жерден қар жентектеп аузына салды. Бір сәт күн жылынып кеткендей әсер болды. Іле аязды қуа жеткен салқын жел лебі жүзін сыйпады. Байбура даланы дүр сілкіндіре көлігін дар еткізгенде, ұлпа қарды қопсыта ұшырған жаяу борасын да желіп жеткен еді.

Бауырында Қаратоғай ауылы бауырсақтай шашыла орын тепкен Қарасеңгір тауы қарауыта көрініп тұрса да, түзде туып-өскен аңшы көкейінен әлдеқандай күдік сейілмеді. Ауыл қашық. Ақжалдың төріндегі бағана арлан бой жасырған диірменді паналасам ба деген ұры ой келіп қалды. Ол да бірақ қауіпті. Боран апталап сокса, аштық пен суық алып соғар. Нар төуекел. Ауылға қарай жөнелді. Жол-жөнекей тағы көрер.

Көлік жаяу борасынды майдай тіліп, қиғаштай тартты. Жаңа да жүрдек көлік жазықта желмаяша сырғып келеді. Қар тоқтамас тақыр жазық жайлы. Атам заманғы аңыз жон айналасы ат пыскыарлық мезетте актүтек әлемге айналды.

Ат құлағы көрінбес Алтайдың ақ түтегі басталды...

Ақшаңқан дүние көк пен жердің арасын тұтастырып, көк темірді де құрсаулай түскен. Жазықта Байбура жаза баспайтынын түсінді. Адаса қоймас. Қар тоқтамас жалтан жон дөңгелекті бөгемес, тек Қалғұты өзеніне құлаған қабак астындағы қалың ши тұтқан күртік жолын бөгерін

білді. Көз байланбай Төребейіт тұсындағы шилеуітті ойпаңға жетуді көздеді. Темір күлігіне қамшы басты. Ол да қырдан ойға қарай дөңгелене дүркіреді дейсің. Жел ғана мотошананың дауысын жұлып әкетіп, естіртпей келеді.

Бет-аузын тұмшалап алған, киімі қалың аңшы ақ-түтекті елең құрлы көрген жоқ. Ешкі мүйізіндей екі аша рөлді түзу ұстап, көкірек көзімен жер жігін айырып, алғаусыз самғады. Қос көкжалды бір-ақ күнде қанжығысына байлаған бауыздар желік те бар, бойды билеген балғын қуат пен беті қайтпаған бұла сезім де бар. Өз-өзіне разы-қош албырт сенім де бар.

Осы бетінен таймаса ұзын аққан Қалғұты өзенінің жарлы жағалауына бір тірелерін білетін Байбура ток көңіл еді. Ал шығыстан батысқа қарай буырқана соққан Тесікұя желі жүрісті тежей түсіп қояды. Оған бірақ моторлы көлік әзірге төтеп беріп келеді. Арлан бөрі сүйегі мен ажалды пендені кеудесіне қондырып, жұлқына сырғанап келеді. Желге иықтай қырындаған Байбура да бағытынан жаңылар емес.

Қас қарая аңшы жігіт кесе көлденең жатқан Қалғұты өзенінің жарқабағына тұмсығын тірей тоқтады. Қар түскелі жел үріп, күртік бекітіп тастаған өзен бойы мен қау-қау өскен отау ши арасы аяқ алып жүргісіз боп шықты. Байбура мотошананы тастап кетуге қимай, бір жағынан, жанар-майын қиын жағдай туа қалса – от жағармын деп, оталған күйінде қарға тығылса да өзі жаяу-жалпылы көмектесіп, ауылға қарай жылжыды. Жүріс өнбеді. Лезде қараңғылық қанатын жауып, Тесікұя желі қар-мұзды боранмен ірей түсті.

Жаяулаған аңшыны арлан бөрі мәйіті мен мотошана кешікпей-ақ малтықтырып тастады. Тастай қараңғы түн де көкірегіне күдік ұялатып, адасып кетем бе, үсініп өлем бе деген секем салып қояды. Сонда да Байбура күндізгі қасара жортқан қос бөрідей қасарыса жылжиды. Жүзін желге беріп, өзенді бойлай берсе кіндік қаны тамған

Қаратоғай ауылының үстінен шығармын деп келеді. Қару-қайратын жұмсаған сайын әл кетіп, ұлы денесін тер жауып алды. Тоңатын түрі жоқ. Тек қайраты кеміп барады. Бұлай жанталасқанмен ұзаққа бармасы да шамалаулы. Ауылға жете алмасы хаққа айналды. Аял кұрар жер керек. Шіркін, бір ықтасын болса, бел жазып, тізе бүгер!

Байбура қанша жаяулап қиналса да, көк бөріні тастағысы жоқ. Тұраласа да алып жүрмек. Кұр сұлдері қалғанша амалдап көрмек. Күпті көңіліне тілсіз темір демеу. Әйтеуір жалпақ табаны қарды ырып, жылан бауыры күртік сызып, бұлқына сырғып келеді. Баяғы бір кара түндей менсіз қарға да жоқ, Байбураға қарқылымен ес болған. Ол бейшара да диірмен ішінде булығып отырған болар. Өзін өзге бір өзексіз ойлармен алдаусыратқан аңшы шаршап-шалдыққанын ұмытқысы келген. Алға қарай адым ашып, кеудеден қаққан желмен алысқалы іңір ауып, Байбура ілбуге көшті. Тек тоқтап қалмауға бекінді. Аяқ суытса, ажал андитынын аңдады. Өлі бөрі мен мотоны тастап, жалғыз тарта беруге де жас жүрегі дауаламады. Жаяулап жалғыз кетсе, жаһаннамға жұтылып кететіндей көрінді.

Еріксіз жаны шыққан көкжалмен, жансыз мотомен ерулеп келеді. Кейде өзімшіл пенде, кейде тәкаппар табиғат үстемдік құрған итжығыс дүние ғой... Екі жағы да есе жіберер емес. Қай-қайсысы да кемел.

Екі аша рөлге сүйеніп, көз аштырмас дүлей боран ішін мото көзімен тілгілеп, кара түнектен қайтсем қайтпан деп серттесіп келе жатқан Байбура әлде неге тіреліп қалды. Биялайын шешіп, сау қолымен сипалап көріп еді, шикі кірпіштен соғылған қабырға болып сезілді. Қаратоғайға жеткен екем, шет жақтағы үйлердің бірінің қора-қопсасы деп ойлады. Бұл бірақ қора-қопса боп шықпады, бейіт екен.

Бейіт — атам заманнан тұрған Төребейіт екенін Байбура бірден түсінді. Ықтай-ықтай қиыс кетіпті...

Ши арасында, аулақта жалғыз қарайып, дөңгелене орын тепкен айсыз, төбесінде тақиядай ғана тесігі бар, күмбезденіп салынған моланы Байбура бала кезінен білетін. Оқыралаған бұзау, сиыр жазда ішке қарай ашылатын есігін сүзіп, көлеңке іздеп ішіне кіріп кететін. Соларды өзі де талай айдап шыққан. Құрғақ, айдалада қурап, құлазып тұратын ескі, жетім бейіт болатын.

Мотошана жарығын бүркемелеп тастаған боранды түнек түтеп тұр еді. Жарықпен айналып келіп, аузындағы Алтайдың қызыл қарағайдан қиып салған есігін сықырлата ашты. Көлікті бұрып әкеп, жарығын ішке себездетті. Мола іші бозамық тартты. Құркылтайдың ұясындай жып-жылы, тып-тыныш екен. Жылқының күзеу қылын қосып отырып илеп, шала күйдірілген кірпіштен өрілген қалың қабырғадан ұлыған боранның дауысы да булығып, орынсыз бебеулеп естілмейді.

Байбура көлігінің жарығымен оны-мұны заттарын ішке енгізді. Арлан бөрі сүйегін серейіп қатқан күйінде бейіт іргесінде қалдырды. Қалжырап келсе де төр жақта жатқан ескі тақтайларды қонышындағы қарулы пышағымен жаңқалап, шыралап айырып, темір шәугіммен мосы көтерді. Қар суы тез-ақ еріп, әп-сәтте су қайнады. Су ішіне суыған етті салып, бір қайнатып алып, сорпасымен соқты-ай бір! Мұздай маңдайы жіпсіп, бөрінің суық танауындай мұрын ұшы тершіп шыға келді.

Қараңғыда құйындатқан қарлы түтекпен талмай алысып, мотошана жарығымен жаяулап, жандалбасалап Төребейітке тұтқиыл жеткен аңшы ыстық сорпа ішісімен, жол бойы тері астындағы тер-тер тәні балбырап, ішкі жан сарайы да балдай еріп бара жатты. Ішке ене тері жапқан бетпердесін шешіп тастағаннан жүзін алау қыздырып, көзі ілініп кетті. Аркасын киіз үйдің қанатындай дөңгеленте салынған мола қабырғасына тіреген күйі қор ете түсті. Көзі ілінісімен керіле түсіп, шалқалай жатты. Күні бойғы қуғынды сүргін мен ырғынды жүріс бозбала

аншының бұла қуатын сарқып еді. Ол да енді қорылға көшкен. Таң белгісі білінуге тоқым кебу ғана уақыт қалған. Жамбасы құрғақ топыраққа тиісімен тал бойы босаңсып сала берген.

Аншы жігіт қанша уақыт алаңсыз ұйықтағанын білмейді, кенет бетін желпіген әлдеқандай қанат лебінен оянып кетті. Жүзін желпіген де торғындай жұмсақ, сәби деміндей майда леп. Қамасқан кірпіштерін аша алмай, түйсікпен ғана сезіп жатыр.

Қарқ еткен қарға дауысы кенет құлақ түбінен естілді. Сонда ғана Байбура шегір көздерін ашып алды. Кеудесінде қаздып қара қарға отыр да, бейіт ішін боз сәуле кеулеп кетіпті. Кенет тіксініп қалған аңшыдан сақ қарға жалп етіп ұша жөнелді. Ол мұның көз алдында зират күмбезін шеңберлей көтеріліп, төбедегі тақиядай тесіктен шығып кетті.

Байбура өні екенін, түсі екенін түсінбеді. Аң-таң күйі тіктеліп отырды. Тыста түн түнегі айқара басып, алақаншық боран бебеулей түссе де, Төребейіт іші бозаң түске ұйып, бар маң анық көзге шалынып тұрғанына аңшы айран-асыр. От баяғыда сөніп қалыпты. Бойы да қара терден дегдіп, бұла қуатын жиып алыпты.

Арқасын қабырғаға тіреген күйі басын шалқайта көзін жұмды. Жарғақ құлағынан баяғы бір боранның ұлы сарыны шықпай қойды. Ұйқы қашып кетіпті. Шалқайған күйі жанарын ашты. Сол бір сәт Төребейіт күмбезі төбесіндегі тақиядай тесіктен аппақ нұр ішке қарай саулай құйылды. Әлгі бір боз нұр Байбура кірпік қағып үлгерместен қарсы алдында ақ сәулеге шомылған бөрі сұлбасына енді.

Бұл ұлылық қана орын тебетін ғарыш көгінен көктей өтіп, боз боран билік құрған байтақ жер төсінде иненің жасуындай жарықтан саулай түсіп, тәңірі иесі күдіретімен аң киесі — Ана-Бөрі сұлбасы боп оралған ғажайып құбылыс еді... Бөрі болмысты Бозие еді.

Аңшы бозбаланың үні үрейден өшіп қалды...

Ақ сәулеге бөккен боз бөрі құйрығы сөлендеп, оты өшкен ошақ басында олай-былай жүзіп, бұған кесе көлденендей керіле тұрды. Бауыр тұсындағы емшектері салақтап, өзі терісін тірідей сыпырған қаншық қасқыр — Ана-Бөрі екенін аңдатты... Мұндай қияметте ғана кездесер жұмбақ құбылысты өні түгілі түсінде де елестете алмайтын Байбураның тілі байланып қалды.

Аңшы алдында Бозиесі — Ана-Бөрі сұлбасы ақ сағымдана алшайып тұрды...

Төребейіт ішін боз тұманға бөктіріп, көк төрінен боз сәулеге малынып түскен Ана-Бөрі алшиған күйі аңшыны барлайды. Тек шоқтай жанған көздері ғана сол қалпы. Жалын атқан көк-жасыл жанары Байбураның қой көздеріне қандауырдай қадалып қалған. Нұры таймаған жанары бозбаланың өнменінен өтіп, өзіне арбай ұйытып тастаған. Есін аудары, сезімін суынта елтіткен.

Байбураның бойында да үрей басылып, үркініш сейілді. Түсініксіз бір таңдану басым! Санасыз күйде орнынан көтерілді. Аппақ сәулеге оранған Ана-Бөрі де бауырындағы ақ мамалары салпылдай сыртқа беттеді. Бозбала өз еркінен тыс күй билеп, соңынан ерді. Бойына Бозиесіне деген кәміл сенім ұялаған.

Тыста түлей танның бозғыл реңі еніпті. Боз боран абынып-күбініп тұр. Бет қаратар емес. Ана-Бөрі құйрығы бұлғандап, ауылға қарай бет түзеді. Боз шидің басы жығыла майысып, Байбураның алдын орады. Оған бірақ бозбала аңшы бой берген жоқ, оталулы мотошанасын сүйемелдей итеріп, бөрінің артынан еріксіз ілесе берді.

Алай-дүлей ақ кебін ораған тамұқ дүниеде Ана-Бөрі аңшының алдына түсті. Бозан бөрі бұландап келеді. Байбура бөріден бөлініп қалмауға тырысты. Енді адаса қоймасын да аңшылық түйсікпен сезді.

Ал бұла дүние булығып, буырқанған дауыл ұйытқып тұр...

Көк төрінен көк тәңірісінің көктей түскен боз сәулесі — бөрі болмыс Бозие құрық салым жерде бұландап барады.

Бірінші тарау

I

Таулардай мұнарлы, селеудей толқымалы дүние құсқанатты жанына қонақтар тұрғы бұйыртпапты. Көзсіз тұманда шарқ ұрған шағаладай шырқырай ұшыпты. Туғаннан тәңірі тұтқынына тұтылған пенде ғой, тамұққа түссе де талайынан... Озбырлық пен зұлымдық, ізгілік пен қайырымдылық атаулы қара басынан қара бұлттай көшіп-ақ келеді.

Көрге енгенше бауырдай күрең дүниені кешіп-ақ келеді...

Әуе лайнерінің биік трапы тепсеңінде тұрып, қамшыдай осып өткен осындай бір ойға бой алдырды. Көк мұнар көмкерген Алатау мен көк түтін тұмшалаған Алматы тынысын тарылта қарсы алды. Сонда да ыс ауаны қомағайлана жұтты. От боп жанған өлермен он жетісінде көз жасын құмыға жұтып, Алқабегіммен қоштаса да алмай кетіп еді сұлу да сылқым, сырлы да тылсым қаладан... Бәрі де көз алдында, бәрі де көкейінде.

Сол жылғы мамырлаған маусымның мұнсыз жазында – иә, иә, мұнсыз жаз еді-ау, – болашақ жарым деп сүйген, сүйген жүрек отына күйген Алқабегіммен де кіндік қаны тамған ауылы Қаратоғайынан қол ұстасып аттанып, Алматы әуежайында бірге түсіп еді-ау траптан... Ұшақ трапынан ақ желең Алатау құздары ақиық Алтайдың шындарындай жүректі шымырлата шақырып еді. Оған да не заман?! Өтті де кетті.

Бүгінде қиял жетпес көрінген қырыққа да келіпті...

Әуежайдан таксиге отырған Байбура тіке «Қазақстан» қонақ үйіне тартты. Төменгі қабатта орын қалмапты. Жиырма төртінші қабат бұйырды. Үнсіз ғана келісті. «Мұрад Мамедоғлы» деген әзірбайжандық құжатына бір, бұған бір қараған сүйкімді қазақ қызы Байбураның үнсіз келіскеніне таңырқап, «Басқа қонақ үйлерде төменгі орындар бар, барасыз ба?» деп орысша сұрады. «Жоқ, рақмет!» деген жауапты естісімен, ол да тілсіз қағаз толтыруға кірісті.

Қол жүгін төсек қасына қоя салып, балконға шықты. Алатау төрінен құйылған ақ сәуле көз қарықтырады. Мұнар басқан тау бауыры тұнжырап тұр. Көктөбе биігіне дейін көтерілген қаракөк ыс бауырлап жатыр. Түтінге тұншыққан қала құмыға түсіпті. Көк шынымен сыртын қаптаған керік мойын ғимараттар қаланың түс-тұсынан андағайлайды. Баяғы көкпеңбек орман бүркегендей көрінетін жасыл желек те сиреп кетіпті. Көзге қораш көрінеді. Көңілге кірбің ұялатады.

Жан дүниесі жетімсіреген Байбура алып Алатауға карап қарбыта дем алды. Табан астында жатқан жайдақ қала да, қала толған құла көлік пен құба халық та өзгеріпті. Өзгермеген өзі... Анау айқұлақ Алатау бастары мен көк төрін кезген күн өзгермепті. Өз-өзін демей сілкініп, қаланың қапырығына карамастан қол-аяғын кергілеп, шығыс жекпе-жегіне тән әскери кимылдар жасады. Тершіп тұрған тәні маусымның қызуымен бұршақ-бұршақ ащы суға малшынды. Бойын қыздырып алған соң балкон есігін жауып, кондиционер қосты.

Ол үстірт қана жуынып-шайынып алысымен тысқа шықты. Салқындатқышты салқын бөлмеден шыққандікі ме, жейдешен пысынап кетті. Бұтақтарын бүйідей тарбита жайған қарағаштың көлеңкесінде тұрып терең тыныс алды. Жан-жағына сабырмен көз салды.

Алматы асфальты жас сәбидің еңбегіндей былкылдап, қорғасындай балқып жатыр. Көше толы сыналасқан көлік. Сандалысқан нөпір жұрт. Сапырылысқан тіршілік. Қарбалас қала. Мұның студенттік шағындағы алаңсыз, баяғы баяу аққан өмір жоқ. Асығыс әлем бір. Жиырма жылдан астам уақытта көп нәрсе өзгеріпті. Алдымен арбиған биік үйлер көзге ұрады. Жарнама толы көше қапталы шетелдік әріпті сөздер мен жаланап-жалпылы суретті қабырғаларға толып кетіпті.

Көп жылдардан соң оралған Байбураға мұның бөрі өрескел ғана көрінген жоқ, құтты бір жат елдің қаласына тап болғандай күйге түсірді. Әрі тандана, әрі үрке тіксінді.

Осы сәт ол ұшак үстінде қақсай бастаған ұры тісінің ауырғанын да ұмытып кеткен. Әзірбайжан астанасы Бакуден таң қараңғысында мінген Байбура ұшакта ораза ашып отырып, оқыс тісі қақсап еді. Талай жыл туған елінен жырақта тарпаң тірлік кешсе де, қасқырдай қыңқ етпеген жан тұғын, табаны туған ел топырағына тиместен сүйегі сырқырай жөнелгеніне өзі де таңырқаған. Бойын да бір белгісіз босаң сезім билеген.

Абай данғылын бойлай батысқа қарай жүрді. Оң жағында бес қабат үйлердің асты дүкендер мен кафелерге айналыпты. Сондай үйдің бірінің бұрышынан ашылған «Дантист» деген жарнамалы тіс кабинетіне кеп кірді. Медбике қыз күлімсірей қарсы алды.

Төр бөлмедегі қос креслоның бірі бос екен. Мұны соған жайғастырды. Қасындағы тіс креслосында отырған әйел адамды емдеп жатқан ақ халатты дәрігер бұған көңіл аударған жоқ. Іле бүйірдегі көрші бөлмеден басына аппақ биік бас киім, кіршіксіз халат киген дәрігер көрінді. Ол бұған жақындай бере қалт тоқтап, қара мұрты жыбырлап, көзімен тесіп өтердей қадалды да қалды.

Сол сәт Байбура да оны жазбай таныды. Ол да шырамытып тұрса керек, бірақ атыздай жанарын тез аударып әкетті. Таң қалғанын да, үрке қадалғанын да жасырғысы келгендей үнсіз қасына келді. Қолына әлдебір сүйір құралын алып, мұның аузына үңілді. Бұл да ләм демеді. Үнсіздікке шыдамады білем, қасындағы медбике:

– Қай тісіңіз ауырады? – деді ақырын ғана.

Бұл сұқ саусағымен солқылдап тұрған сол жағындағы ұры тісін көрсетті. Дәрігер сонда ғана аузына зер сала қарады. Қызға иек қақты.

Медбике әлдеқандай дәріден жақ етіне ине салды. Әлден уақта жағы мұздап, икемге келмей, қу ағаштай жансызданып қалды. Дәрігер жігіт жарты сағаттай ұры тісін сүйек мүжігендей айналдырды. Медбике де құрақ ұшып бақты. Бәрі бітті-ау дегенде, дәрігер екеуі бір-біріне бейтаныссыз қарасып, сыртқа беттеді.

Есік алдына шығып темекі тұтатты. Байбура шылым шекпейтіндіктен ұсынған талын алып, саусақ арасынан өткізе шыркөбелек айналдырып тұрды. Неде болса ақырын күтті.

– Пломбыны ертең саламын. Бүгінше гипстеп тастадым, – деді дәрігер.

– Рақмет!

– Қайда тоқтадың? Түк өзгермепсің, Бура!

Сонша неге таң қалдың? Өзгермесем... Болат... –
...ығылып қалды.

Болат шылым тұқылын тағы бір құшырлана сорып, босағада тұрған қоқыс салар түбекке тастады.

– Сен аруақ болғалы қашан? – деді Болат, бірдене айта ма деп Байбураға қарады, бірақ ол өзіне тандана көз салып тұр екен. – Құдайға рас, сені өз қолымызбен қойғанбыз. Ауылдағы зиратта – өкеннің жанында жатырсың...

– Әкем қайтыс болып па еді?! – Байбураның дауысы бұзылып шықты.

– Естімеп пе ең? А, иә!.. Қайдан естисің? Сені... түү!.. Сен деп темір табытты жерлеген соң көп тұрмады ғой. Бірер айда ана дүниеге бет бұрды ғой... Сенің тірі екеніңді білген жоқ қой. Ешкім де білмейді...

– Білмей-ақ қойсын, – деді Байбура тамағына өксік тығылып.

Болат тағы да шылым тұтатты.

– Иә! – Байбура өз-өзіне күбірледі.

– Бура, саған көңіл айтатын емес, – деді Болат. – Түс боп қалды. Қарынға ел қондырайық. Сол жерде әңгімелесерміз. Жыл құсындай жоқ болып кетіп едің, соншама уақыттан соң оралдың ғой, әйтеуір! Бас аман. Ол да үлкен олжа бұл заманда.

Байбура үндеген жоқ. Жан дүниесі алай-дүлей.

Болат халатын тастап шығысымен, екеуі де оңашалау бір кафеге қарай беттеді. Адам аз екен. Бұрышқа барып отырды. Болат дастарқан мәзіріне жылы-жұмсақ алдырды.

Ас дәмді екен, қарбыта асасты. Заһар суынан татыспады. Болат көлігін сылтауратты, ал Байбура жоламағалы қай заман?! Соны сезгендей Болат:

– Кешке жақсылап демаламыз, – деді. – Айтпакшы, сен қайда тоқтадың? Алматыға қашан келдің?

Байбура:

– Бүгін ұшып келдім. «Қазақстанға» тоқтадым, – деп, елеусіз етіп айтуға тырысты.

– Қонақ үйді қайтесін? Үйге жүр. Үш бөлмелі үй бос. Орталықта. Мен ажырасып кеткелі де жылдан асты. Әйел мен бала бөлек тұрады. Жата-жастанып әңгімені соғамыз әлі... Сен елден кеткелі небір жайлар болды ғой.

– Оны байкадым, Алматы да өзгеріп кетіпті.

– Е-е, Алматыны қойшы, адамдарды айтсаңшы! Қорқауға айналды... Ақша... ақша... ақша... Қайда бара жатырмыз? Түбі қайырлы болсын! Дағдарыс ақшалай емес, адами дағдарыс па деп қорқам. Қорқау емес пенде қалмай барады ғой.

– Ауғандықтар ақыр заманның бір белгісі дейді ондайды.

– Дәл өзі, Бура! Ақыр заман басталып кетті ме деймін. Ақыр заманды ақшамен өлшеу керек шығар... Қойшы, сол сайқал қағазды! Өзің туралы айтшы! Обед уақыты да таусылып барады. Осы уаққа дейін Ауғанда жүрдің бе?

– Иә, – дей салды Байбура.

– Мүмкін емес! – деп Болат та кесіп тастады. – Өзін білесің ғой бірақ. Ешкім де сенбейді? Тәліпке де, дін жолындағы мүридке де ұқсамайсың... Сен, десантник едің ғой.

– Болат, ескі жараны тырнап қайтесін? Әйтеуір, оралдык қой.

– Жарайды, ренжіме! Бура, екеуміз канды көйлек дос едік қой. Ештеңе сұрамай-ақ қояйын десем де, пендеуи әуестігім қозып... Құдай шүкір, қырыққа да келіппіз. Осы аз ғана ғұмырда біздің құрдастар не көрмеді десенші?!

Декабрь көтерілісі... декабристер... Ауған соғысы, Совет Одағының құлауы, Тәуелсіз Қазақстан, жабайы сауда... одан ойдан-қырдан құйылған мол ақша... Елдің есі ауысқанша үй салуы, анау Алатаудың басына дейін баса-көктеген бейшаралар... Эйфория дүние!

— Ал, өзің ше? — деп қалды Байбура.

— Мен де солардың бірімін... «Декабрист» болам да, ең секілді Ауған асқан жоқпын. Мәскеу түбіндегі әйгілі Тимирязев танк дивизиясында служить еттім. Алматыға қайтысымен бір үлкен шенеуніктің үкілеп отырған қызын үйлендім. Соның арқасында осы тіс кабинетін аштым... Бірақ бақытты бола алмадым. «Шортан көлге, шаян шөлге» дегендей, өз жөнімізді таптық. Бар-жоғы осы, Бура! Кикулап жүріп қырыққа да келіппіз. Бітірген түгіміз жоқ... Бос өткен өмір.

— Жоқ, бауырым! — деді Байбура. — Сен бос өткізбепсің. Нағыз бос өткен өмір менікі... Әй, қойшы! Енді өкінгенмен қайта оны сүре алмайсың. Кетейік!

Екеуі де Болаттың «Дантист» тіс кабинетіне шейін жаяулап, үн-түнсіз жайбарақат келді. Болат кешкі жеті шамасында қонақ үйдің алдынан күтіп алатын боп келісті.

Күн қапырық. Түс ауа тіпті тыныс алдырмай тастады. Байбура салқын ауа тұнған бөлмесіне келіп, ұзынынан құлаған қайындай сұлап түсті. Бір сәт көзін жұмды.

— Кеш, әке!.. — деді өзіне-өзі күбірлеп.

II

Көзі ілініп кетісімен, жаны да жай тапты. Туған жерден жырақта, жат жұрттың жұлын-тұтасында жиырма жылдан астам жүргенде осылайша бір балбырап ұйқыға кетпепті. Үнемі мұздай қару жастанып, күс ұйқылы күн кешіп, бір күн бел шешіп отырмапты. Он сегізінде жез оқты, болат оқпанды жанына балаған балаң бозбала қырма сақал қырығына шейін қол үзбепті. Орыс пен американ, ағылшын мен неміс қаруы да үздіртпеді...

Бес қаруды бес саусағындай меңгерген жан иесі жанын жалдап, тәнін тұлдап күн кешкен.

Қу басын қорғасын оққа байлап жүрсе де, жат жұртта қалдырмасқа ант ішкен. Сол жолда небір сұмдық-сойқанға барды. Жауының қызыл қанын ішті, жансерік жанның қамау терін сыпырды. Жат жұрттық боп өткен өмірі өзегін өртеп, туған елге деген сағынышы шемен-шерге айналып, бір күн, бір мүйнет те күдерін үздірген жоқ. Ішінен тынған сайын қас бөрідей қасарып, жат жұрттың жұлынын кеулеген қарабас құрттай қайқайып, ұлы мұхиттың мұнарлы тереңіне түнеген ақбауыр ақуладай өз болмысын билеп бақты. Араны ашылған қандыбалақ сарбазға айналды.

Қандыбалақ қыран тектес болмаса, барыс баспалар қияда басын шұбар шері мүжір еді. Бөрі болмыстығының арқасында талай шері мен періге шеп салды. Өзін алдыртпай, өзгенің өзекті қолқа-жүрегін суырды. Қаны мұздап, жүрегі суынды. Жауының ішінде жай оғындай ойран салды. Бөрілігін көрсетіп бақты. Түнде жұлдыздай ақты, күндіз сағымдай сусыды.

Ал бүгін сәбидей балбырап жатыр. Ұйқыдағы уыз болмысы күнәдан пәк, қаннен қаперсіз. Қауіп-қатерсіз жерге жеткенін терең түйсікпен сезінген қатыгез жаны қамсыз. Ұлы бір тыныстауға көшкен сынайлы. Қиялаған күн де ауып барады. Салқын бөлме тәнін талмаусыратты.

Тыныштық толқымалы жанына бір мезгіл байсал берсе де, Байбура бесін ауа оянып кетті. Аппақ шынылы астауға су толтырып, асықпай жуынды. Абыр-сабырлы жолаушылар ағылып жатқа лифтімен сынаптай сырғып төменге түскенде, есік алдында күтіп тұрған Болатты көрді.

Ол әдетінше шылымын сыздыктата сорады.

– Сенің «сотка» ұстамайтының қызық екен? – деді Болат. – Бірақ бүгінде онсыз өмір жоқ... Бұрын қалай жүргенбіз?

– Маған керегі шамалы. Кіммен сөйлесем? «Живой труп»...

Енді Болат та тосылып қалды да, «Кеттік!» десті.

Орталықтағы жасанып тұрған үш бөлмелі салқын пәтерде іңір қараңғылығы түскен шеңберсізбай, теледидар көрісті. Әлем-жәлем жалау тербеліп, «Қаражорға» биі буын-буында бұралып, үзілте ән салынып жатқан Астана қаласының бейне көріністері жергілікті арналарды жаулап алыпты... Әлемді алып кеткен қаржы дағдарысы мен Ирак, Сирия, Түркия, Ауғанстан, Пәкістан, Кавказдағы террорлық жарылыстар туралы жаңалықтардан жалығып та кетті. Анау деп, мынау деп отырғанда Болат салқын суға шомылып та үлгерді.

Алматы түні алаулап тұр екен. Күндізгі қапырық тандыр табындай қайта қоймапты. Жейдешен шыққан екеу елеусіздеу келіп, жеңіл көлікке жайғасты. Алдын ала келісіп қойғандай, Байбура да қайда барамыз демеді. Болат та түнгі көлік күлігі саябырсымайтын ұзын көшелердің біріне түсіп, жоғары қарай жылдам өрледі.

Самаладай жарқырап, жарқ-жүрқ еткен қала түні көңілге желік кіргізеді. Көбелекше ұшыртып, ұршықша үйіріп айдаған жас қыз бен жігіттер музыка дауысын барынша бақыртып қойып, жарыса шапқан киіктей жүйткіді. Қала толы үлкенді-кішілі шетелдік көлік, қандай түрлі, қай маркалы екені айырып алғысыз. Болат та жапондық күлігімен жол ортасындағы ақ жолақты таспа бойымен тіліп келеді.

Жазғы Алматының маусымы мамырлап, қазандай қайнаған түнгі тынысы басталған. Бұлар көтерілген Алатаудың Найзақара шыңынан аузын ашатын кең шаттың ішіне орын тепкен котедждердің де түнгі көрінісі ерекше көз тартады. Сай ішін, тау қабырғасын тербеген Үлкен Алматы өзенінің гүрілі жайлап естіледі.

Болатпен жатаған шырша, арша қоршай егілген қос қабат үйге енгенде, Байбура хан сарайына кіріп кеткендей күйге түсті. Өзін ыңғайсыз сезініп, «Қап! Текке келдім-ау!.. Қайда баратынымызды сұрауым керек еді?» деген секем ой билеп өтті.

Болат болса, алтын айдарлы сырма какпадан жадырай күліп алған сұлу бикешті белінен орай бүріп, үй ішін еркін аралай жөнелді. Ат шаптырым холда состиып тұрып қалған Байбураны көп бөлменің бірінен шыға келген тағы бір бәденді жас әйел қолтығынан демей берді.

– Қош келдіңіз!..

Аппақ қардай бура саны жарқ-жүрқ еткен қысқа халатты сұлу әйелден сасып қалған Байбура капелімде ештеме дей алмады. Еріксіз ерді.

– Шешініңіз! Жайғасып отыра беріңіз, – деп, жас әйел өте бір сыпайы үнмен тіл қатып, кең бөлмеден шығып кетті.

Жатын бөлме екен. Қашағасының жалпақ басына тұтастыра айна орнатқан қостөсек пен айналы қызыл шифонер, бұрышты ала әйел затына арналған айналы комод пен екі кішкентай арқасыз орындық, күлгін түс ұялатқан қабырғадағы қос бра шам, төбеде сөнүлі үш көзді люстра, терезе түс қаракөк пердемен тұтылып, жоғары жағы сарғыш пүлішпен көмкеріліпті.

Бұл әйкелдей ербиіп тұрғанын сезіп, комод жанындағы кішкентай, аласа орындыққа отыра беріп еді, сықырлап қоя берді. Сынып кетер деп атып тұрды. Амалсыз төсек шетіне тізе бүкті. Күрең жаймалы төсек пен қалың серіппелі матрацы мықты екен, сықырлаған да, күтірлеген де жоқ. Мұны былқ етпестен көтерді.

«Осы мен не істеп отырмын? Неге келдім?» деген жауапсыз ойға орала бергенінде, есік ашылып, күрен халатты жас әйел көрінді. Қолында шаршы табак. Төрт-бұрыш табак толы ас, жеміс-жидек, құмыра толы шырын мен демделген шәйнек.

– Түу, не ғып отырсыз? Әй, еркектер-ай, еркектер! Әйелдерсіз қалай өмір сүресіндер, сендер? – деп сылқылдай күліп, комод үстіне шаршы табакты қойды.

Бұған әдемі бота көзін төңкере қарап, таңырқап қалды.

— Сізге не болды? Қысылмаңыз! — деді дауысын құбылтып. — Болат досымыз айтқан, бағана телефонмен... «жабайылау» деп... Бура, сіз еш саспаңыз! Маған сіз секілді әйел затын аз көрген азаматтар ұнайды. Олар таза болады: рухани да, тәни де... Әлде мен сізге ұнамай қалдым ба?

Өп-өтірік аузын бүртитты.

Байбура:

— Жо-жоқ! — деп, үні үзіле шықты. — Әдемісіз...

— Рас па?! — деп қалды әйелдік мақтан мен елігуге түсіп.

— Әдемісіз! — Байбура бұл жолы батыл айтты.

— Онда мені құшақтаңыз!

Байбура тағы састы.

— Сізді «батыр» деп еді. Батырлығыңыз қайда? — деп келіп, жас әйел: — Батыл болыңыз! — деп мойнына өзі асылды.

Жас әйелдің ыстық демі жүзі мен мойнын шарпып, сүйір саусақтары түймелерін тінте берді. Түкті біткен жаланапш кеудесін жалап-жұқтап келіп, шалбарының түймесін ағытып, белбеуін босатып жіберді. Жұқа жаздық шалбар аяғының басына оралғанда, Байбура әйелді қапсыра көтеріп алып, төсек үстіне екеуі қабат құлады.

Олар ұзақ уақыт аймаласып, ұзақ уақыт құмар тарқатысты. Ұзақ уақыт әйел тәнін сағынып қалған Байбура сезіміне ие бола алмай, нәпсіге сыр беріп алды. Жас әйелге Болат ынтықтырып айтқандай, Байбура «жабайылық» та танытып қалды... Әйелге бірақ ол қылық ессіз ұнады.

Сол қолы әйелдің мақтадай жұмсақ мықынын сипап отырып, төсек үстінде ас ішуге көшті. Талықсып та, бұлықсып та жатқан жан:

— Күшті... қуатты екенсіз! — деп қалды.

Байбура бірақ үндемеді.

— Бура, сіз жиі келіп тұрыңызшы! — деп өтіне сұрап еді, әйел дауысы бұған жалынғандай боп естілді. — Болат айтқан: сізде әйел жоқ деп...

Жас әйел тағы жауап күтті. Бұл әлдеқалай қылмыс жасап, енді әшкереленіп қалатындай үнсіз жатты.

Асты қарбытып-қарбытып асағаннан ба, әлде жас әйелдің мазасыз сауалынан ба тығылып қалды. Орнынан тұрып кетті. Киінді. Барып жуынып-шайынып алды.

Жас әйел орнынан тұрғысы келмеді. Өң-түсі қуарынқы. Бұған ашық-шашық жатқан күйі көзін алмады.

— Сау болыңыз! — деді Бура.

— Сау болыңыз! — деді әйел де. — Қызық, жо-о, жұмбақ адам екенсіз! Нағыз «еринтим»¹ — еркек... Жаль! Жигало боп жүргендер садаға кетсін! Сіз нағыздың өзісіз. Тіпті, менің атымды да сұрамадыңыз.

— Оның керегі қанша? — Байбура дауысы жарқышақтана шықты.

— Ақшаны Болатқа береміз, — деп әйел ренжіп қалғанын білдіріп алды.

Байбура бұрылып кетті...

Тысқа шыққанда Алатаудың барқыт түні басып тұр екен. Өзен шуылы анық естілді. Найзақара шыңы жақтан салқын самал еседі.

Байбура шірене тыныс алды. Көк жүзіне көзі түсіп кетті. Қала жақ бетте — терістік аспан төрінде Жетіқарақшы ерекше сәуле шашып, шөміш басы көзге айқын шалынды. Ай Алатау түстігіне тығылып қалыпты.

Әлгі сұлу әйелдің соңғы сөзінен түк те түсінбегенін ойлады. Ақшасы несі, «еринтим» десі не екенін білмей дал болды... «Жигало» дегені кім? Болатты күтті. Ол да шұбалған ішектей шықпай-ақ қойды. Тәні тоңазыды.

Болатпен серіктес әйел де бірге шықты. Екеуі сүйіп қоштасты. Бұлар көліктерімен шығып кеткенде, электр моторы күшімен айқұлақ алтынды қақпа да сырғи жабылды.

Былай шыға бере:

¹ Еринтим — еркек-интим — интим еркек — бай әйелдерге барып тұратын еркектерді атағаны.

– Бура, неге асықтың? Қонатын шығармыз деп ойлап ем... Әлде ұнамай қалды ма? Ол әйел супер еді ғой, – деді Болат.

– Жок, Болат. Бәрі де жақсы... – деп бұл жуып-шайғандай болды.

– Әйел жок. Жезөкшелерге баратын емес – қауіпті... Ал бұлар – бай әйелдер. Өз жағдайларын өздері жасаған. Тәуелсіз... Күйеулері де жок. Тіпті олар бар болса да, бізге бәрібір емес пе?! Күйлеп жүрген олар. Жалынышты емеспіз. Олар – жалынышты.

– Сонда қалай? Жалынышты... «еринтим» дей ме?

Болат бір сәт бұған бұрыла қарады.

– Сен шынымен Ауғанстаннан келген жоқпысың? Бәрі таң саған. Әлде, әдейі істеп келемісің? Мен саған сенбеймін! Түк көрмедім, түк білмеймін дегеніңе түкіргенім бар. Қазір шекара да, шетел де жок. Бәрі мидай араласып кеткен. Жұрт дүниені шарлап, жауған бұршақтай шашылып жүр.

Байбураны ашу қыса бастаса да өз-өзін ұстады.

– Сен-сенбе, соғыстан келгенім шындық. Мен қазір де өзімді соғыста жүргендей сезініп отырмын. Өмір дегенің соғыс... Қайтем?!

– Бура, сен мені корқытайын дедің... Соғысың не өзіңнің?! Сенің кешегі «дұшмандарың» бүгін Алматыда сауда жасап жүр. Бірі көкбазарда алхор сатса, бірі барахолкада тері тон саудалайды. Ал қайсы бір пысығы ескі көліктерді шекара асырса, үкіметпен жең ұшынан жалғасқан офицерлері бидай мен бензинді Иран арқылы Атырау мен Ақтаудан аттандырып жатыр...

Бұл жайды Шешенстанда соғыста жүріп естіген, бірақ аса сене де қоймап еді Байбура. Ал Бакуде әзірбайжандар көзін жеткізсе де, Алматыда Болат қолмен қойғандай етіп айтады деп мүлде күтпеген.

Бір сәт екеуі де үнсіз қалды.

– Жә, Бура! Сен ренжіме! Өмір өзгеріп кетті ғой. Қызыл империя құлап еді, батысымыз шығыс боп шық-

ты. Ақыр заман кезінде «күн батыстан шығады» деуші еді... Сол ғана қалды. Әйтпесе, әлгі үріп ауызға салғандай жас қатындарға не жетті?! Байға тигісі, бала тапқысы жоқ. Еркек керек болса, ақша төлеп, өздері үйлеріне шақырып алады. О заманда, бұ заман – біз алғаш Алматыға аяқ басқанда мұндай сұмдықты көрмек түгілі, естімеген едік қой. Кешегі 86-ның қырғынында дүние осылай опалаң-топалаң болады десе, кім сенетін? Қолында өлер еді. Енді міне, есіміз ауып қалды. Демократия – демогогия... Қайта үрке карап, үрейленіп отырған мына сен бақыттысың, бауырым! Сенің қайдан келіп, қайдан тұрғаныңды білмеймін, бірақ ішім сезеді, сен менен әлдеқайда тазасың... Жаның лас емес.

– Білмеймін, Болат! Менің табаным туған елімнің топырағына тигені бүгін – таңертеңнен бері ғана... Маған көп нәрсе түсініксіз әлі. Соғыста бәрі де айқын болатын: жауың – жау, бауырласың – бауырлас. Ол да адам, сен де адам. Айыратын оқ. Ажал еді... Ал мұнда мұнар басқан.

– Бура, бауырым, еш уайымдама! Әлі-ақ бәрін бес саусақтай білетін боласың. Сыртта сырттандай сырттап жүріп, тосаңсып қалғансың ғой, – деп, Болат өзінің артық кеткенін сезіп, сөз соңын қалжыңға сүйеді. – Ертең-ақ «еринтим-афганец» деп атың Алматыда ду ете қалады. Біз сенің қолыңа су да құя алмай қаламыз. Ал әлгіндегі фармацевт-магнат әйелдер аяғыңда жыландай иіріліп жатады. Сол кезде мендей пенденді ұмытып кетпе! Бұл Алматы ғой: «Алматы сайқал қала қан сасыған, Қонақ үйі шетінен а... сасыған, Алматы жатыр бүгін шалқасынан...» Ха-ха!..

Болат өтірік болса да арсыздана қырылдай күлді.

Түнделетіп жүйткіген көлік қаланың орталығына да кеп қалған. Алматының тынымсыз түнгі тіршілігі қыза түскен.

III

– Ертең ауылға билет алайын.

Орталық кең бөлменің жібек кілем төгілген паркет едені үстіне төсек салып жатқан Болат та бірден қостады.

– Алайық! Мен де ауыл жаққа бармағалы екі жыл болды. Бірақ біздің үй Қаратоғай емес, қазір Күршімге көшіп алған... Жұмыстан да шаршап жүрмін. Бір сарынды. Жұрттың сасық аузын күзетіп... – деп Болат налып та алды. – Қайта «еринтим» болғалы көңілге қызық кірді. Денсаулық барда ойнап-күлу керек қой. Оларда да, менде де обязательство жоқ.

– Жауапкершіліктен жүрдаймыз де... – деп қалғанын Байбура өзі де білмей қалды.

– Қайдағы жауапкершілік? Қазір кімде жауапкершілік бар? Әркім өз ойлағанын істеп жатқан жоқ па?! Жоғарыдағылардан бастап... «Балық басынан шіриді» дейді орыстар. Жауапкершілік болса, сен өстіп жүремісің? Не өлінің, не тірінің санатында жоқсың... Сөйтіп отырып, біздің мемлекет қызық, тірілердің санатын шығарамыз деп әуіре. Алдымен өлілерді түгендеп ал. Тірілер қашпайды. Он алты миллион болса да, он жеті миллион болса да... Тірілер тіршілігін істейді, – деп Болат таусыла сөйледі. – Қой! Дем алайық! Түн ортасы ауып кетіпті.

– Таңға үш-ақ сағат қалды, – деді Байбура да шешініп жатып.

– Давай! Жайлы жат, уайымсыз ұйықта.

Үй іші қоңыр салқын, тастай қараңғы болса да, Байбураның көзі ілінбей қойды. Жұқа құрақ көрпе төселген қатты төсектің үстінде дөнбекшіді-ай келіп... Қос қабат пласттерезе мен қою қоңыр түсті қалың перде тұтқан кең бөлме құлаққа ұрған танадай тыныштыққа ұйыған. Байбурадан бірақ ұйқы қашты.

Жат жер, жат елде жүргеніндегідей құс ұйқысы да келмеді. Ұйық қараңғылық пен тұйық тыныштық құшағында өткен-кеткен өмір елесі орала берді. Болат

сыныптасы болса, баяғыда-ақ бал ұйқының баурауына енген шығар. Енетін де жөні бар-ау, есебі түгел, уайымы аз, қайғысы жоқ.

Ал бұған не сорым!? Жөргегі құрғамай жатып анасын жұтқан. Сөйтіп, тумай жатып туғанына жат болған... Келе-келе өзінің де қу жаны жатсынған «туажат» пенде ғой. Сәби кезінде сезімін суынтып, санасына жасырын таңбаланған сол жұмбақ атау өсе келе тағдырын да белгілеп беріпті. Өмірінің қу соқпағы жат жұрт жеріне жетелеп, қу сүйекті күреге түсіріпті. Тайғақ тағдыры жатты жақын тұттырыпты.

Ал бүгін де өз елім, өз жерім деп өзеуреп оралғанында, жаны жатсынып, тәні тіксініп қалмады ма тағы да... Өзгерген адам, қилы қоғам қарсы алмады ма мұны?! Бұл да мынау маң дүниені қабылдай алмай өуіре... Қандай қайраны бар? Мынау қара түнек бөлмедей мұнар мен мұң басқан көңілі жадау тарта береді де... Анау сайқал сұлулардай сиқырлы дүние көңілін ауласа да, күдігін сейілтпейді ғой. Сейілмейді... Сергітпейді... Тіксінген тәнге, жатсынған жанға не дауа?! Бейопа дүние де.

Еркегі нәпсіқұмар, әйелі ашнақұмар қоғам келіпті. Қан кешіп, қару жастанып күні өткен бұған бұл дүние жат екен. Одан жаты жақын болып шыққандай жанына... Мазасыз жанына... мұңлы жанына... Не дауа? Бейдауа дүние де.

Сол бір сексен алтының¹ сергелдені бұл үшін күллі ғұмырын сынаққа салған сұрапылға ұласыпты. Қырықтан асқанша қан қасапқа салыпты. Жат арасында ат-атаусыз, із-түзсіз жоқ боп, жер құшып қалмау үшін бұл барын салмады ма?! Туған топыраққа жетсем деген жетім тілек нәпсісін тыйды. Санасын самаладай жарық қылды. Бөрідей сыр бермей, жарасын жалап жазып, Ауғанның аптабында, Қап тауының қойнауында жалынусыз жортты.

¹ Сексен алты – Алматыда болған 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі.

Талай мәрте сын сағаты соққан сәтте көктен түскен Ғайсадай сап ете қалатын бөрі болмысты боз сәуле — Бөрі-Ана ажал аузынан қағып қалды. Бөрі киесі — мұның иесі екен... Төребейіт төрінде жолығысып, тілсіз түсініскеннен бері Бөрі-Анадай Бозиесі иенде қалдырған жері жоқ. Жол таппай тұрған сәтінде көкмұнар арасынан боз сәуле болып бұлаңдап, алдына түсіп алшандай басатын. Бұл артынан көзсіз еруші еді... Өзіне ергендерді де ертуші еді.

Күз-қиялы тас соқпақ пен жапан даланың сұйық сүрлеуі — Байбура тағдырының жұмбақ жолы болып шықты. Сол жолды Бөрі-Анасымен бірге бөрідей боп басып өтті... Оқ пен оттың арасында суғарылды. Оқ пен оттан жаралғандай отамалы күйге енді. Отамалы сарбазға айналды.

Отамалы сарбаз отқа да, оққа да өзі айналды. Соғыс деген сайқалдың бар сұмдығын сезінген сайын, таным сүзгісімен түйсінген сайын өзі де бір жанкешті сұмдық болды. Ең қымбат — өмір... болса, сол өмірінің өзі соғыссыз күні батпайтын, таңы атпайтын мұғжиза хал кешті.

Қараңғы бөлмеде таңға торығып жатқан жан иесі осы бір сәт өзіне керемет ақиқат ашты. Ашты да жаны шошынды. «Соғыс та сайқал катын» деген ой өзгеше өң берді. Анау сайқал сұлулар да санаға сәуле түсіріп өткендей ой көгіне оралып өтті. «Соғыс атаулы — сайқалдық, — деді тістеніп. — Соғыста жүрген сарбаз да ындыны кепкен сайқалдың қан құрышын қандырушы... Қан шеңгелдеп, қанқасап жасап жүріп, сайқалға интимдік қызмет етуші — қанішер интим... Еринтимдерден айырмашылығы жоқ».

Байбура орнынан тұрып кетті.

Қараңғыда қармалап жүріп залдың есігін ашты. Жып-жылтыр лакталған қоңыр-қызғылт емен есік ашылысымен, ас үй жақтан таңғы жарық түсті. Шүмектен мидан өтер Алатау суын ағызды. Шөлдеп қалыпты. Шып толы керсен кесе суды сіміре жұтты.

«Уһ!..» — демін терең алды.

IV

Дүк-дүк... дүк-дүк... дүк-дүк...

Ресейлік «Бішкек–Новосібір» поезы жын ұрғандай ұшыртып келеді. Екі кісілік купеде жатқан екеу де ұйқыда. Бірінші Алматы вокзалынан отыра салысымен салқындатқышынан салқын ұрған купеде Байбура бір сәт мызғып алғысы келген. Өткен түнгі ұйқы тағы бар.

Жетісу жерінің сары жонына шыға Болат оянып кетті. Шөлдеп жатыр екен. Жолға алған су жылымшылай бастапты. Еріксіз орнынан тұрды. Купеден шықты.

Сатыр етіп жабылған есік даусынан сергек ұйықтайтын Байбура да басын жұлып алды. Жүрегі поез дөңгелегі үнімен жарыса оянды. Дүк-дүк!.. дүк-дүк!..

Пердені түріп, тысқа көз жіберді. Жып-жылмағай жазық пен алыстан дөңкиген дөңестер шалынды. Жаздың басы болса да, көкпеңбек боп жататын түстік өңір жұтаң тартыпты.

Болат шыны мен шәйнек көтеріп келді. Екеуі де ыстық шайға бас қойды. Тер бұрқ ете қалды.

– Ой, жан-ай! Сен оралғалы бір жасап қалдым ғой, – деп Болат орамалмен желпінді.

Байбура неге дегендей антарыла қарады.

– Дүниеде жалғыздық қиын екен, – деп Болат пәлсапасын соқты. – Қалада адамдар арасында жүрсең де, жалғызсырайды екенсің... Әйелден құтылғанша асық болып ем, кейін ұлым екеуін сағынатынды шығардым. Әр адамның орны бөлек екен.

– Қадірі де бөлек, – деп қалды Байбура.

– Иә, қадірі де бөлек екен! Қадіріне жетпедім бе деп қорқам, кейде... – Болат тосылды.

– Қамықпа, Болат! Әлі де кеш емес, жарың мен балаңа оралу қиын емес қой...

– Оралар ем, оған намыс жібермейді! Әйелім де не істеп, не қойып жүргенін қайдам? Біраз уақыт өтті ғой... Әйеуір, ұлыма екі-үш айда бір барам.

– Е-е, ер жігіттің басында кездесетін құбылыс қой, – деп жұбатқан болды Байбура.

– «Ер жігіттің басына не келіп, не кетпейді?» демеуші ме еді ауылда... Соның бірі де, – деп Болат келіскен сыңай білдірді де, жұлып алғандай оқыс сұрақ қойды. – Сен неге оны іздемедің?

Байбура түк түсінбеді, бірақ көңілінде жүретін қауіпті сұрақ ойына оралып өтті. Іші сезіп тұрса да:

– Кімді? – деді қатқылдау, жақтырмағаны білінді.

– Кімді болушы еді – Алқабегімді?!

Байбура бір уақ үнсіз қалды. Болат та тесіліп отыр. Купе ішін тыныштық биледі. Тек поезд дөңгелегінің дүрсілі естіледі.

...Дүк-дүк... дүк-дүк... дүк-дүк..

Болат дөңгелек пен болат рельстердің дүңкілімен қоса екеуі де өз жүректерінің дүрсілін естіді.

...Дүрс-дүрс... дүрс-дүрс... дүрс-дүрс...

– Іздедім... Таба алмадым ғой, – деп, Байбура ақталғандай кейіп танытты.

– Білмеймін, Бура, сол кезден бері менің жүрегімде бір мұз моншағы қалды... Сені алғаш көргенде сұрағым келген, бірақ аядым. Өзімді де жайсыз сезіндім. Әкенді естірткендей күй кештім емес пе?! Қазбаламадым... Ол Алқабегім екеуіңнің арандағы жағдай ғой. Өзің білесің де... Дегенмен, ауылдағы жұрт сені «сатып кетті» деп жүр... Алаңға тастап кетіпті, Алқа қолға түсіп қалыпты. Сондықтан сорлады... Содан сотталды...» деп шығарып алған.

Байбура басы салбырап отырды да қалды. Болаттың ары қарай бір сөзін айырса, бір сөзін айыра алған жоқ.

Тек:

– Қалайша? Олай емес қой! – дей берді. Кенет қыранша оқыс сілкініп, Болатты алқымынан ала түсті. – Сен! Бәрін шығарып жүрген сенсің... Өлтірем!

– О-ой-бай! Ө-ө-өл-тірдің... – дегенде ғана Байбураның ашу кернеген санасы сауығып сала берді.

Ол тар төсекте иленіп жатқан Болатты бос қапша тастай салды. Өз орнына отырды.

Болат:

– Жындымысың ей! Қылғынып қалдым ғой. Сен сияқты қан төгіп жүрген адам емеспін... Қолың қышқаш қой, – деп қырылдай сөйледі. – Бір қайырым сөзге келмегенің не? Мен сенің адал екенінді білем ғой... Ел ғой өсектеп жүрген.

Дауысынан діріл мен түлкі бұлаң сезім білінді.

Байбура өз-өзін сабырға шақырып отырды. Іштей өзін жазғырған ой да толқындай соғып өтті. Әкесінің қайтыс болып кеткеніне кешеден бері кінәлі сезініп, сыр бермеуге тырысып, тіпті ойламауға бел буып, қамыға қыстығып жүрсе де, Алқабегім туралы әңгіменің тап өзіне кеп тірелетінін білмеген.

– Кешір, Бура! – деді Болат. – Ел не демейді? «Өзі жоқтың – көзі жоқ» деп шығарып алғандары ғой. Ал сен аман-есен оралады деп ойлаған да емес, мұрден жатыр жотада...

– Алқа не дейді? – Байбураның булыққан тілі икемге зорға келді, қанша қан кешіп жүрсе де, бұлай қорланбаған еді.

– Ештеңе демепті... сотта да...

– Қазір ше?

– Қазір үйінде. Ол көтеріліп кеткен. Ауру, – деді Болат жайбаракат. – Түрмеден бір бала туып келді... Ұл бала. Ол бірақ сау.

Байбура булығып, буынып отырса да:

– Болат, – деді жағын қышырлата. – Сенікі де жөн. Менің ақталуға хақым жоқ. Қаншама жылдар өтіп кетті... Жат жерде жүріп жанталастым. Арыма дақ түсірмеуге тырыстым. Амал қанша!? Алқабегімді қорғай алмадым. Бас сауғалап кетіпін...

– Бура, сенің жазығың жоқ! – деп, Болат та өткенге оралғанына өкінгендей күй танытты. – Мен куәгермін ғой. Алаңда айырылып қалдық қой... Жұрт боранда

ыққан қой секілді боп кетті емес пе?! Бірін-бірін таптап... Бұршақша жауған сокқы бір жақтан, жанбырша жауған су бір жақтан. Қырып салды ғой. Қыздар да қалқан боламыз деп қасарысып алды емес пе?! Ақыры, алдымен соларға сойыл тиді. Құтқармақ болған біздер қан қақсадық. Өкінгеннен пайда жоқ, енді! Тағдырдың тауы шығар.

– Бәрімізге жастық кінәлі! – деп қалды Байбура Тәжірибенің жоқтығы... Қазір болса ғой, көрсетер қалай қарсыласуды...

– Қой! Қой енді, Бура!

– Бүгін заң басқа, заман басқа... Құдайға шүкір! Төгілген қан, алған сокқы атаусыз кетпеді ғой.

– Жоға деймін, Алқаны жатақханасына үш қайтара іздеп бардым. Соңғы жолы барғанымда крбшниктерден қашып, үшінші кабаттағы балконнан секіріп, әрең құтылдым. Қыздары білмейміз деп бедірейіп алды. Біз алаңға шыққан жоқпыз. Алқаны білмейміз, ауылына кеткен шығар деп, бастарын алып қашты емес пе?! Ал мені деканымыз құтқарып жіберді. Керемет кісі еді. Қазір қайда екен? Өзің білесің. «Ауылыңа тап қазір қайт. Алаңда ол болған жоқ. Ауылына кеткен деймін. Тек Алматыда немесе жолда қолға түсіп қалма!» деді. Өздерің бар, қала сыртына шығып, Өскеменге кетіп бара жатқан жүк машинасына отырғызып жібердіңдер. Сол бір орыс шопыр жігітпен «дальнебойщик» боп кете бардым. Ол да бір азамат екен, постарда «ұйықтап жатыр» деп, жасырып-ақ бақты. Жанғызтөбеге дейін жеткізіп тастады. Ары қарай ел іші ғой, зулап ауылдан бір-ақ шықтым. Алқа бірақ ауылда болмай шықты... Бармағымды тістедім! Деканды да сыбап салдым... Одан не пайда бірақ?! Бар долылықты даланың бөрісінен алдым... Тәуір-ақ ауладым. Сөйтіп жүріп, Бөрі-Анаға жолықтым... Жә!

Байбура сөзін кілт үзді. Өзінің қызынып кеткенін кеш ұқты. Құлақ қойып отырған Болат елең ете қалды.

– Иә, сөйтіп жүріп не болды?

– Әскерге шақырды... Алғашқы болып аттанып кеттім. Ар жағы белгілі: Өзбекстан—Шыршық—Ауғанстан—Кабул... Кавказ...

Байбураның әлденені бүгіп қалғанын Болат сезді.

– Бөріні баяғы екеуміз аулағандай тірі соймадың ба?

– Сойдым... Сонымыз қателік болыпты!

– Несі қателік? – деп, Болат әңгіме арқауын тарқатқысы келді.

– Қателік! Күнә! – деді Байбура тура карап.

– Ой, койшы! Даланың аңы емес пе?! Өзі қаншық қасқыр еді ғой... Сенің қақпаныңнан құтыла алмады ғой. Ауыл әлі күнге аңыз қылып айтады екеумізді, бөрінің терісін тірідей сыпырған деп... Тоғызыншы класты ғана бітірсек те, батыл едік қой... Қазір қорқақпын.

– Болды, Болат! «Бөріні тірідей сою» деген жауыздықты да қаршадай болып шығарған сенсің, Болат. Оның ақыры мені Ана-Бөріге жолықтырды... Есіме түсірмеші! Жапшы аузыңды!

– Неге? Тағы не боп қалды?

– Түк болған жоқ... бірақ Бөрі-Ана туралы қайтып айтпашы! Ол – киелі аң... Бозие... Менің жаным ауырады!

– Жарайды! Жаның ауырса – қойдым!

Олар бір сәт үнсіз қалды. Суып қалған шайдан сораптады. Салқындатқышты купе іші жанға жайлы. Қапырықсыз. Болат ыстық шай демдеп алып келейін деп орнынан көтеріле берді.

– Болат, сен ренжіме! Қасқыр туралы әңгіме қозғамайық.

– Онда тұрған не бар? Терісін тірідей сыпырған өзің емеспісің... Мен тек көмекшілік рөл ғана атқарғам. Қаншық қасқырдың...

– Айтпа! Болды енді! – деп Байбура шарт етіп, орнынан атып тұрды. – Онымен Төребейітте жолығыстым... Ол менің анамдай болып кеткен... Білемісің сен?! – Қалшылдап кетті.

Жасқанып қалған Болат сылқ етіп отыра кетті.

– Болды! Болды, Байбура! Қасқыр туралы қозғасам, аузыма қара қан толсын! – деп қарғана берді.

Байбура да бойын кернеген ашуын зорға басып, купе есігін жұлқи сырғыта ашып, шыға жөнелді.

– Қайдан ғана еріп едім? Қан кешкен кантужный ғой ынау. Көк бөріні анам дейді... Нақұрыс! – деп Болат үнкілдей берді. – Странно!

Дүк-дүк... дүк-дүк... дүк-дүк...

Герезе көзінде дүние дөңгелене ауып барады.

...Дүрс-дүрс... дүрс-дүрс... дүрс-дүрс...

Көкірек қуысында ет жүрек мазасыз қағады.

– Странно!

Болат жүрегі атқалақтай бір сөзін тағы қайталады.

V

Байбура теріс қарап жатып ұйықтап кетті.

Қоңыр салқын купе күні бойы жаныққан жанына жай таптырды. Бой-бойы балбырап, ой-санасы ұйып жатты. Сабыр сарыққан сана бір мезгіл түс тұманына тұтылды.

Түсі түс емес, Кавказда өзі бастан кешкен өні еді...

Швед қызы Мария-Агата Сванның Каспий теңізінің суындай көкпенбек, қою қоңыр кірпіктерімен жан-жағы көлеңкеленіп, ерекше бір жылылық пен тартымдылық ұялатқан сәулелі жанары Байбураның жүрегін дір еткізді. Қарасұр өні қуқыл тартты. Қоңырқай түсті мол шашы да иығын жауып, тоқ балтыр, бүйрек бөксе, құмырсқа бел қыздың сұлу мүсіні қысыр жыландай арбады. Ақсары өні ат жақты, пісте мұрынды, етжеңді ерінді келбет те келісті-ақ. Дауысы да ашық. Қимыл-қозғалысы да жас адамға тән жеңіл. Киім-киісі де жинақы, әскери.

Арпалыс өмір мен тайталас қоғам есін алған Байбура үшін бұл қыз періштедей боп көрінді. Аузын ашып, тілі байланып, көзі арбалып қалғаны да содан. Қаруға сүйеніп қалғып, тек жаугершілік жорықта жүрген бұған

бірақ сөгіс жоқ қой. Ұрғашы атаулыны ұмытқан, ұрыс-соғысты ғана ойлаған жансебілге не жорық?! Шыбын жанды да тәрк еткен.

Алтайдың Маркакөліндей тұнық жанар жүрегін бір көргеннен қарып түсіп, жаулап алды. Ашық көк көздің аясы әрі мұңлы, әрі сәулелі екен. Жиектеген қою қоңыр кірпікпен астасқан жұмбақ көленке өз иіріміне тартып ала жөнелген. Бір мезет аңырып та қалған. Жаны да, тәні де жат қыз да Байбура өңінің құбылысын қалт жібермей, байқап үлгерді. Екеуі де енді еркін көз салысқан.

Мария-Агатаға да бұлшық етті, бірақ сымдай тартылған Байбура ұнап қалды білем, жұмсақ жымыиспен белгі берді. Бұл да өңі бір демде қуқыл тартып, кенет қан жүгіре қызарып, тесіле қалған шегір көздерін аудырып әкетті. Тастай қатып қалған кекті жүрегі де бір сәт бұлқынып, кеуде тұсы шым ете түсті.

Кеудемсоқ таулықтардың арасында дін аман жүрген шетелдік швед қызына Байбура әрі күдіктене, әрі танырқай қарағаны да рас. Талай қансоқта қырғынды таулықтармен бірге бастан кешкен Байбура басы кепілдікке тігілмеген мына сұлуға танданбасқа шарасы да жоқ еді... Шешен сардарлары баяғыда-ақ мұндай қымбат олжаны құр қалдырмайтын. Мындаған, бәлкім, жүзмындаған американ көк қағазына сатып үлгеретін. Мария-Агата — өте қымбат тауар тұғын-ды.

Өзінің жанкешті жорықтарымен Ресейді шулатқан, әлемдік ақпарат сүрлеуінде «террорист» деп дүниені дулатқан Масхадов пен Басаев өздері шейіт кетсе де, өсиет қалдырып кетіпті. Түбі Ресейдей орыс империясы шешендерді таптап тастарын білгендіктен де, өздеріне адал қызмет еткен осы бір швед қызының бір тал шашының түспеуін талап етіп, азаттық күресі ақыр тапқан күні еліне аман-есен аттандыруды тапсырыпты.

«Қызыл крест — Қызыл жарты ай» қоғамымен қиян-кескі күндерде Кавказ жеріне дәрігер ретінде көмекке келген Мария-Агата Сван адам баласы қолымен қоздап

жатқан сұмдықты көріп тұрып, өз еліне қайтып кете алмапты. Жүрек қалауы жібермепті. Пенде деген жұмбақ жаратылыс қой, жаны не қаласа — тәні тұтқын.

Тағдырға дауа жоқ, Байбураға шешеннің ұлтшыл ұлдары Мария-Агатаны Дағыстан арқылы Әзірбайжанға жеткізіп, Швеция елшілігіне тапсыруды аманат етті. Түртүсі таулыққа ұқсамайтын Байбураны тегін таңдамаса керек, «астрахан қазағы», «бакулік әзірбайжан» деген екі бірдей паспорты бар, ол аздай, Ауғанстан—Шешенстан соғысы мен сұмдығын бастан өткерген, от пен судың өткелінен өлмеген жырынды, жанкешті ғой. Аты мен заты тұманды адам. Қарусыз-ақ қарулыны қан құстырып кететін ажал-пенде. Күдіксіз пенде — көлеңкелі адам: санда да, санатта да жоқ. Сұраусыз жан.

Бәс еріксіз Байбураға тігілген-ді...

Мезгіл көктем еді. Дүние жасарып, жаңғырып жатқан. Ұлты әзірбайжан Мұхаммедпен бірге аттанған Байбура мен Мария-Агата шешендердің таулы аймағынан Дағыстан шекарасына бесін ауа іліккен. Ресейлік шекара әскері сондарынан түскен. Асуға алып шығар соқпақ торуылдаулы. Бұлар басқа ұрғандай дағдарып қалды. Қия бетті көлбеген қиян соқпақ қол бұлғап тұрғанмен, аман өту мүмкін емес. Әзірбайжандық Мұхаммед: «Біттік! — деп қалды. — Бізді сатыпты...» Сонда Мария-Агата: «Бур, — деді Байбураға бұрыла қарап: — Маған қолға түсуге болмайды. Федералдар «еуропалықтар террористерге көмектесіп отыр, мына фрау Мария — солардың бірі — террорист-дәрігер» деп, бүкіл әлемге жар салады. Мені анау араб Хаттабпен қатар қояды олар... Тірідей берілгенше, жастығымды ала жатуға дайынмын!» — деп бекінді сөзін жалғады.

Байбура жаны енді шындап қысылды. Артта — шекарашылар, алда — торуылшылар. Жалғыз өзі болса, жансауғалап, жым-жылас жоғалып кетер еді. Жердің жігін айырып, таудың тарғыл тасына сіңіп, бұта-қарағанның көлеңкесімен ұйып, көзге түспей-ақ төрге озар еді.

Жалғыз жүріп, жанын жалдаған жолбарыс текті тарлан ғой. Ал қасындағы қосүрей пенделер қанжығадан тартып тұрғаны-ай!..

Күн қақтаған қонырқай жүзін тер жауып кетті. Жаны алқымын ала қысылды. Өзі үшін емес, өзгелер үшін жанықты.

Байбура үшін сын сағаты соқты...

Осы бір сәт күн көзі тұтылғандай болып, бар ман қаракөлеңкеленіп сала берді. Ізінше дүниені көк тұман жапты.

Түкке түсінбеген Мария-Агата мен Мұхаммед жан-жақтарына алаңдап: «Не боп барады? Мынау не? Орыстың жана қаруы ма? Лазер қаруы емес пе?!» деп, шыршыр қақты. Байбура ғана көкмұнар дүние акырын үнсіз күтті.

Бұған таныс боз сәуле көк төрінен көк тұман тұтқан жерге — тап қарсы алдарына саулай құйылды. Лезде әлгі сәуле бозаң бөрі сұлбасына айналды. Құйрығы салбыраған боз бөрі бұларға басын бұра қарады. Шоктай қызыл көздері жарқ етіп, үрейленіп тұрған Мария-Агата мен Мұхаммедтің мысын басты. Байбура ғана селт еткен жоқ. Ажал аузынан алып қалар Ана-Бөрі оралған еді.

Бозиесі бұландай алға түсті. Көк тұман тұтқан дүниені көк төрінен түскен боз сәуле жарып барады. Сонынан сорлы пенделер еріп барады.

Ана-Бөрінің сонынан Байбура нық қадаммен алға озды...

Қанша мезгіл өтті? Қанша жол жүрді? Ол жағы бұларға жұмбақ еді. Әлден бір уақытта көк тұман мен бөрі сұлба да сейіліп сала берді.

Алаңдаулы үшеу асудан асып үлгеріпті. Күн жарқырап тұр. Көктем күшіне енген. Төңіректе құстар сайрайды. Жәндіктер шырылдайды. Қап тауы көкіректейді. Көкмұнар әлемде уақыт сынаптай сырғып, ет пісірім уақыт өтіп кетіпті...

Қауіп сейілген. Жер кеңіген. Жүріс өнген.

Ана-Бөрі ақжол ашыпты. Дағыстанда кедергіге ұшыраған жоқ. Екі-ақ күннің ішінде Бакуден бір-ақ шықты. Үшеуі ел көзіне елеусіз көрінетін қонақ үйге кеп жайғасты.

Мұхаммед шала шайынып, Швеция елшілігіне кетті.

Байбура шойын астауға ыстық су ағызып, рахатқа бір бөлене жатты. Қару қажатқан тәні темірдей, қолдары гүрзідей азамат бойы балбырап, көзін жұмып, шалқалаған күйі қамсыз қалғыған.

Қалғыған кейіп танытып жатса да, әдейі ашық қалдырылған есік тұтқасы ақырын ғана бұралған сәтте астау ернеуіне қойған тапаншасын қағып алып, есік жаққа кезене қалды. Мария-Агата екен.

Ол үнсіз кірді де, өзіне ғана жарасымды жұмсақ жымыспен иек қақты. Мона Лизаның жымысындай еді... Жүрегіне шок түсірген сол бір көк гауһар жана-рымен тұнжырай, тіпті анасындай елжірей қарады.

Ыстық суда балбырап жатқан Байбураның тұла бойы шымырлап кетті. «Оһ, сайтан!..» деген дерексіз ой соғып өтті. Бұл өз-өзіне келем дегенше, Мария-Агата кеудесін адырнадай керген қос анарды бастыра оранған қыпқызыл орамалды үстінен сырғытып кеп жіберді.

Қудың қауырсынындай аппақ дене жарқ етті. Толық та тік тұрған қаз омырау, қу мойын, кіршіксіз һәм тығыршықтай тән нәпсіні түртіп, Байбура сезімін қытықтап ала жөнелді. Қанша сабыр сақтап, байыз берем десе де, ағзаны алған нәпсінің ояну сезімі шыбын жанын тызақ қақтырып бара жатты.

Құстай қалқыған Мария-Агата ыстық су мен бұла сезімге малтығып жатқан Байбуралы тар астауға кеп тоғылды. Шолпыған су, алқынған дем, басқа шапқан қызыл қан, бойды қуалаған ышқын жан – бөрі жүйе-жүйкені қуалай келіп, бірі қырықтың, бірі отыздың ішіндегі екі тәнді балдай ерітіп әкетті.

Екеуі сүт пісірім уақыт тортасын айырған майдай шамырқанды... Толықсыған тән мен бұлықсыған жан да бірауық байыз тапты.

– Кешір! – деді Мария-Агата сулы шашын сілки кептіріп жатып.

– Не үшін? – Байбура қалың түкті орамалмен сүртінген қалпы қайырыла бұрылды.

– Сені ритміннен бұзғаным үшін!

– ... – Байбура жауап қатпады.

Мария-Агата сөзін сабақтады.

– Сен нағыз сарбазсың! Тәніңмен де, жаныңмен де...

Сен соғыс үшін туғансың. Тұла бойың тұнған күрес... Жалдамалы Рим сарбаздары да сендей бола алмайды, қанша баптаса да. Саған соғыссыз күн жоқ. Соғысудан басқа мақсат та жоқ. Соғысу... соғыса беру. Өлсең де соғыста өлу... Иә, соғыста өлуің керек. Қаның қан тілеп тұр. Нағыз войн! Нағыз бөрі! Мыңжылдық сарбазсың...

Байбура бұл жолы да үндеген жоқ. Не дейді? Мария-Агата шындықты айтып тұр. Қызыл асықтан қан кешіп келе жатқаны рас. Бала кезінен бөлтірік аулаймын деп қолын қанға малды. Бозбала күнінен бөріге оқ атып, опат қылды. Қызыл қанын ағызып, тірідей сойып тамашалады. Күллі ауыл шошына аңыз қылды...

Ал сүйгені Алқабегім қойнына тығыла тұрып: «Бура! Енді қайтып бөріге жоламашы. Жоламаймын деп ант берші!.. Қасқырдың қарғысы қатты ғой. Оған қайтып қатыгездік танытпашы!» деп жалынған. Сол сәтте бұл арсыз: «Алқа, жаным менің! Бөріге қайтып қол көтермейін, бірақ... сен... сен бүгінгі түн барынды сыйлашы! Ант етейін, Болат досым ғой бөріні тірідей терісін сыпыртқан... қайтып қасқырға жуымайын!» деп үздігіп еді-ау. «Екеуіміздің болашақ ақжол тағдырымыз үшін... болашақ бақытымыз үшін бөріге қол көтермеші, Бурам! Болат бір арамза... Жоламашы! Ант етші! Мен сендікпін! Асықпашы! Аптықпашы! Әлі үлгересің ғой... Кезі келеді», – деген сүйіктісі.

Маусымның мұңсыз таңын Қарасеңгір тауының басында екеуі айқара құшакпен қарсы алған. Бұл бөріге қол көтермеске ант-су ішкен.

Ал Алтайдың алашабыр төбесі – Сарытау мен Мұзтау, Құзғынды мен Жайдақ биіктеріне қарай ұшпа бұлттар үркіп бара жатты. Бір шок үкідей үзік-үзік аунаған, тау шындарына шудадай оралуға асыға маңған ала бұлт астындағы екеуі бақытты еді. Бір-біріне зор сүйіспеншілік, қуатты құмарлықпен көз тастасқан.

– Ұшпа бұлттар-ау, мен де сен сияқты бақытты болам! Сендер шыңға асығасындар, мен Бурама асығам. Сендер тауға ораласындар, мен Бурама оралам. Мен де бақытты... жо... жоқ... біз де бақытты боламыз! Армысындар, арман, бұлттар! Ай-хай-ха-ай!

Алқабегімнің тау жаңғырықтырған айқайына бұл да қосылып еді-ау!? Көк қаулаған маусымның жасаң иісіне мастана тұрып, он жетісінде сүйген қызының ләззатына тояттай алмай тұрып, Қарасеңгір басынан ұшатын ата қырандай қомданып еді.

Тәңірім-ау, бұлар бірақ алысқан қол, анттасқан серт әдіре қалды. Ұшпа бұлттай ұшпа сезім күй кешіп, ұшпа бұлттай ұшпа тағдыр күн кешіп, ұшпа бұлттай маңып кетіпті. Бірін-бірі көре алмай, біріне-бірі жете алмай қалыпты.

Бұл, міне, Алтайдағы Алқабегімінен жырақта...

– Бур, – деген осы сәт Мария-Агата, – неге үндемей қалдың?

– Үндегенде не деймін?

– Бірдеңе айтсаңшы!

– Айтатын не бар? Өзің айт, мен тыңдайын.

– Солай ма?! – Мария әрі таңырқай, әрі қулана жымыды. – Айтсам, – мен сенің Алтайыңда болғам. Белуха бауырында... рериховшылармен¹ бірге. Ресейліктер ертіп барған... Атка салатын ерге ұқсайды ғой ол тау.

– Мұзтау, – деп қалды Байбура.

– Қалай? Қалай?

¹ Рериховшылар – суретші, мәдениеттанушы Николай Рерих жолын пір тұтқандар.

– Қазақтар «Мұзтау» дейді. Мұздан қаланған шын дейді.

– Өте дәл айтқан, – деп Мария-Агата да костады, жалаңаш тәнін ақ сейсеппен қымтана түсіп. – Құдайдың көзі түскен жер. Сұмдық ұлылық бар ол өңірде... Алтай – жер бетіндегі адам тілмен айтып жеткізе алмайтын сұлулық пен ұлылық мекені... Оһ, эврика!

Мария-Агата шәулідей шаңқ етіп, дауысы ащы шықты.

Байбура да танданып қалды.

– Эврика! Мен таптым, Бур! – Мария-Агатаның көгілдір көздері жанып кетті. – Былай істейік. Саған енді Шешенстанға жол жабық. Ресей мен Ауғанстан, Пәкістанға да... Мұнда тағы қала алмайсың. Қалсаң – тыныштық жоқ. Бұл – Кавказ. Бұзық Кавказ... Корридо Кавказ... Орыстармен мәңгі сүзісіп келеді... Ал саған керегі қанша? Сенің жолың «террор» емес. Сен, таза воинсың.

– Мен террорист емеспін! – деп Байбура да кесіп тастады.

– Иә, сен терроршы емессің, бірақ сені «террорист» деп шығарады. Қалай ақталмақсың? Күрескермін демекпісің. Оған кім сенеді? Әділеттілік жоқ жерде әділет үшін күрестім десең, сені шығыстың Хожанасреддині дейді... Қан төгілген жерде қылмыс пен қасірет қана бар. Ал сенің қолың қанды... Оны жуғанмен кетпейді.

Мария-Агата мұның тайғақ тағдырын мойнына қайта қиып салып тұр.

– Мария, бәрі рас! Мен бірақ оны өзгерте алмаймын. Бұл – тағдыр. Тәңірім осылай шешкен.

– Жоқ! – деді Мария-Агата. – Тағдырыңа тели берме.. Тәңіріні де араластырма! Тәңірің – әділетті сенің... Әділетсіз – адам. Сенсің әділетсіз.

Байбура былқ етпеуші еді, бірақ мына сөз шымбайына батып кетті. Жағы жыбырлады.

– Иә, мен.... мен кінәлі!

– Бәріне кінәлі – өзіміз... Сені Алтайдан, мені Стокгольмнен айдап келген тағдыр да, тәңірі де емес – қоғам мен адам... Бәрінен бұрын, «әділет айдап әкелді» деп алдаусыратып, өзімізді-өзіміз алдап, тентіреп жүрген екеуіміз.

– Совет империясы, – деді Байбура, – империя құлаған соң осындай иесіз күйде қалдық.

– Иә, бүкіл дүние есінен ауысып қалғандай... Әлемдік... жоқ, қоғамдық баланс бұзылды. Ирагың анау, Кавказың мынау... Иранның мен Кореяң ол. Орысың бүлінулі, Балканың бөлінулі... Арабтарың арандаулы... Мұхиттағы аралдардай бөлек-салақ бөлініп қалған өзбек, қырғыз, қазағың бар. Қытай тұр алты басты аждаһадай жұтынып, жұмырына жүк қонар емес...

Мария-Агата бір сәт тосылды. Байбура да швед қызының мұншама терең танымына таң қалды.

– Жарайды, Бур, дүниені түгендей алмаспыз. Дүние – кең, адам – тар. Сондықтан ешқайда сыймайды... сыйыспайды. Сен де сыймайсың. Сыйғызбайды... Туған жерінде де тор құрулы. Туғанына да сыймайсын. Жатсың!

– Туған жерім мені баяғыда ұмытқан. Әкем мен Алка ғана ұмытпаған шығар... Дауысы тарғылдана шықты.

– Қарайлайтын ешкімің жоқ екенін сезгем, – деді Мария-Агата да. – Саған арылу керек. Иә, арылу керек... Мына қанды қырғынды, анау суық тапаншаны ұмытуың керек. Бәрін де таста! Менімен жүр.

– Қайда?

– Қызық адамсың!.. Мен шақырып отырмын ғой, Швецияға... Сен ерсең, Түркия арқылы алып өтем... Елшілік көмектеседі. Турист десе де паспорт жасайды. Мұхаммед білмесін бірақ... Түріктер шведтермен, немістермен, жалпы еуропалықтармен дос қой... Гитлер мен Сталин соғысы кезінен бері.

Байбура ойланып қалды. Кенет:

– Жоқ, – деді. – Туған жеріме... еліме оралуым керек, Мария. Алтайға оралсам – арылам... Бәрінен арылам!

Мария-Агата да бір сәт үнсіз қалды. Еркекшора киімдерін тастап, әйел затына тән қара шілтерлі, ақ кофталы, сұрғылт көйлек кигенде бөденді бойы мүсінденіп, сұлу өні нұрланып қоя берді. Байбура да жейдешен, қара шалбар, қара туфлимен қатып шыға келді.

– Түсіндім, Бур, – деп Мария үстіне француз әтірін себінді. – Сен еркексің... Еркек атаулы қазір аз. Әсіресе, Еуропада... Гейлер. Солар – билер. Олар билікте де көп... Сен, кешір мені!

Байбура ештеңе айтпады.

– Бур, менің Швециям сенің Алтайыңа ұқсайды. Суық. Қарлы, – деп әңгіме арнасын сезімталдықпен бұрып, Мария-Агата Байбураның мойнына асылды. – Отаныңа орал, бірақ сақ бол! Олар сені түсінбейді... Сен Иса-құдай сияқты «тіріліп» келіп тұрсың ғой. Ал олар оны кешірмейді. Сен жат жерде жоқ боп кетуің керек едің... Енді аяқ астынан пайда боласың. Шок! Саған ешкім де сенбейді. Сенен қорқады олар.

– Мария, сен біздің халықты білмейсің. Олар сенеді. Бәрін де өз аузыммен айтып берем. Қазір Совет Одағы емес қой, бәрі де өзгерген шығар... Бостан ел ғой.

– Бур, формация, форма өзгергенмен, билік өзгермейді. Олар саған күдікпен қарайды. Қауіп күтеді... Сондықтан да сақ бол! Сен де сау-саламат адам емесің, – деп Мария-Агата Байбураның құлағының астынан иіскей сүйді, сыбырлай сөйледі. – Тауым менің! Шілде айында бір ай бойы Белухаға барам. Сонда кел. Күтем, жаным! Күтем, тауым! Мен дем алам... Рахман бұлақта... Хан Алтайда күтем!

– Қалайша? Алтайға келесің бе? – деп, Байбура да қалай Мария-Агатаны тік көтеріп алғанын сезбей қалды.

– Иә! Иә! – деп құлақ түбінен ыстық демімен өртей сыбырлады жас әйел. – Мен сені сүйем, Бур! Сүйем!

– Мен де... мен де... – дей бергенін Байбура да сезбей қалды.

– Жаным, Бур, Белуха біздің некемізді қисын... Сен мендіксің, Бур! Рахман бұлағында күтем!

Екеуі де бір-бірін аймаласа өбісті. Жүз шарпыған отты дем мен шоктай қарыған қызыл тіл тұншықтыра тыбысты.

Осы бір от сезім оралған сәтте Байбура оқыс оянып кетті... Тілі тандайына жабыса тұтқырланып, ерні кеберсіп қалыпты. Шөлдеп жатыр екен. Ұйқысы шайдай ашылды. Қасында Мария-Агата емес, купенің салқынынан бүйідей бүктісіп, теріс қарап Болат жатыр.

Ресейлік поез ғана дүрс-дүрс соғып, заулап келеді. Қарауытқан дала болат донғалақ астында гүрс-гүрс жаншылып, сыр берместен солқылдап жатыр.

Тұтқыр тілін шайнай жұтынды. Көмейі кеуіп қалыпты. Үстел үстіндегі суыған шайдан ішті. Сарайы ашылып сала берді.

Мария-Агата Сванмен азғана ұшырасқан өмірі санасында сусып өткенін ойлады. Алтайға – Рахман бұлағына тезірек жетсем деген бұлтың ой дүміп өтті. Терезеден тысқа үнілді.

Ал тыста поездың қос қапталын ала қараңғылық қанатын жауып келе жатты. Ол да поезбен жарысып келеді. Батыс бетте батып бара жатқан күннің шала піскен апорт түсті арайы сейіліп, көкжиектің қос етегі қусырыла түскен.

Поез беттеген алыс шығыс өңірде туған көмескі жұлдызды көк күмбезі де қыран құйрығындай күргейлей басып барады. Батып кеткен күнмен бардүние қарауытып, қара жердің еңсесін көтертпес күрең зіл ене берген.

Ымырасыз ымырт үйірулі.

Екінші тарау

I

Шегіртке айғырының тісі шыққан шілде. Тау алқабын, дала алабын аппақ күн шығғырып түр.

Таң бозында «Жаңғызтөбе» бекетінен түскен Байбура мен Болат шетелдік жеңіл көлікті жалдап, Күршімнің поромына түске тарта жетіп, бесін болмай аудан орталығына іліксе де, бүгін түн қонып қалуға бекінді. «Калькутта¹ қашпас» деп күлді Болат: «Алқаның да аңсары үзілмес...» деп түйреп қойды. Байбура бірақ сөз шығындағысы келмей, іштен тынды. Өзінің кімге, қайда, неге асығып келе жатқанын да түсінбей, Болатқа отты жанарын ғана қадады. «Қойдым, ағасы, қойдым!» деп, ол да өп-өтірік монтанси қалды.

Болаттың осы бір жымысқы кейпі құтты бір шиебөрі қылығынан аумай кетті. Байбура қарадай жиіркенді. Сөмкесін иығына асынған бойы теріс айналды. Қонсам деген ойдан тез айныды. Болат та қал деп қыстамады. Ол да Байбураға ту сыртынан тістене көзін тігіп, өз жөнімен кете берді.

Күршімнен Қаратоғайға қарай баратын көлік автобекет басынан оңай кездесті. Таксист жас жігіт екен, тағы да жолаушы алғысы келіп еді, Байбура алдырмады. Төрт адамдық жол пұлын бір-ақ төледі.

Жолда жолаушыдан көлік жүргізуші сыр тартқысы келіп еді:

— Қайтесің, жігітім, жолға кара! — деп тиып тастаған.

Баяғы бір Совет заманында төселген сұп-сұр асфальты шешектей ұшып, ойдым-ойдым ойылған жолда бірде баяулап, бірде заулап сырғыған жеңіл көлік Әудиеннің биігіне де көтерілген. Сонда барып Байбура:

— Бауырым, тоқташы, аяқ суытып алайық, — деді.

Тандырдың табындай бет шарпыған шілде күні биікте

¹ Калькутта — Қаратоғай ауылын жергілікті ел Қалғұты дейді.

бәсең тартыпты. Сарытау мен Күзғынды шыңы жағынан керімсал еседі. Байбура кеуде кере дем алды.

Құлағына шілделік шегіртке шырылы келді. Моторы өшкен машина үнінен соң, төңірек құлаққа ұрған танадай тыныштыққа тұнған еді. «Е-eh, шегіртке де бақытты-ау, өз жерінен аумаған...» деген ой толқыны оқыс оралып өтті. Көзінен жас ыршып кетті.

Жүзін жалт бұрды. Көз алдында Әудиенің күн жеген қара таулары мен жылғаларындағы сары-жалқын баялыштары билеп, олар да жылап қоя бергендей болды.

Байбура жылдам ес жиып:

– Кеттік! – деді катқыл дауыспен кою қара мұрты жыбыр етіп.

Шопыр жігіт те ренжіп қалды ма, әлде суық түсті жолаушыдан секем алды ма, үн-түнсіз рөліне жабысты. Немістің «Ауди» маркалы көлігі лыпып жөнелді. Әйнегі төмен түсірілген есік терезесінен тау самалы көлік ішін кеулеп, екеуінің бетін желпіп, шашын қобыратты.

Әудие асуы бұрылысынан бұлаң етіп шыға келгенде Байбураның алдынан балалық шағы бұлдырап өте шыққан керім дүние көсіліп қарсы алды. Көгілдір мұнар көмкерген Бөкенбай, Бүйрек пен Қарасеңгір, Әудие тауларының арасын ала өгіз сауырланған адырлы белегір мен Ақжал жазығы шілде күнінің астында аңқасы кеуіп, ақ сағымға шомылып жатты. Баяғы бір заманда ақ күмістей бұрандап ағатын Қалғұты өзені де көрінбейді. Қазір Ертіске де жете алмай, құмға сініп жатқандай жым-жылас.

Бозбала күнінде бөрі қуған осы бір боз дала боздап қарсы алғандай күйге түсті Байбура. Боз сағым бұған бозаң түзде қарашығы қыдырып, әлде нені ізледі... Сағым көтерген кең жапан көлең-көлең какты, бірақ көзіне ештеңе шалынбады. Қарақұрықтанған тау жоталары ғана көкмұнар ішінен андағайлады.

Әлден уақта ғана талмаусыраған жанарына іздегені шалынды. Құбаканданған күмбез кешікпей-ақ анық

көрінді. Ақжемдене шалынған биік күмбез – бұл өңірге таныс «Төребейіт» еді.

– Көрдім-ау, сені де!?! – деп қалды.

Шопыр жігіт бұған тандана қарады.

Адасқан өмірінің ақ түтегінде пана болған Төребейіт қой. Оған қалай бұрылмай кетеді? Атама, ақымақ! Өзін іштей жазғырып та қойды.

– Бауырым, – деді, – Төребейіттің тұсына тоқташы.

«Күршім–Марқакөл» тас жолы тап іргесінен өтетін Төребейіт ақшулан ши арасында, Қаратоғай ауылынан батысқа қарай ат шаптырым ойпаңда төбе көрсетіп тұр. Тақ бейіттің өкпе тұсына келгенде асфальт жол да оңтүстікке кілт бұрылып, Боранға қарай тіке тартқан.

– Сен жүре бер, – деді Байбура.

– Неге?

Байбура аңтарыла бұрылды. Шопыр жігіттің жүзінен танданысты аңғарып: «Ауыл жақын ғой, жаяу барайын. Туған жер ғой, сағындым!» деді.

Шопыр жігіт бір нәрсе дей беріп еді:

– Жолың болсын, жігітім! – деді. – Қол-аяғым бүтін, өзім де жетем.

Таксист иығын бір қикаң еткізді де, көлігін кері бұра тартып отырды.

Түздің қара желі мен күздің қара жаңбыры қанша мүжісе де, сонау он тоғызыншы ғасырда дөңгелендіре салынған ескі бейіт әлі мызғымай тұр екен. Биенің сүті мен жылқының қылын қосып илеген, шала күйдірілген кірпіш сыны кетсе де, сыр бермепті. Шыңғыс хан тұқымы – Әбілпейіс төре ұрпақтары көтерген Төребейіт күмбезі әлі құлай қоймаған. Қызыл қарағайдан киып салынған қос бөрене босағасы мен жалпақ есігі де ішке қарай сықырлай ашылған.

– Ассалаумағалейкүм!

Байбура ішке оң аяғымен аттап, амандаса кірді. Төбедегі тоқымдай тесігінен күмбезге алакөленке жарық түсіп тұр. Топырағы құрғақ. Шандақ қалпы. Төр жақта

байланған қамыс маты жатыр. Біреулер әдейі әкеп, төсеп тастаған сияқты.

Бұл маты үстіне тізе бүкті. Күмбез іші қоңыр салқын. Шыжыған шілде ыстығы өте қоймапты. Киіз үйше дөңгеленте көтеріп, қабырғасын жарты құлаштай қалыңдықта қыл кірпішпен қалаған мола – мола емес, тапат аптап пен азынаған боранда жанды атаулыға пана.

Он жетісінде бұған да пана болды ғой. Пана ғана емес, әулей ақ боран өмірінің ақтүтегінде адастырмай алып жүретін Бозиесі – Ана-Бөрісін көк төрінен шақырған да осы төре мола. Боз боран дүниеде бозбала Байбураны Ана-Бөріге тәңірідей табыстап жіберген де осы Төребейіт.

Жеті қат көк төріндегі бөрі сұлбалы періштелер мекен еткен ұлы әлемнен көк жасын боп жерге түсіп, Төребейіт ішінде жол таба алмай жатқан Байбураны жетектеп әкеткен бұрыл Ана-Бөрісі емес пе?! Сонда кім қол ұшын созып еді? Ешкім де... Жалған жамалында Төребейіттен Бозиесімен аттанған Байбура тамұқ дүниеде тосылып қалмапты, туған жер төріндегі Төребейітіне аман-есен қайта оралыпты. Ана-Бөрісі тағдырының талай тар кезеңінде ғайыптан тап болып, өмірінің сын сағаты соққан сәтінде көктен түскен Ғайсадай адал серік болып, талай мәрте ажал бұғалығынан айырып алды ғой. Қылша мойнынан шылбырлап, өлім өрті қаулаған, зұлымдық жаулаған тозақ ошақтарының ортасынан, залымдық жайлаған пенделер қылкөпірінің үстінен алып өтті ғой.

Жамбасына мамық төсектей жайлы тиген қамыс маты үстінде жатып, басын жол сөмкесіне жастаған Байбура көзін күмбездің тақиядай боп көрінген тар тесігіне қадаған. Ақ сүттенген аспан да ыстықтан әуірлеп, жанарына тиянақ болмады.

Киелі Бозиесі жайлы, текті Төребейіті туралы әрі-сәрі ойланып жатып, салқын-сабат молада көзі ілініп кетті. Ала таңнан аптығып, тоқтаусыз жүрген жайсыз жүрістен тұла бойы босап, маңғаз ұйқыға кеткенін өзі

де сезбей қалды. Жол соғып тастаған тәні талмаусырап, жаны рақат тауып жатты.

II

Ол Төрөбейіт ішінде тұяқ серіппей ұзақ ұйықтады...

Көптен бері тұңғыш рет алаңсыз жатты. Тағы да ғайыптан түс көрді. Түсінде жеті қат көк төрінен сәуле боп жеткен Ана-Бөрісі оралып, мұның тұманытқан санасын сейілте түсіп, өткен өмір өлкесіне ертіп әкетті. Елпендей ерген Байбура буалдыр бір әлемге енді. Сол-ақ екен соқыр санасы да саралана берді.

Ұлпа дем үрген сәби шағы екен. Басына үкі үпелегі тағылған бесік ішінде жатыр. Құбақан киіз үйдің іші. Құбыла жақ ірге тұрулі. Тұрулі іргеден самал желпіп өтеді. Жартылай ашық қалдырылған бесік жабуы желп етіп, мұның жүзін жібектей леп сипап кетеді. Сол сәт сәби күлкісі қытықтап, ақша беті нұрлана қалады.

Іргеден соққан самалмен көк шегіртке шырылы естілді. Шегіртке шырылымен қосылған самал әуені мұны бесік жырындай әлдилей жөнелді. Табиғи әуен әлдиі тұла бойын шымырлатып әкетті.

Әуенге елтіп жатқанында шегірткенің семіз айғыры кереге көзінен ыршып өтіп, мұның маңдайына кеп қонды. Шошынып қалған сәби Байбура көзін жұмған күйі шыр ете түсті.

Жылан шағып алғандай шар ете түскен сәби дауысынан үрейленген анасы да тыстан аптыға енді. Ал шегіртке айғыры болса, бір-ақ ырғып кереге басына қонып еді. Анасы айланып-толғанып кеп үстіне түскен. Қолма-қол қол басындай ақ мамасын аузына тосқан. Байбура да анасының ақ бұлағына бас қойып, екі езуі көпіршіп қоя берген.

Осы бір сәт ана мен бала аса бір шаттықты, аса бір махаббатты сезімді бастан кешіп еді-ау!.. Анасының тұла бойы шымыр-шымыр сезімге толып, алпыс екі тамыры иіген. Ал Байбураның бұла қуаты ақ сүтпен әлдене

түсіп, бой-бойы бүлкілдей, аш өзегі нәрлене, ерекше бір ләззатты күйге бөленген.

Аналық махаббат пен балалық бейкүнәліктің шуағына шомылған киіз үйдің жартылай ашылған шаңырағынан күн нұры да саулай құйылып жатқан. Кенет қараңғылық түсе берді. Анасы баласы аузынан ток омырауын оқыс жұлып алып, орнынан үрейлене тұрды. Байбура да анасының оқыс кимылынан шошып қалса да, сүтке тойған қозыдай көзі жәудіреп, үнсіз қалды. Ал анасы аяқ астынан қаракөлеңке ұйыған түзге ұмтылды.

Көкте күн тұтылыпты. Төңіректі кіреукелеген ымырт қараңғылығы тұтыпты. Іле батыс беттен қап-қара құйын көтеріліпті.

Құба түздің қара құйыны әп-сәтте құла түсті құбыжыққа айналып шыға келді. Ұршықша шырқобелек айналған аласат жел жолындағы кездескен қарайған-кұрайған атаулыны түп-тамырымен көтеріп алып, үйіріп көкке самғатқан. Жылан иректенген жұлыны қап-қара, ал сол қара жұлынды айнала қозғалған аумағы ала-құла алапат шеңбер жасап, шеңберек атып, аждаһа көмейіндей ысқырынып келіп қалған.

Аждаһа құйын диірменнің тасындай зырылдап, гүрілдеп кеп, Қалғұты өзені бойында жападан жалғыз тігулі тұрған киіз үйге соқтықты. Құйынның қақ ортасында қалған киіз үй күл-көмеш ошағымен, мүлік-мүкамалымен қанбақша дөңгелене көтеріліп жөнелді. Киіз үймен бірге Байбура да бесігімен жынды көбелекше шыр айналып ұшып, көкке көтерілді.

Көтерілмей қалған — қара қазан... Ол да төңкеріліп түсіп, тасбақадай теңкиіп жатыр.

Ал аузы-мұрнынан жел үрген Байбура тұншыға да берді. Жанары бір жалт еткенде өзінен де жоғарыда көйлегінің етегі желбіреп, анасы да айнала ұшып барады екен. Анасы мұның көз алдында жел ағынымен биіктеген сайын биіктеп, лезде қара-көк құйын шатырына сіңіп кетті. Сонда ғана сәби Байбура өзінің алапат айналымды

жел иірімінде жападан жалғыз қалғанын алғаш рет сезінген... Сезінген де жанарын тас жұмып алған. Дүниенің астын үстіне келтірген дүлей құйын болса, бар күшімен ышқына гуілдеп, сәби тас боп таңылған бесікті төбесіне көтеріп алып, Алтай тауының Тесікүя атты ұры сайына қарай алып жөнелді. Бұл бір мың жылда қайталанатын құбыжық құйын еді.

Ұшар басы көк тіреген көк теректі, ақ қайыңды, жыныс шілікті Тесікүяның ну орманына жеткенде құбыжық құйынның да бақсыдай жыны басылып, қалың орман нуынан жарып өте алмай, саябыр тауып, солықтап барып тыншыған.

Шаңырағы шашылып, керегесі күйреп далада қалған, қазан-ошағы жайрап, түнілік-туырлығы түтіліп түзде жоғалған киіз үй мен көкке ұшып кеткен анасы ғана Тесікүяға жете алмаған. Зәулім теректің басындағы бұтаққа кеп ілініп қалған бесік қана. Бесік қана ішіндегі Байбурадай сәбиімен есен-аман, бүлінусіз бүтін жеткен. Ол да бірақ бір қу бұтаққа ілініп, желмен шайқалып, зорға түр. Кәрі бұтақ бірақ сыр берер түрі байқалмайды. Жарты құлаш бесікті жел шайқаса да желімдей жабысып, шынашағына іліп алған дәу перідей былқ етпейді.

Кешікпей ақшам келген. Көк күмбезінде жұлдыздар жамырап, шалқалай туған аймен бірге ана сүтінің ақ нiлi сiңгендей Құс жолы бозарған. Аспанға ұшып кеткен анасының ақ сүтіне тойып алған Байбура болса, қу бұтақ тербеген бесігінде қаннен қаперсіз балбырап жата берген.

Қара жер мен көк аспанның арасында ілінулі қалған сәби жүрегі орнықты еді. Бесігінің жабуы – жұлдызды көк аспан, тербетер ана қолы – көк теректің иір бұтағы. Мандай тұсынан самсап, жымың қаққан жұлдыздарға қарап жатып ұйықтап та кеткен. Маусымның май тоңғысыз түні мен тұмса табиғат ананың үні тербетіп, маңғаз маужыраған.

Тесікүяны құлдай соққан таңғы самал суылынан ғана ерте оянды. Маңайына барлай қараған.

Көзіне көк нiл аспан алдымен шалынды. Кең аспанда қанатын керген қара барқын қыран да айнала қалықтап жүр. Төмен жақтан әлдененің қыңсылаған үні құлағына келді.

Байбура әлдеқандай терең бір түйсікпен тіксінді. Мұның жерге түссе ажалын асыратын шиебөрілер шәуілі екенін аңдады. Ол бар үміті көкте боп, көкке кірпік қақпай телміріп қадалды. Сәбидің сұғын қадағанын сұңғылалықпен сезінген Алтайдың ақиық қыраны дереу төмен қарай сорғалады.

Ақ иық келген қара барқын шәулі – ана қыран Ақшәулі түніліктей қанатын жайып, көрші ақ қайыңның ақ білектей бұтағына кеп қонды. Ол шаңқ-шаңқ етті. Ана қыранның ащы шаңқылын Тесікұяның жын иелеген жынысы – Шуылдақ тоғайын жынмен бірге мекен ететін көп шуылдақ шиебөрі елең құрлы көрмеді.

Байбура ақиық ана қыранды арқаланып, азынай жылап қоя берді. Сәбидің сыңғырлаған дауысын іліп әкеткен жел ағаш-ағаштың басынан асырып, ұры сайдың нуына таратып әкетті. Жас сәбидің жем сұраған үнін аналық құс түйсігімен таныған қыран ұша жөнелді.

Ал осы шақта Шуылдақ тоғайының шуылдақ шиебөрісі дауысын тіп-тік құлағы шалған қос бөрі – белді арлан мен боз қаншық тура тартқан. Олар сынаптай сусып жеткен бойда бозөкпе шиебөрі атаулы құйрықтарын бұтына қысып, бет-бетіне безіп кетті.

Бұл кезде ақиық ана қыран – Ақшәулі болса, қыр қоянын тырнағымен бүре көтеріп кеп қонғанда, төменде түз серілері – қос бөрі бастарын алдыңғы сирақтарының үстіне тастап, солықтарын басып жатты. Байбура да жылауын тыйған.

Шәулі қыран семіз қоянның оймақтай көздерін ойып алып, қанын сорғалатқан күйі сәбидің аузына тықпалады. Кешеден бері нәр сызбаған Байбура да қоянның қызыл қанын қылқылдата ішіп, жұмсақ жанарын жұтып қойды. Майлы жанарға бірақ жүрегі кілк етпеді. Ақшәулі де аналық сезіммен шаңқ-шаңқ етті.

Сәби мен өзінен қалған жемді қыран төмендегі бөрілерге тастай салды. Олардың арандары ашылып тұр екен, қоянның қалақтай бас сүйегіне дейін күтірлете жұтып қойды.

Жөргегі құп-құрғақ боп бесікке бөленіп, жарғақ теріден тігілген түбекке тышқақтаған Байбура осылайша үш күн, үш түнді басынан өткерді. Үш күн бойы қарға-құзғыннан көкте қыран, үш түн шиебөрі-қарабауырдан жерде бөрі күзетті. Үш күн бойы ана қыран Ақшәулі сәбиді аш қалдырған жоқ. Үш күнде Байбура да түздік тағы сәби боп шыға келді. Үш күн бойы Шуылдақ тоғайы шиебөрі шуылына толды. Үш күн бойы ақ бесік аспанда тербелді.

Тек төртінші тәулікте, буаз бесін ауа іштей зар илеп, запар шеккен, күйіктен қап-қара боп кетсе де, үмітін үзбеген әкесі сәбиін тапқан.

— О, ботам! Ботам! Бармысың?.. Анаң қайда, құлыным! — деп, ат үстінен ышқына жоқтаған. — Өлімісін, ұлым-ау, тірімісің?! Анаң қайда абзалым? Шынымен аспан жұтты ма?!

Адам баласының ашы үні мен аттың оскырына пысқырғанын естіп, көзі көріп тұрса да, тәңірінің қалауымен қос көкжал бір сәт кірпік ілмей, күзет орнынан жылыстамады. Көздері жалын ата ырылдады. Қос көкжалдың гүрілінен сескенген жылқы жануар қос аяқтай тік шапшып, ілгері тұяқ баспай қойды.

Сонда ғана тайыншадай тау бөрілерін байқаған әкесі:

— Кет, түз серісі, кет! Сендер серісіңдер... менің жылбысқамды қайтесіңдер?! Кет, серілер, кет! — деп жалына айқайлады.

Төрттағандап тұрған тағылар адам баласының жан қиналысын қапысыз танып, жалдарын жыға жуасып, ақсифан азулы езулерін жиысып, жылыстай берді. Олар бірақ біржолата ұзап кетпей, ақ балақ қайың арасына барып, құлақтары мен көздерін тігісе жатты.

Селт етпеген шәулі қыран ғана. Ол ұшар биіктегі терек бұтағында қонақтап, төменде жанұшыра айқай-

лаған адам мен бөрілердің қимылын көктен бағып отыр. Бесікте жатқан Байбураға да ұядағы балапанындай қарап қояды. Ақ иығын қомдап, мойын жүнін үрпитіп, айбат та шегеді. Үш күн бойы бауыр басып қалған сәбиді ана қыран Ақшәулі де қимайтын сияқты.

— Ұлым-ау, өлімісің, тірімісің? Ананды... жо-жоқ!.. Ананды сен емес... тек сен емес!.. Ананды кара құйын жұтты-ау! Oh, Тәңірім, ұлымды алма! Мені ал!.. Мені!.. Оның еш жазығы жоқ, әлі... Жазықсыз жылбысқа ғой!

Әкесінің ат үстінен — кара жерге табаны жерге тимей тұрып жалбарынған таныс дауысына шыдай алмаған Байбура бақырып жылап жіберген. Сәбидің шырылдаған дауысын көктен естіген әкесі жерде отырып зарланған үнін сап тыйды.

Бір мезгіл антарылып қалған қайғылы пенде оқыстан: «О-о, Тәңірім, мың да бір мінәжат саған!.. Мендей пенденің тілегін қабыл еттің, мінәжат! Мінәжат!.. Сенің даңқың мәңгілік арта берсін! — деп екі алақанын көкке жайды: — Әумин! Әумин! Әумин! Тұл Тәңірім, әумин!» Дауысы бәсеңси беріп, ердің қасын құша еңкілдеп жіберді.

Осы бір сәт кара барқын, ақ иық қыран Ақшәулі ұясындағы балапанын жылан шағып алғандай дүр көтеріліп, кереге қанаттары еңкейіп кеткен күн көзін жауып, бесіктің арқалығына ұшып келіп қонды. Байбура да үш күннен бері анасындай көріп қалған қыранды жатырқамай қарсы алып, жылағанын қоя қойды.

Жерден көкке жәутендеген әкесі ана қыран Ақшәулі қылығына аң-таң болып қараған...

Ал Ақшәулі болса қанаты жалпылдай, көмейі жұтынып, сәби аузына қоясын құсып бере бастады. Мұндайды күтпеген әкесі:

— Кет, көк серісі, кет! Тиме, ұлыма, тиме! Шоқи көрме жүзін! Шоқи көрме көзін! Кет деймін, көк серісі, кет! Аспан мен жердің аң-құсы жетпей ме саған?! Кет! Жолама жүзіне! Тонама жүзін! — деген дауысы ащы шықты.

Адамның ащы дауысынан шошынды ма, қыран киялай ұшып көрші терек бұтағына қонды. Әке енді жанталаса қимылға көшті.

Астындағы атының жамбасын сипап, жерге сүйретіліп жатқан ұзын құрықтың биіктегі бесікке жетпесін сезді. Дереву өзен бойындағы шілік талға қарай жүрді. Ат үстінен тандап жүріп бозталдан жуан сырық кесіп алды. Бесік ілінулі бәйтеректің қасына келіп, ер үстінде отырып, басы екі аша сырықты құрыққа жалғады. Ат белін суытпастан жеткен жолаушы қу бұтаққа арқалығынан асылып қалған бесікке ептілікпен қол созды.

Шәулі қыран да ертоқымда отырып, құрыққа сырық жалғап, қол ұзартқан адамға селт еткен жоқ. Үнсіз ғана өткір жанарымен шолған. Қайың арасынан көз тіккен көк бөрілер де танауларын жиыра бақылаған.

Әкесі ат үстінен түспей бесікті арқалығынан сырық ашасына іліп алды. Көзі бақырайып, бет-аузы қыран құсығы мен аң қаны дағы қатып, алапестеніп жатқан Байбураны өліп-өшіп сүйе берді. Көз сорасы сорғалап аға берді.

Күн де кешкіріп, ұясына батайын деді. Тесікұя орманына қаракөлеңке қанат жайған еді. Шиебөрісімен шулы, шөңгіш тоғайымен нулы Тесікұядан інір қараңғылығымен сытылып кетуге асықты.

Әкесі қанша асыққанмен інір ілінді. Шөңгіш пен шырмауық оралып өскен жыныс Шуылдақ тоғайы іші жүрісті мандытпады. Көкте жұлдыз шырадай жанып, ашық аспан қаракөк тұңғыық тартты. Түн тыныштығын бұзып, байғыз бауыздар лактай шақырады. Үкі үркіп, үрейлене үпілдейді. Әке көңілі алаң. Тек бесіктен жұлдызды жұмбақ аспанға жанарын тіккен Байбура ғана сабырлы. Аттың аяңы тербеткен сәби ұйықтап та кеткен.

Қалың қаумен мол тоғайдың арасын кенет жел тербеп, жүректі суырған суыл естілді. Әр жерден жылт-жылт от көзі шалынып, астындағы күлігі құлағын қайшылап, кең

кеңсірігін желдете оскырынып-пыскырынып, жүргісі келмей тайсақтай берді.

Байбура да оянып кеткен...

Тап жандарынан желмен бірге жанай суылдап, әлдене өтті... Жылқы жануар жалт-жалт бере үркектеп, әкесінің тақымы мен білегінің қарулылығынан ғана бұлар ат үстінен сыпырылып қалмаған.

Әлден бір кезде ат шаптырым алаңқайға тап болды. Масаты кілемдей көк жасаңның ортасында от лаулай жанып, маңайында өңкей қыз-келіншек сылқ-сылқ күлісіп, былқ-былқ билесіп, ұлан асыр топтың төбесінен түсті.

Қызылала-сарала ұзын көйлек киген сұлу қыздар жанары жалт-жұлт етіп, салт атты қаумалап, шылбырдан келіп алысты. Әкесі де аң-таң қалысты. Салалы саусақты, қынамен бояғандай қызылала имек тырнақты қыз-келіншек қауымы шу-шу күлісіп, ұзын етектері орала билесіп, бұларды жалыны көкке шапшыған от орамына қарай шаужайдан ала жетектей жөнелісті.

Байбураның сәби жүрегі әлденені сезіп, қарадай шыр ете түсті. Сонда ғана әкесі шошынғандай селт етті. Бейшара жануар – асыл текті жылқы малы емес пе, басын кекжите тартқылап, шылбыр мен жүгеннен жабысқан жез тырнақ қолдарға бой бермей, бұла қайрат танытып келеді екен.

Осы бір сәт албастылар арбауынан ес жиған әкесі қолындағы бүлдіргелі сарала қамшыға дем берген. Жан-жағынан қаумалаған шашты албастыны оңды-солды тартып-тартып жіберді. Ит басындай салақтаған ашық емшектерін жайылған шаштары шала-пұла жауып, жанұшыра жан-жаққа жалт берсе де, қайта айнала кеп қаумалап алысады.

Байбура шошына жылап, әкесі ақыра қамшылап, жылқы жануар кісіней үркіп, қаншама уақыт арпалысты. Оған бірақ от айнала қуат алып, дүркін-дүркін кезектесе қоршаған сайтан-сапалақ атаулы жынды көбелектей

шырайналдырып, тыныштық бермеді. Әкесі мен ат шаршаса да, олар былқ етер түрі байқалмайды.

Шырылдаған сәби дауысы, шыңғырлай кісінеген жылқы үні, арыстандай азамат ақырысы — сынғыр-сынғыр, сылдыр-сылдыр күй күйлеген, мың бұрала би билеген, жүрек суыра сылқ-сылқ күлген сұлу сайтандар жынойнағына көміліп қала берген. Қызыл інірден бас-талған жанталас түн ортасын аударған.

Ақтер-көктер болған әкесі қалжырайын деген. Өз қуат-күшін бағамдаған ол айлалы ақылға көшті. Аттың шаужайынан айрылмай жүрген аппақ сұлу, көк көзді, қою сары шашты сайтанды ұстап алуға бел буды. Ішіндегі көріктісі де, көсемі де осы сұлу екенін соңғы сәтте аңдаған.

Әкесі жылқы жануарға оқыстан қамшы басты. Бауырлата тиген бес қайтара дырау сокқыдан аты ытырылып-ақ кетті. Сол ытырылған беті лаулай жанған от үстінен қарғи секірді. Мұндайды күтпей қалған сұлу, сырдаң сайтан да бір-ақ ырғып, ат жалына шалжия кеп қонды.

Қамшы сілтеген қарулы оң қол шашты сайтанды қобыраған шашынан шап берді. Ол: «Ойбай! Ойбай!» деп баж ете қалды.

— Ойбайлама, албасты! — деп ақырды әкесі.

Дереу оң білегіне алтындай жалтылдаған мол шашты орап-орап алғанда, бар күші шашындағы сайтанның сапалағы бойындағы қуатынан айырылып, бейшара болды да қалды.

— Ойбай! Ойбай! Құлың болайын, шашымды жібер! — деп жалынды сайтан.

Оның ойбайын естіген өзгесі отты тастай беріп, жан-жаққа ойбайлай қашты. Бірінің ойбайынан бірі шошынған олар әп-сәтте зым-зия болды. Тек сайтанның оты ғана сөнбеді.

— Құлың болайын, адам, мені сен жібер! Енді қайтіп жолыңды кеспейін... Құлың боп өтейін!

– Жок! Азғын! Сенің суайттығыңда шек жок...
Талайды тақырға отырғызғансың.

– Рас! Рас! Бәрі де шындық... Бірақ мен сенің қазір
колыңдамын ғой. Адам баласының колына түсіп көрмеп
ем... Саған тұңғыш рет. Сен менен өткен айдалы, менен
өткен ақылды екенсің...

– Жәдігөйленбе! Сенің мазағың мәлім... Одан да кө-
рер күніңді ойла!

– Ойбай, атама! Күнді көрмей-ақ қояйын... Мен
қара түннің қонағымын ғой. Көрсете көрме, құлың боп
өтейін!

– Тағы ескі әніңе бастың ба?

– Жо-о-о-оқ... Анау жатқан ұрпағыңның ұрпағына
жоламайын! Одан тарар жеті ұрпағыңның маңайына
жуымайын! Қырық шақырым қашық жүрейін! Ант
ішейін!

– Болды, шаптықпа! Тіліңді суырып алайын...

– Ойбай! Ойбай! Атама! Ойбай-ай, қайдан ғана
сендей адамның сырттанына жолығып ем?!

– Тарт тіліңді! Көмейіңмен суырып алайын!

– Ойбай-ай, ойбай! Көрсетпегің көп пе еді, құдай! –
деп сайтан солқылдап қоя берді.

– Құдайшылын... Сен құдайды ұмытқалы қашан,
азғырынды малғұн?! Тіліңді тьям, қар!

– Ойбай-ай!..

– Ойбайлама!

– Қойдым! Қойдым! Тілімнің астындағы алтын
тілләмді берейін!

– Алтынмен азғырмақпысың, жәдігөй!

– Жо-жок! Сені ақ жолыңнан тайдырайын деген
ойым жок... Кіріптар сорлымын мен!

– Енді ше?

– Алтын тілләм сенің колыңда тұрғанда, мен сенің
ғана емес, ұрпақтарыңның да маңынан жүре алмаймын.
Хақ жолынан адастыра алмаймын.

– Әкел онда тілләнді!

– Құлың болайын, адам! Міне, алтын тілләм...

Сайтанның сапалағы от сәулесіне шағылыстыра алтын тілләсін тіл астынан суырып алғанда, әкесінің де бесік асынған сол білегі сумаң ете көтеріліп, алтын тілләні шап берді. Сап-сары дөңгелек алтынды айналдыра қарап, бетіндегі шашты бейне салынған бедерін де танып, отты атымен айнала жүрді.

– Өшір отынды! – деп зекіді сайтанға.

– Қазір, – деп, сайтан аузын толтыра үріп-үріп жіберіп еді, от үстінен жел үрмей, қарасу төгіліп-төгіліп кетті. Сайтанның түн тыныштығын ала лаулаған оты лезде сөніп қалды.

– Құлың боп өтейін! Жер жалмаған, жер баспаған жеті ұрпағыңның құлы боп өтейін! Маңына жуымайын, ізін баспайын! – деді жалынды сайтан қар. – Жібер енді!

Қара түнде қалың нудан аң соқпаққа күдіксіз түскен әкесі болса, «Бар! Жоғал, малғұн! Қайтіп көзіме шалынба! Аһ!..» деп ақыра зекіп, оң білегіне оралған сайтанның сары-ала шашынан сілкіп қалды.

– Ойбай! – Сайтан сапалағының дауысы ащы шықты.

Қара жерге сылқ еткен малғұн соқпа шетіндегі қаракөленкелі нуға қорғасындай батып кетті...

Күллі ауыл күдер үзсе де, әкесі үмітін үзбепті. Алып қара құйынның ізімен індете іздеген әкесі жөргектегі ұлын тапса да, жарын таба алмапты бірақ... Жарын жалған дүние – жалмауыз әлем ылым-жылым жұтты, қайтейін!

Анасы аспанға ұшқан бойы үшті-күйлі жоғалыпты. Қара құйын көтеріп кетіпті.

Көкке көтерілген аяулы шешесі – Анаиесі сол кеткеннен мол кетті...

Байбура анасыз өсті. Аналық сезімге аңсар күймен балалық шағы да өтіпті. Ана-Бөрі ғана аңсарын басып, анасын жоқтатпапты.

Қазір де қасында шоқиып отыр – бөрі сұлбалы Бозиесі...

Байбура жанарын ашып алды. Бөрі сұлба да төрт тағандай тұрды. Ол есікті тұмсығымен ашып, Төребейіттен шыға берді. Байбура да еріксіз бір күш итергендей ере жөнелді.

Тыста түн көрпесін жамылыпты. Төребейіттен түн жамылып шыққан Ана-Бөрі Қаратоғай ауылына қарай бозаландап тартып барады. Құйрығы шұбалаң. Сырғақ тағдырының ақ түтегінде адасқан адамды ауылына аман-есен жеткізген Бозиесі алға түсіпті.

Мақпал түн мұңлы.

III

Сарытау иінінен сарғыш күн енді ғана көтерілген.

Жатаған келген тастақ жотаны бауырлай жапқан аруақтар қабірі молайып кетіпті. Тыныштық тербеген мола ішін бозторғайдың шырылы әлдилейді. Аруақтар ауылын жазғы самал ғана жоқтайды.

Құба таңмен таласа тұрып, ауылдан ат шаптырым аулақтағы бейітке бет түзеген екеу қазір жүрелеп отыр. Құбылаға қараған жүздері бетіне бетеге өскен құба төмпешік пен қасында қаңылтырын күн жеп, жаңбыр шайып, тот басып кеткен үшкіл, басында жұлдызы бар темір белгілі төмпешікке үңіліп кеткен. Екеуі де үнсіз. Өлгендерді еске алып отырғандай ойлы, жабырқау.

Медет нағашысының не ойлап отырғанын бір құдай білсін, ал Байбура бетегелі бұйрат төмпешіктерге тесілген күйі: «Менің орнымда кім жатыр? Қандай пенде? Кешегі күндегі өзі секілді бір жас боздақ па? Әлде ауғандық моджахедтің бірі ме?! Бәлкім, Ауғанстан жерінің бір уыс құмды топырағы мен жалпақ-жалпақ тарғыл тасы салынған, адам тәнінсіз мырыш табыт жатқан шығар?!..» – деген ойлар торып алды.

Ал әкесінің басында белгі де жоқ. Атаусыз қалыпты. Мұның басына әскерилер қойған темір жұлдызды үшкіл бағанға «Байбура Майданов» деп мұның аты-жөні

жазылыпты. Нағашысын ертіп алған Байбура әкесінің және өлдіге санап қойғызған «өзіндей» жат мүрденің басына құран оқытқызды. Жетпістен асып кеткен нағашысы мақамын ұзақтан созып, дұғасын алыстан қайырып, алақанын мол жайып, жүзін сыйпады. Селдір сақалын тарамдап қойып, жер таяна орнынан тұрды.

– Әкең, сенің «жат» сүйегің келісімен ұзаққа шыдамады. Бетін теріс бұрып, ағайын-туғанмен де араласпай, құдайдан өлім тілеп жатып алды. Айналасы алты айда жамбасы жерге тиді. Басын да қарайта алмадық, – деп өзін кінәлай сөйледі. – Қол қысқа, қайтейін!

Байбура ләм демеді. Не дейді? Жалғыз ұлдың түрі – өзі... Тағдыр айдаған тұрымтайдай тентіреп-тентіреп келіп тұр. Көз алдында сыр бүккен қос төмпешік.

– ...Көп қапаланба! Артында ізі қалды... өзің барсың. Аллаға аманат еткен азаматысың. Шүкір! Оралдың, – деп сөзін бөліп-бөліп, ойын оймақтай ете жиып сөйледі. – Басын өзің қарайтқаның да жөн. Қолыңнан бір уыс топырақ бұйырмаса да, тамын қалқайтасың. Сауабы өзіңе... Жүрелік.

Күн арқан бойы көтерілгенше шырылдайтын бозторғай тау етегін боздаған үнімен тербеп алған. Нағашысы да үнсіз келеді. Ауыл жақтан үрген ит дауысы естіледі.

Сондарындағы қалың зират ішінде әкесі екеуінің томпиған жалаңаш қабірлері қалып барады... Екеуінің жанар жиегі де дымданбады.

Қырда қызғалдақ ұшып кетсе де, тау бөктерінде әлі де әр жерден шашылған шоктай ұшырасып қалады. Сонау бозбала шағында Алқабегімге арнап қыр қызғалдағын таң бозынан теріп, есігінің алдына қойып кетуші еді.

– Нағашы, – деді үнсіз келе жатқан Байбура, – сіз үйге бара беріңіз. Мен Қарасенгірді бөктерлеп қайтайын.

– Көп айланба, бауырым! Мүлғиза апанңың шайы да өзір.

– Тезірек қайтам.

–Е-е, тау жақ деймісің, қазір көз нашар. О, жарықтық, Қарасенгір де жантаюлы ғой... Е-е-eh!

Байбура бурыл тартқан Қарасенгір бөктеріне бет түзеді. Бурыл бөктерден бір шок көкала тау гүлін теріп алды. Әрине, ат тұяғындай ауыр басын көтере алмай, шұлғып тұратын Алтай модағайы емес. Модағай иісіндей иіс те жоқ. Аппақ мойын Алқабегім де жоқ қасында... Еліктей ерке, сүйріктей сұлу еді, қол ұстасып жүруші еді. Алтайдан Алматыға да қол ұстасып аттанып еді. Еh, жазған дүние, онда да жаз еді-ау!..

Қазанаттың қабырғасындай Қарасенгір куә—екеуінің нәзік сезіміне, бұла қылығына, құмарлы махаббатына... Мәңгілік мызғымастай болып, Тесікұяның қара желі мүжігеннен қара жартастары ырсия айбаттанып, таудың сере қары қойны-қонышын нығарлап, көктем келе жықпыл-жықпыл жылғасын суарып, қарауытып тұратын тау жалы екі ғашықтың бойына қайрат бітіріп, қуат құятын. Қаратоғай ауылы жатыр ит тартқан алба-жұлба терідей селдіреп... Бір кезде арнасынан асып жататын Қалғұты өзені де жоқ, суалып қалыпты.

Әкесі туралы ойламауға тырысты. Алматыда Болаттың аузынан естігеннен бері біраз уақыт өтті ғой, басына құран оқытқаннан кейін көңілі де қамырыңқы күйден арылып, суый бастапты... Ар жағында әлде бір өксік кептеліп тұр, бірақ ағыл-тегіл ақтарыла алар емес. Салқын бір сезім тұсайды.

Құлазыған көңілін жабырқау мұң мен жалғыздық биледі. Алқабегімдей ару күшқан қара таудың түйемойнақ жартасында отырып, алғашқы һәм соңғы да сүйгеніне жолығу керек деп шешті. Торыққан жаны тарқағандай күйге еніп, тас үстінен секіріп түсті.

Тас үстіне қойған бір шок гүлді алып, ауылға қарай тартты. Тап жолындағы белегірге салынған Алқабегім үйіне жақындады. Ақ шатырлы, бес бөлмелі кірпіш үйдің тау жаққа қараған терезе тұсынан өтіп бара жатып қалт тоқтады.

Көз... Өзіне өте таныс көз кіреш-кіреш торлап тастаған темір шабақты ашық терезеден тесіліпті де қалыпты. Мұны тас балбалдай мелшиткен де осы көз. Тәңірім-ау, мынау Алқабегім жанары ғой!.. Алқабегім... көзі ғана қалыпты. Қаракаттай көзі ғана... Ол да үсік шалғандай көмескі. Баяғы ақықтай жалтылдаған, гауһардай жарқылдаған жанар жоқ. Отсыз. Сәулесіз. Үмітсіз. Жанарының жиегін әжім торлап, карашығын мұң басқан.

Байбура аң-таң күйде үрейлене, күдіктене, барлай қарады. Тез ойлайтын өзіне тән күймен ой ағыны сынаптай ағып өтіп, ағып өтіп кетті. Сол... соның өзі... Қалай ғана өзгеріп кеткен?! Көрі кемпір ғой. Шашы да күмістей. Қалайша? Не болған? Жағы қудай. Жаны... жаны нудай... жұмбақ еді ғой. Нәзік еді. Қатал еді, қайратты еді Алқабегім... Қайран, Алқабегім!

— Жоғал! Албасты! — Әйелге тән — адамға тән ащы дауыс құлағын кесіп өтті. — Сайтан!.. Жолама! Жоғал, малғұн!

Алқабегімнің сұмдық сұры мен ауыр сөздері Байбураның кара тас боп қатқан жүрегіне инедей қадалды. Жанарына оқыс жас толды. Алқабегім терезесін тас жапты. Ішінен қалың көк пердесін де сыйырып, мүлде кара түнек бөлме ішінде қалды.

Байбура тас балбалдай қалшиып тұр. Күтпеген кездесу есенгірегіп тастаған. Баяғы он алты-он жеті жастарында көкіректері өрекіген қуанышқа толы, жүректері саумалдаған махаббатқа толы күйде жолығысатын сәттері әлі күнге сағымдай оралып, санасын сағыныштай билеп алатын еді... Қаншама жылдар өтсе де сол бір сәулелі, саумалды сезім күйі Байбураның көкірегінде қоламтадай қоздап жататын. Сөнбей-ақ қойған. Тап қазір сол қасиетті сезім мұздай суынып, бойын белгісіз бір ызғар қарып өтті.

Үйдің бұрышынан шыға келген әлде бір әйел бұны шырамыта алмай тұрып қалды. Байбура бірақ Алқабегімнің анасын жазбай таныды.

– Қарағым, сен кімсің? Алқаның дауысы шығып кетті, – деп бұған жақындады. – Бұл ауылдың адамына ұқсамайсың...

– Кешіріңіз! Амансыз ба? – деп Байбура абдырап қалды. – Танымадыңыз ба? Иә! – Қолындағы түз гүлін ұсына берді. – Алқаға беріңіз!

Бұрыла берген Байбураға әлі де күдік-күмәнмен ой сап тұрған ана:

– Қарағым, қызымды танитын ба едің? – дегенде, бұл бір сәт тоқтап қалды да, «иә!» деуге шамасы келмей, жылдам басып, қаша жөнелгендей адымдай түсті.

Күн көтерілместен үй маңын торыған бөгде жанды көңілі құсалы ана бөгей алмады. Соңынан сұраулы жүзбен қала берді. Балуан тұлғалы Байбура да тез ұзап кетті.

Шілде күні отқа ұстаған қазандай қызып, шілделікте шегірткелер шырылы күшейді.

IV

Аспан ашық. Түн тымық. Күндіз шығыстағы Тесікүя жақтан соққан аңызғақ та қоңыр кеште сап тыйылған. Көк күмбезі шүпірлеген балапандай жұлдызға толы. Олар да жымың-жымың, қылмың-қылмың.

Қора төбесіндегі қыстан қалған сарыбалақ шөп маясының үстінде шалқасынан жатқан Байбура жанары жұлдыздарға қадалыпты. Олардың жылтылдақ сәулесіне ой жіберіп, көңілі бұзылған күйде елегізиді. Тыныштық тербеген мынау әлем ғана момақан. Алақұйын өмірі бір мезгіл тыным тапқанына өзі де қайран!.. Сену киын.

Анау ағып бара жатқан жұлдыз секілді мұның тағдыры. Темірқазықтай тапжылмай, бір орында ғұмыр кешетін жан бар ма екен, сірә?! Әлде, Ақбозат пен Көкбозаттай қар суымен қашып, туған жерден жырақта адасумен күн кешіп жүр ме?! Бәлкім, Жетіқарақшыдай жеті бұрыштан кірпік қақпай қадалып, жембасар жортуылда қарақшыдай жол тори ма?! Мүмкін, ұябасар

жерұйығына ұрпақ қалдыру үшін Құс Жолымен талмай ұшқан Үркер жұлдызындай ғана шағын топ шығар, әлемді айнала қанат қаққан... Кім білсін?!

Бұл да солардың бірі болар...

Бүгін бірақ дамылдап жатыр. Қу шөмеле үсті жамбасына жайлы. Көңілі ғана алабұртқан. Оған тыныштық жоқ. Мәңгілік қозғалыста қалықтаған жұлдыздардай жұмбақ күйде шарқ ұрады. Ұрын жүрген жігіттей ұрыншақ. Шу асаудай бастықпай-ақ қойды.

Жұлдыздарға көз жіберіп жатып, Алқабегімді ойға алмауға тырысса да, күндіз көрген мұңлы, күңгірт көз оқтын-оқтын орала берді. Байбура үйге келісімен шай ішіп отырып, Медет нағашысы мен Мүлғиза апасынан бәріне де қанықты.

Алқабегім түрмеден көтеріліп келіпті. Алматы маңындағы Жауғашты түрмесінде жүріп босанып, туыт кезіндегі қызыл шудан құтырып кетіпті. Аса сезімтал, сұмдық сұңғыла жан Желтоқсан салған жан жарасына шыдай алмапты. Түрмеде де күн көрсетпесе керек, қорлап бағыпты. Ақыры азапты тағдыр асқақ аруды ауру қылыпты.

Түрмеден тапқан сәбиі аман. Ол қазір Алматыда студент екен. Жиырмадан асқан азамат. Оны бірақ Алқабегім иттің етінен жек көреді дейді. «Ішімнен шыққан шұбар жылан», «Шата» деп, талай рет өлтіріп тастай жаздапты. Алқабегімнің анасы мен әкесі парасатты адамдар ғой, әйтеуір солардың тәрбиесімен шата сәби өз ұлы боп өсіпті. Ақылды, көрікті жігіт қайырымды мінез-құлығымен ауылды таң қалдырып кетеді екен.

Ауру анасына да қамқоршы көрінеді. Жақында жазғы демалысына келіп те қалады дейді. Ұлы келгенде ауру анасы бір жасайды екен. Алқабегімді ертіп Қарасеңгірді аралатады, Қалғұты өзені иіріміне апарып шомылдырады. Қысы-жазы темір торлы терезе мен темір есікті тар бөлмеде құлыпталып, түзге отырса да ер адамның қарулы қолымен шынжырлаулы шығатын

анасы жалғыз ұлы өсе келе оны ұйып тыңдайтын күйге түсіпті... Ол да бір Алланың нығметі шығар.

Торғын түн құшағында ойға шомып, баданадай Темірқазыққа жанарын салып жатып, кірпігі баяу айқаса берді. Байбура ұйықтап кетті. Ұйқыға дендеп енген кезде жұлдызды күмбезден көктей еткен боз сәуле сабыр тапқан санасына сәулелене құйылды.

Байбура бөрі болмысты боз сәулеге тағы ерді...

Боз сәуле ілезде Алматының қақ төріндегі Брежнев алаңына¹ алып келді. Түн. Желтоқсан айы. Алапат үскірік. Аланда Алатаудан ескен ызғырық. Табан асты тайғақ. Теңіз толқынындай толқыған жұрт. Сермелген қарулы қол, серпілген кеуделі көкірек. Жұлынған қара шаш, жарқ-жұрқ еткен жанар.

Көз ілеспес шапшандықпен құр қол қойғыласып, қаша ұрыс сала тепкілесіп бұл жүр. Өзіндей өндірі жастар өндірішпектей ұмтылып, соққыға жығылған қыз-қырқынды құтқарып алмақ боп өміре. Мұздай қаруланған советтік қара киімді, қара каска мен резінке келтек, темір күректі арнаулы әскері шырқ үйіріп, қарусыз қалың нөпірді бықырт тигендей бөлшектеп тастаған.

Әйел затын аяр, аялар деп алдыға салып, өздері бойжеткен арулардың ту сырты – тасасында кіжінген бозбала жігіттер оңбай адасқандарын кеш түсінді. Енді міне, аяусыз жендет қолынан айырып алмақ боп, бөлтірігін алдырған арландай арпалысып бағуда... Байбура да сайтан соғардай зор жылдамдықпен қимылдап, жендеттен тартып алған келтекпен қарсы келгенге қан құстырып жүр еді.

Қаракұрым нөпірдің арасынан күндіз Алқабегімді қанша іздесе де, кездестіре алмаған. «Алаңға келмесе екен!» деп іштей тілеген. Алқабегім оқитын дәрігерлік оқу орнының жігіттері болмаса, қыздары көзге шалынбаған.

¹ Брежнев алаңы – қазіргі Республика алаңы.

Қарусыз қазақ жігіттері қарулы жендеттердің тегеуірініне шыдап баққан. Жансауғалап кашпай, жанды шүберекке түйіп, жас жолбарыстай қайрат көрсетті. Қыздардың да қаншамасын қанды қол қырғыннан ажыратып алысты. Күш тең болмаса да, аруақ шақырған рух аласат майдан ашқан. Байбура да аш бурадай шабысып, көк бөрідей тістесті. Бірде бейбақ жұрт бел алса, бірде бейбастақ жендет жағы жал көрсетіскен.

Зұлым қарулы советтік әскерилер қолма-қол айқаста жеңіске жете алмасын сезіп, залым ойлы сұмдық іске бет бұрды. Жарғасты жарға ұрылған теңіз толқынындай толқи сіресіп, арасынан қыл өтпестей қолтықтаса күш алып, жендет әскерилерге ішінен жығылып жатқан жандарын да бермей, кара түнмен карауыта түнеріп тұрған тобырға минамөттен оқ жаудырғандай, өрт сөндіргіш көліктерден мұздай суды лақылдата шашты.

Мұндай зұлымдықты күтпеген адам толқыны сыналап сетінеп, көк мұзға тайып жығылып, малмандай малшынып, лек-легімен бас сауғалай берді. Осыны күтіп тұрған қалың әскерилер де лақылдай төгілген, мұз боп шашырай қатып жатқан су бұрқағын тасалап, шиебөрідей лап қойды. Нағыз қанды майдан енді басталды.

Алапат аяз... сұрапыл ұрыс... сарылдаған суық су... арылдаған көліктің гүрілі... ыңырсыған үн – бәрі қосылып, түн жамылған Алматы төрі – Брежнев алаңы тамұқ қазанына айналған. Бәрі де мидай араласып, қидай қидаласып кеткен. Біреуді біреу біліп болмайды.

Ту сырты, қу жауырынан тиген соққыдан мұрттай ұшып, дем алалмай жатқан жігіттер мен тар қылта, көк желкеден тиген соққыдан бүгіле жығылып, жер тізерлеп қалған қыздар жыртқыш аң сияқты жендеттердің жеміне айналды. Қызыл қан құлақ-шеке мен жұқа жақ-кеңсіріктен саулап, көктайғақ алаң бетін жуды. Жығылғандарды дырита сабап, тістене тепкілеп, ит-құс сүйреген жемтіктей жәукемдеп, дайын тұрған жабық көліктерге тоғытып жатты. Бас сауғалап кашқандар

бірін-бірі тықсырып, құлап қалғандарды таптап, аттап өтіп, алаң айналасындағы көше бойымен үріккен қойдай қашты.

Бір топ нөпір лекпен бірге ығысқан Байбура да алаңды тастады. Топырлай ығысқан топпен Мұқан Төлебаев көшесінен бір-ақ шықты. Өзіндей бес-алты жігітпен бірге шыршалар көмкерген сұлу да тар көше бойымен бас сауғалай құлдады. Қасындағы жігіттер мұны, бұл оларды танымайды. Қапыла жүгіре басып келе жатқанда үрген ит дауысы естілді. Бой жасырып үлгермесе көше-көшені үйретілген неміс овчаркасымен тіміскілей сүзіп жүрген арнаулы патрульдерге тұтылатынын білді.

Бәрі бір-біріне сұраулы жүзбен қарасқан. Байбураның ойына қоныр күзде Алқабегімді ертіп, жазушы Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқановтың мұражайларын аралағаны, сонда көше бойындағы үйлердің жертөле есіктерінің ашық жатқанын көргені сап етіп есіне түсті. «Кеттік!» деді жанындағыларға. Сол бетте әлдебір бес қабат кірпіш үйдің сыртқы дәліз есігін ашып, ішке енді. Дәліз ішінде күңгірттеу жарық жанып тұр. Мұнда тыптыныш. Тіпті алаңда болып жатқан қантөгістен хабарсыз секілді.

Жоғары қарай көтерілетін бетон баспалдақ астындағы жертөле есігіне көз жүгіртті. Көк сырмен сырланған есік жабық көрінді. Байбура жақын барған. Құлыпсыз. Жай ғана жауып қойылыпты. Бәрі мысықтабандай басып жертөлеге түсті. Қараңғы. Күлімсі иіс шығады, бірақ жүз шарпыған жылы леп бар. Жылу құбырының табы.

Бәрі де үнсіз. Тың тыңдайды...

Жігіттердің бірі сіріңке жақты. Темекі алып тұтатты. Байбура қарсы болып еді, қырғын төбелес пен қорлық-қорлаудан қанына қарайып шыққан жігіт овчаркадай арс ете қалды. Басқалар үндемеді.

Темекісін құшырлана тартқан ызалы жігіт:

– Әттең! Әттең-ай! – деді өкси күңіреніп, іштері қан жылап тұрса да өзгелер тіс жармады. – Бұл күнді

ұмытпандар!.. Қарусыз қан майданның құрбандарын ұмытпандар, жігіттер! – Тісін қышырлата сөйледі әлгі: – Не үшін? Кім үшін? Жазығымыз не? Өртеніп барам, бауырлар! Өртеніп барам... Қарусыз... қап! «Орыспен дос болсан, балтаң белінде болсын» деген. Қап!

Кенет сыртқы есік шикылдай ашылып, сарт етіп жабылғаны естілді. Бәрі де сілтідей тынған. Екі адамның орысша сөйлеп кіргені естілді. Олар оқыс тоқтай қалды. Әйел адамның «Темекі иісі шығады. Кім тартып жүр?» дегені, артынша «Құдай-ау, подвал жақтан...» деген әйелдің, іле-шала ер адамның: – Болды! Көршілердің бірі шығар, – деп гүр еткен дауысы естілді. – Дала суық. Өзін білесін, қорқынышты да... жасөспірімдер болу керек».

Олардың жоғары қабатқа көтеріле бере дауыстары да өшті.

– Кету керек, – деді Байбура. – Әлгілер сезіп қалды...

– Қайда барамыз? Қолға түсеміз ғой, – деп біреу шарасыздық танытты.

– Дұрыс айтасын, – деп шылым шеккен жігіттің дауысы естілді.

– Бәріне сен кінәлісің! Танауыңды құрт жеп бара ма? – деді біреу оны қаранғыда жазғыра.

– Жоқ! – деді тағы біреу. – Осында таң атқанша күту керек. Әйтпесе ұсталамыз.

– Боқ басында өлеміз! – деді тағы біреу тыныш тұрмай.

– Былшылдама! – деді шылым шеккен дауыс. – Сен өлсең де, мен өлмеймін. Жастығымды ала жатам. Су жүрек! Әскерде талай сойқанды көргем. Мұрнынан тізіп тұрып каптеркада талай сабағам... оларды! – Дауысы ызалы да ызбарлы.

– Жарайды, жігіттер! – деді Байбура. – Не де болса күтейік! Ырылдаспандар!.. Шылым-ақ кінәлі болсын!

Бұлар ауыздарын жиып алғанша сыртқы есік сарт-сұрт ашылып, арсылдаған ит дауысы мен дүрсілдеген нәлілі керзі етік сықыры естіліп қалды.

– Бәрі бітті! – деді біреу. – Түтін иісі телефон шалғызған ғой...

– Оперативно! – деп қалды шылым тартқан дауыс. – Как фашисты... гестаповцы!

– Жігіттер, қарсыласпандар! Текке соққы жемейік. Жол-жөнекей көрерміз, – деп үлгерді Байбура.

Бір топ желтоқсаншылар композитор Төлебаев көшесінің бойында осылайша торға тұтылды. Аш бөрідей жаланған жендеттер бұлар қарсыласпаса да резінке келтекпен салып-салып өтісті. Бірінің белінен, бірінің жауырынынан, бірінің басынан, бірінің тірсегінен соққы тиген. Сонда да сүйекке қарысып, бәрі де шыдап бағысты.

Тыста да қарулы топ күтулі екен. Олар да орысша-қазақша боктыққа көміп, жан-жақтарынан қоршай жүріп отырып, Калинин¹ көшесінде күтіп тұрған брезент жабулы әскери машинаға әкеп тоғытты. Еңгезердей бесалты жендет те артқы есік аузын ала мініп алысты.

Адамға лық толы көлік ытырыла жөнелді. Бірінің басы жарылып, бірінің қолы сынған, бірінің бүйрегі ұрылып, бірінің жағы шыққан желтоқсаншылар күпкіде малтыққан қойдай үсті-үстіне құласып, ынырана ауырсынып жатысты. Олар жаны мен тәні қабат ауырғаннан желтоқсанның алапат аязын да ұмытып кеткен сынайлы.

Құйындай ызғытқан әскери көлік бұларды қаланың ішінде екі-үш жерге жеткізді. Бірақ уақытша тұтқындау орындары мен түрме атаулы лық толы болып шығып, қабылдай қоймады. Амалсыздан аулаққа қарай тартты.

Үрей мен үркініштен толқулы қала тып-тыныш еді. Көше-көше бос. Бейсауат жан жоқ. Құтырған қасқырдай безілдеп жүрген – жендеттер мінген арнаулы көліктер мен ит жетектеген арнайы жасақтар ғана. Қала берді қызыл қалпақты милиция қызметкерлері ұшырасады.

Біреуді біреу біле алмайтын қаранғы брезент қорап үстінде Байбура әлде бір қимылға бекінді. Оң жағындағы

¹ Калинин көшесі – қазіргі Қабанбай батыр көшесі.

сығылысқан жігітке «қашайық» деп күбірледі. Анау «жоқ» деп ортқып түсті. Сол жағындағыға айтып еді, «мүмкін емес» деді. Сол сәт желке тұсында тізерлеген: «Өншен қотанға тышар... Давай, баста!» деп дүр ете қалды. Байбура бұл дауыстың кімдікі екенін бірден аңдады. Жертөледе шылым шеккен ғой. Осы ғаріп халге де сол шылым үшін тұтылды ғой... Енді кашуға да бірге бел байлаулы.

– Ей, сволочи! Прекратить разговоры! – деген жендет солдаттардың бірінің үні естілді.

– Пошел ты! – деп қалды шылым шеккіштің дауысы.

Байбура да серт сәтінің тап қазір туғанын түсінді. Ол отырған орнынан тұрар-тұрмастан қарсы алдында – жамбастап жатқан екі адамның ар жағында қарауытып отырған қарауылға сілеусінше атылды. Көліктің артқы қорабы ернеуіне құйрығын басып, қолындағы десанттық автоматын шірене ұстаған қарауылға ұшқан оқша атылған Байбура жендет жауынгермен айқасқан күйі көлік үстінен аударылып түсті. Ал бекітілмеген брезент жаппа жалп-жалп көтеріліп, көлік ұзай берді.

Арқасымен оңбай түскен қарауыл дем ала алмай жатып қалды. Брезент желпілдеген машина ұзай түсіп тоқтады. О жақтан тырт-тырт атылған автоматтың ащы үні де естіліп қалды, бірақ бұған емес, әйтеуір!.. Бұл кеудесіне міне құлаған қарауылдың басынан аса домалап, ет қызуымен тәні ауырғанын да елемей, жол жиегіндегі қалыңға қара мысықша қойып кетті.

Сол бетінде жол шетіндегі қалыңның арасын бойлай жүгірді. Құдай қолдағанда соңынан қуғын шықпады. Мұның қу басын қуалап қайтеміз деді ме, түн жамылған жендеттер жайына кетті. Олардың қарасы өшісімен өз-өзіне келген Байбура Қаскелең бағытындағы жоғарғы Жандосов күре жолы үстінде тұрғанын білді. Сонда ғана тұла бойы сокқыдан солқылдап, сыздап тұрғанын бірақ аңғарды. Бойын да түнгі суық қармай бастағанын сезді. Дереву қалаға қарай бұрылды.

Көк аспан қап-қара көгіс тартыпты. Тек жұлдыздар ғана арсыздықпен жымындайды. Жол бойындағы қарағаш пен бұта-қараған қалыңына бой жасырып, жаяу-жалпылай тартты. Сокқы тиген басы солқылдап әкетіп барады. Аш қарыны да арқасына жабысып, жүрегі сазып тұр.

Мандай алдында шығыс жақтан жарқырай туған Шолпан ғана шақырады. Жалғыз жарық жұлдыз да қараңғылықпен қоса қара жамылған қасіретті Алматы үстіне іліне қалыпты. Байбура қалың арасынан қалаға қарай жанары жасаурап, жағын шықырлата тісін қайрады. Тағы да қаракөк аспанға басын шалқайта бұрып, Темірқазықты іздеді.

Терістікке көз жүгірте беріп, оянып кетті... Жаңа ғана санасында таңбаланған сонау сексен алтыншы жылғы қарусыз қанға бөккен Желтоқсан көтерілісі ғайып болды.

Темірқазық табжылмапты. Шолпан туыпты. Таң да таяу. Бұл ғана балалық шағы, бозбала күні өткен ауылында – мая үстінде жатыр. Ару сүйген Алматыда емес, салқын самал өпкен Қаратоғайда екен.

Тыныш түн. Қора-қопсыны мекендеген қара шегірткенің шырылы әлдилейді әлемді. Балауыздай балбыраған рахат бір күй маңайды билеп тұр.

Байбура да бір мезет жаны жай тауып, бір сәт тәні рахатқа бөленді. Ой-санасы ғана ойнамалы. Ойпыл-ойпыл ой көз іліндірер емес. Жанарын тарс жұмып, қу шөп үстінде аунап-қунап жатты да қойды.

V

Таң қараңғысында талықсып кеткен Байбураны күн сәулесі биік Сарытау басынан сыналап сығалағанда, гүр еткен көлік үні оятып жіберді. Құс ұйқылы оның шырағы оттай жанды. Талықсып ұйықтағаннан тұйғындай тынайып қалыпты.

– Ассалаумағалейкүм, Медет аға! – деген Болат сыныптасы дауысын бірден таныды.

Алаң көңілі қуанып та қалды: «Ит те болса, бірге өскен дос қой. Қимай іздеп келген ғой...»

– ...Бура үйде ме? – дегенше, ере келген өзге адамдар да мұның Медет нағашысымен амандасып жатты. «Шамасы, бірге оқыған кластастарын ертіп келген болды» деп ойлаған Байбура да:

– Мен мұндамын, – деп, қора үстіндегі мая төбесінен қаракшыдай қалқия түрегелді.

Сонда ғана байқады. Болатпен ере келген төртеудің бірі қоқырайған қызыл қалпақ киген полицей екен де, қалған ірі екі жігіт арнаулы әскери алабажақ киімді, ал ана біреуісі қарапайым, бәлкім, шофер болса керек. Алабажақ киімді әскери жігіттер арқаларына темір дүмі жиналмалы, шолақ келген десанттық Калашников автоматын асыныпты.

Байбура бәрін де айтпай түсінді...

– Бураш, жерге түс! – деді Болат жұмсақтау үнмен. – Мына кісілер сенімен сөйлесуге келді.

Сол сәтте нағашысы Медет:

– Ол не әңгіме? – деп шыр ете қалды. – Кеше ғана келді ғой... Не жазып қойып еді?!

– Ақсақал, сіз араласпаңыз! – деп полиция киімді, капитан шенді жігіт ағасы тиып тастады. – Майданов, шулатпай жерге түс!

– Әй, қарағым-ау, құлқын сәріден шулатып жүрген сен емеспісің, – деп нағашысы тағы килігіп еді, Байбура: «Нағашы, абыржымаңыз! Таныс жігіттер ғой, қалжыңдап тұрған... Мен қазір,» – деп шөп үстінен сырғи жөнелді.

– Қайдан білейін, жау қуып келе жатқандай еңтігіп тұрған соң, – деп Медет күңкілдей берді.

Байбура қора төбесінен басқышсыз-ақ секіріп түскенде, еңгезердей екеу екі қолынан шап беріп, білезік буынынан бұраған күйі қолын артына қайырып, ал полиция киімді капитан әбжіл қимылмен қайырылған

қолға көзір салып үлгерді. Тап мұндай оспадар әрекетті күтпесе де, Байбура ешбір қарсылық көрсетпеді.

Тағы да нағашысы:

– Әй, бұларың не? – деп қалды.

Осы кезде үйден шыққан бәйбішесі:

– Қарақтарым-ау, не істеп жатырсындар?! – деп аңтарыла шыр ете түсті. – Жер түбінен жеткен жетім азамат қой... Тірі келгеніне қуанбайсындар ма? Бір үйдің түтіні өшті деп жүр едік... Көне, босатындар! Бураш, қалқам!

Адуынды Мұлғиза женешесі адымдай ұмтылғанда, Байбураның:

– Апа! Апа-а! – деген дауысы қаттығырақ шығып кетті. – Әуіре болмаңыз, мен кетуім керек... Бұлардікі жөн. Сау болыңыздар! Ауыл білмей-ақ қойсын, нағашы!

– Әй, қарағым-ай, не жазып ең?! Болды, бәйбіше, болды! Шулатпа елді, дүрліктірме! – дей берді. – Болат кластас досы ғой, бір қайраны болар.

Болат:

– Медет аға, – деді жұмсақ үнмен жәдігейлене: – Күршімге барады; ертең-ақ аудан орталығынан қайтып келеді. Әскери учетка түру керек... Уақыты өтіп барады.

– Мейлі, мейлі... азаматтың басын сақтандар! Жалғыз тұяқ қой.

– Мен ауылда қалам, аға, Байбураны күтем, – деді Болат.

Іші-сырты көнелеу алабажак «Уазик» жеңіл көлігінің артына – екі әскери алабажак киімдінің ортасына жайғасқан Байбура үнсіз келеді. Ескі көрінгенмен орыстың қолынан, немістің ойынан шыққан дүнкіген көлік ауыл ішінің шаңын шұбалтып, түйе шегірткенің қарғымалы жүрісіне басты. Ораза ашпастан аттанған төртеудің іші-бауырларын солқылдатып-ақ барады. Таң бозында бозторғай үнімен марғаулана тұратын Каратоғай ауылы дүрілдей гүрілдеп, дүркірей зырылдап өткен темір көлік дауысынан оянып жатты.

«Уазик» Қарасеңгір бауырындағы қыр жолына түсісімен жорғадай тайпалып, көзді ашып-жұмғанша Марқакөл – Күршім тасжолына құйындатып шыға келді. Бір бүйірде Төребейіт күмбезі маңқиып қала берді.

Сонда ғана Байбура:

– Жігіттер, – деді қатқылдау, – тоқтандар! Түзге шығып алайық.

Ләм-мим жақ ашпай келе жатқандар бір-біріне қарасты. Естімегендей үндемеді. Шофер жігіт қана не істейін дегендей полицейге жалтақ-жалтақ етті. Көлік болса, жылдамдығы жүзді көрсетіп ағып келеді. Тесікүяның қысы-жазы тас ұшырып соғатын қара желі мүжіп тастаған оң бүйірдегі қара таулар да мөлиіп қалыпты.

Капитан шенді полиция жігіттің жүйкесі шыдамады, білем:

– Тоқта! – деді саңқ етіп, дауысы жарықшақтана шықты.

Дауысынан Байбураға деген қыры да сезіліп қалды. Көлік лықсып барып қантарылған сәтте:

– Байбура! – деді тағы да дауысын көтере: – Тау алыс, жер жазық. Қуып әуіре болмаймыз. Жауырынына оқты қадай салам.

Байбура бірдеме дегісі келді де, сөзді қор қылғысы келмеді. Қарасеңгір биігі мен Әудие қыраттары етегінен созылған боз жусан мен ақ селеулі Ақжалдаласы астаудай төңкеріліп, бетін ақ торғын шөлінің бұрқыраған түгіндей бозаң мұнар бұркепті. Байбураның жүрегі лоблып кетті. Жанарына жас іркілді.

Шофер жігіт көлігін дүр еткізіп оталдырғаннан кейін бәрі де жылдам мініп, жүріп кетті. Ілезде бір ырғақты жүріске түсті. Қыр бауырлаған күре түзу тілген таспадай созылған.

Өлік шығарғандай үнсіздікті әлден уакта полиция капитаны бұзды.

– Болат досыңа рахмет айт! КНБ-шниктердің қолына

түскен жоксың, мен кез болдым, – деп тоқтап, бұдан жауап күтті.

– Бәрібір емес пе?! – деді бұл немқұрайлылау.

– Қателесесің. Олар сені баяғыда-ақ «террорист» деп жариялап қойған. Ал мен үшін сен жай қылмыскерсің.

– Иә, қандай?

– Өзіңнің орнына өзгенің сүйегін салғызып, әскери борышыннан қашқан дезертирсің... Зиратта жатқан сүйек пе, кірпіш пе? Оны да анықтау керек.

– Оған қай заман? Құрап қалды ғой... Сен бірақ не білесің? Ауған саған алыс қой. Ауғандықтар¹ ақталғалы қашан? – деді Байбура байыппен.

– Ақтап жүрген орыстар... Ресей ғой. Ал біз ақтаған емеспіз. Сен қылмыскерсің, бауырым, ол үшін жауап бересің. Ақталсаң – сексен алтыншы жылғы «декабрист» дегеннен ғана ақталғансың. Оның да күмәнді тұстары көп... Тәуелсіздік келіп, сонымен жазаға тартылмай тұрсың, – деп капитан зілденіп қойды.

Байбура ойланған кепте үнсіз қалды. Бір сәт тыныштық орнап, көліктің гуілі ғана естілді. Таң атпастан келе жатқандықтан ба, жол үсті бос.

Бұлар Әудие биігіне ілігіпті. Құрғақ аңғар іші ақ сағымға тұныпты. Шілде күні бүгін де бұл өңірде ыстық боларын сездіріп тұр.

– Үндемей қалдың ғой, – деді капитан.

– Не деймін? Ақталайын ба? Мен өз борышымды артығымен өтегем.

– Қайдам?! Алқабегімді аланға тастап кеткен сендей опасыздан не күтуге болады? Болат рас айтады: «Сатқынның жазасы – өлім» деп. Әттен, заң бар, әйтпесе сені буындырып өлтірер ем?!

– Жап аузынды! Жарамды тырнама, – деп бұл қалш-қалш етті. – Мен емес, сендер... сендер саттың-

¹ Ауғандықтар – бұл жерде Ауғанстанда соғысқан, тұтқында болған совет әскерлері деген мағынада.

дар. Сендей кызыл қалпақты казактар... сендер зорландыңдар! Сендер!.. – Дауысы ысылдай шықты. – Қанға бөктіргенсіңдер. Әлі тайрандап, мейрамдап жүрсіндер. Опасыздар! Қан уыстап келгенсіңдер, қанға бөгіп өтесіндер... О, сорлы! Сорлылар! Ол ешқашан ұмытылмайды! Сендер ұмытқанмен, мен ұмытпаймын! Мен... мен бармын! Мен сол үшін оралдым.

– Ха-ха-ха!.. – Капитанның арсыз күлкісі аярлана естілді. – О дүниеден келдім де кежір... ха-ха-ха! О дүниені кетесің енді ештеме де білмей... ха-ха-ха! Зауал!

Байбура бір сәт булығып қалды.

Бұл ашуға алдыра бастағанда-ақ қос білегінен мыты ұстаған әлеуетті әскери барлаушылардың бірі шыдамады, білем:

– Қысқартыңыз, капитан! – деп айқай салды.

Көліктің бірқалыпты ызыңы естілді. Қарсы келе жатқан жүк көлігі қастарынан гу етіп өте шықты.

– Жігіттер, сендер кімсіңдер? – деп қалды Байбура.

– Тұтқынмен сөйлесуге қақыларың жоқ, – деп шар ете қалды капитан.

– Ей, капитан! – деді әскеридің бірі. – Біз саған анау шоферың емеспіз. Әкіреңдеме! Біз де офицерміз.

– Енді... былай... өздерің ғой, – деп мінгірледі капитан.

– Байбура! – деді әлгі әскери дауысы нық шығып: – Біз Күршімдегі әскери бөлімнің барлау бөлімшесінің офицерлеріміз. Сенің кім екенінде шаруаңыз жоқ. Бастықтарымыз «қауіпті террористі тұтқындап, облыс орталығына дейін аман-есен жеткізесіңдер» деген. Бұйрық солай... Мына полиция капитанына сол үшін еріп жүрміз.

– Болды! Жетет! – деген капитан дауысы бәсең шықты: – Әскери, то есть гражданский құпияны ашпаңдар! Бұл – қылмыскер. Сендердің міндетің – көмектесу.

– Жаксы, әңгімені осымен доғарайық! – деді барлаушы офицер де.

Көлік ішін жел гүледі. Байбураның қайратты қара шаштарын ұйпа-тұйпа етті. Ол басын шалқайта отырып, көзін жұмды. Тұтқынның қимылынан секем алған барлаушының бірі қайырулы қолындағы көзірді тексерсе, бірі білегінен білектесе қолтықтап қойды. Оған бірақ Байбура мән бермеді.

«Күршімде қалдырмай, Өскеменге бір-ақ апаратын болды. Күршімдік полицейлерге «жерлестері» деп сенбеген болды ғой. Мына бір капитан да күршімдік емес шығар... Облыстан болды-ау?! Мария-Агата әулие екен. Еліңе жеткен бойда «терроршы» деп тұтқындаласың деп еді ғой. Россия мен Қазақстанның ымы-жымы бір дегені рас. Ех, Мария-Агата!» деп швед қызы жайында ойға оралды.

Жүрісі қатты болса да, қара жолға тегеуірінді көлік Күршімге тоқтамады. Ертісті құлдай, тау етегін бауырлай зырлаған беті таңғы сағат тоғыздағы паромға үлгерді. Алып ақ кемеге соңғы боп ілікті.

Паром үстінде жұрт қарасы мол екен. Капитан мен шофер көліктен түсті де, үшеуі артқы орындықта қала берді. Жағадан ырғала қозғалып кеткен ақ кеме көк жайсаң су үстінде баяу толқып қояды. Теңіздей шалқыған алып Ертістің дымқыл лебі жүздерін жалап, қоңыр салқын ауа бой сергітеді.

– Ех, Ертіс, сенде не арман бар?!

Байбураның аузынан шыққан сөзге әскери жас жігіттер таңданып қалса да үндемеді. Іле Байбура үшін капитанмен сөз қағысып қалғаны қасындағыға иек қағып, сыртқа шыға берді. Ол есікті шала-пұла жауып, көліктердің арасымен сыналап, халық көтеріліп кеткен екінші қабатқа беттеді.

«Бұдан ұрымтал сәт кездепес...» Найзағайдай ой Байбураға оқыс оралды. Қасындағы да енді қайда барар деген оймен арқасын кенге салып, жайбаракат отыр. Туған жерде түрмеде шірігенше, суға кеткен абзал. Сырттан өлімтігін көрсетпес...

Оқыс ой шалт қимылға жол берді. Шокпардай шойын бас алансыз отырған әскери барлаушының жүзіне гүрзідей тиді. Жас барлаушының басы оқыс кекжең етті. Ол есін жиям дегенше, Байбураның басы маңдайы мен шекелігін ала сарт та сұрт сүйкеп өтті. Қаруға айналған қаһарлы бас машықты әдіспен қапысыз сілтенді. Басы зеңген әскери жас жігіт талып кетіп, қимылсыз қалды. Қусырылған қос танауынан күрең қан тыз ете түсті.

Қиялай шірене берген Байбура әлгінде шала жабылған есікті аямай тепті. Сол бойда сарт етіп ашылған есіктен атыла шықты. Иін тірестіре тізілген көліктер арасымен жүгіріп, кеме жақтауына қарай ұмтылды.

Осы бір сәт жоғары палубадағылар шу ете қалысты.

– Ана қарандар! Кісенді адам...

– Қолы қайырулы ғой...

– Ибай-ау, қайтпек? Қайда барам дейді?

– Суға кетіп өлмек те...

– Қой, жаман айтпа!

Жұрт ауыздарын жиып алғанша, Байбура да әлде бір жеңіл машинаның капотына шығып үлгеріп, темір жақтауға жақын тұрған джип «Лен-крузер» көлігінің капотына қарғыды. Тапаншаның шанқ еткен дауысы да шығып қалды. Оқ қашқынға тимей, джиптің маңдай әйнегін шатыната тесіп өтті.

– Ойбай, өлтірді!

– Атып жатыр...

– Қаш, ойбай!

– Оқ тиеді, қашайық!

– Токта! Атам! Өлесін! — деген дауыстар дүрлігісе шықты.

Тапанша дауысы тағы естілді. Бұл жолы оқ Байбура басынан асып барып, суға шыж етіп сүнгіп кетті. Оқпен бірге Байбура да бір-ақ қарғыды. Ол да үйірілген тұңғиыққа сұқсыр үйрекше сүнгіді.

Байбура кеменің алдыңғы жағына таман жерден қарғыған екен, үйіріле түсіп тіреле толқыған ағын алып

ақ кеменің астына бірақ тықты. Бесікше тербелген сүйір пором да сүлікше сырғыды. Шілденің салқын-сабат суы қызынған тәнін демде басып, қапылыста қарғыған қашқын сұрақша иіле беріп, аяғын кеудесіне жинап, көзірлі қолын құйрығынан асыра алдына шығарып алды.

Сөйткенше, Ертіс ағыны айдаған ол ақ кеменің ық жағына да шығып қалыпты. Дереу су бетіне көтерілді. Кеменің иірім үйірілген ық бүйіріне іліге бере тағы да тапанша оғы астында қалды. «А, құдай!..» деп қайта сүңгуіне мәжбүр болды. Құдай сақтап, автомат пен тапаншаның сұқсырдай сүңгіген ақжолақ оқтары дарымады.

Оқ жете алмас тереңге батайын деп, бекіреше тұңғиыққа тартты. Көзірлеулі қос қолын соза түсіп, аяқтарын балықтың құйрығынша, күллі денесін жыланша иілте қимылдап, қиялай жүзді. Жүзген сайын су асты ағысы тереңге тартып, ақ кемеден де алыстап бара жатты.

Ақырғы дем де таусылайын деді...

Ағын ағызған Байбура қаракөк тұңғиыққа шым батқанын түсінді. Түсінді де тағдыр демінің су астында таусыларын біліп, ажалға мойынсұнды. Сын сағатының сокқанын сезінгені сол еді, кенет қаракөк су асты сиякөк түске боялып, лезде көкмұнар тартты. Мұның да ауыр тартқан тәні жеңілдеп, еркін икемге келе бастады.

Тап осыны күткендей бозамық бір сәуле көгілдір су әлемін тіліп, мұның көз алдында көлбеңдей жүзген боз бөріге айналды. Кесе көлденендеген Ана-Бөрі емшектері тербеліп, құйрығы соландап, сонынан ерте жүзді. Байбура бурыл тартқан Бозиесі сонынан ере жүзді. Өзіне етене таныс көкмұнар әлемге енді...

Шілденің шаңқан күнінде суға шоршып түсіп тұтылған шегірткеше, асау Ертісте аласұрғын адасқақ ұлын айлалы Ана-Бөрі тағы да ажалдан құтқарып қалды. Ит көйлекпен туған Байбура тура келген ажалды бұл жолы да адастырып, тұңғиықта тұтылтып, кара үздіріп кетті.

Үшінші тарау

I

Ерке Ертістің ел конардай ені – ерен, ұзына шеті – жар-жартасты жоталармен шегендеулі берен. Түсі – көк тотияйын, шымырлаған жүзі – сабырлы. Мәйіт жасырар сұсты су.

Ана-Бөрідей жұмбақ Бозиесі көгілдір өлемде қанатсыз жүздіріп, өзі келген Алтай жақ жағалауына аман-есен алып шыққан Байбура ұлы суға қарап тұрып жүзі жасқа шыланды. Ақ кеме ұзап кетіпті. Шегір көздеріне бармақтай боп шалынып, алып өзеннің бел ортасынан асыпты.

Қамыс аралас көк құрақ арасынан жолбарысша баспалаған Байбура тап төбесінен шаңқылдаған шағалаларға қарады. Аппақ шағалалар шаңқылы мен жарлауытты бүйірлей соққан толқын шуылы бұ дүниенің соншама беймаза екенін ұқтырғандай, соншама сұлу да қасіретті екенін сездіргендей еді. Көк жасаң құрақ түбін құйрығымен соғып Ертістің шортаны мен табаны ойнайды. Шортан мен судактан қашқан майда шабақтар таязға жүзіп, су бетінде шоршиды.

Сәуірдің аяғы, мамырдың басында Алтай еріп, қиядан көшкін түсіп, сайдан атқы жүріп, алақандай ауылы Қаратоғайда Қалғұты мен Сарыөзек өзені арнасына сыймай тасушы еді. Алабұға аулаймын деп жар жағалап, қармақ қаптырып жүретін балалық шағы есіне оралды. Ой, шіркін, балалық-ай!.. Сен енді сағымсың. Сағынасың – сарыласың. Сол туған ауылына үш күн де қонақтай алмады ғой, тым құрыса шағаладай... Ей, дүние-ай! Бұл да бір шарқ ұрған шағала екен.

Ақ кеме толқын бетінде толқи жүзген көгілжім сағыммен бұлдырап, алыстап барады. Кеме беттеген Самар жақ жағалаудағы құм төбелер мен қыраттар да ақ сағымға жұтылып, билеп тұр. Түнгі шық кеуіп, жартаст ойдымындағы қас ұшып, шілденің аптабы алқымнан алған. Ертіс бойы мен тау өзендері жағасы, қалың

қарағай арасы мен шын-шоқы бастары ғана самалдап, салқындап тұр.

Судан шыққаннан ба қолы салдырап, тәні босансып қалыпты. Паромға көз тіккен Байбура белбеуін ағытып, тап айылбас түбіндегі қалын теріден тебен инедей бізді суырып алды. Әлгі бір біз темірді білезікті бунақтаған көзірдің астыңғы жағынан сұғып, шабақтай итермелеп, әп-сәтте ашып алды. Қолы босасымен темір батқан білезік буынын уқалап-уқалап қойды. Көзірді аяқ астына тастай салды. Көк құрақ арасында тізеден су кешіп тұрып спорттық қимыл-әрекеттер жасады.

Теңіздей тербелген үш жарым шақырымдық енді Ертісті бір сағаттан артық уақытта кесіп өтетін ақ кеме арғы жағалаудан бері қозғалды-ау деген кезде ғана Байбура жасырынған қамыс арасынан бой көрсетті. Паром тоқтайтын айлақтан бұл алты-жеті жүз метрдей қиыс, төмен жақтан жүзіп шығыпты. Өзін тұтқындамақ болғандардың мұны суға кетіп өлдіге жоритынына да сенімі кәміл.

Осы ойға бекіген ол жаға жарлауытына жылдам көтеріліп, Күршім—Зырян бағытындағы ескі күре жолға беттеді. Ертістің Бұқтырмамен түйісер мүйісіне қарай бойлай созылған тасжол бойы бос еді. Тау бауырлаған жолды бұзаубас кесерткедей тез кесіп өтіп, көк бұйра бұта-қарағанның арасына жым-жылас сіңіп кетті.

Малмандай су болған киімдерін, ұлтарақ астында жасырылған су-су долларларын шөп үстіне жайып тастап, қалың бұта-қараған арасынан тыр жалаңаш күйде ақ кеме мен айлақты бақылады. Арғы жағалаудан түске таяу оралған поромнан түрлі көліктер мен адамдар жапатармағай төгіле түсіп, бергі жағалауда күтіп тұрғандар кезек-кезегімен мінісіп, сүт пісірім уақытта алып ақ кеме қайта қозғалып, айлақ бос қалды. Паромнан түскендер де Күршімге қарай тартып отырысты.

Тек әлде біреу үш аяқты «Урал» мотоциклімен Байбура жасырынып отырған жақтағы жолға түсті. Ол

көптен бері караусыз қалғаннан шұрк-тесік боп тозып кеткен қарғымалы жолмен шоқалақтап, мұның тұсынан өте шықты. Көк бұйра бұта арасында бой жасырған Байбура да бөденеше бұғып қалды. Мотоциклші ат шаптырым жерде көрініп тұрған жол үстіндегі Славянка ауылына барып кірді.

Ал ақ кеме арғы жағалауға кетті. Айлақ бос. Мұны іздегендей ешкім де кара көрсетпеді. Қайдан көрсетсін, Күршім поромы – қанды пором ғой... Қыста мұз үстінен өтем деп, талай көлік мұз астына адамымен кетсе, жазда жас балалар палуба жақтауындағы дөңгелек тесіктерден құлап, құрдымға жұтылған. Бұл да сол бейбақтардың бірі. Жұрт куә.

Байбураның көңілі біржолата орнықты. Енді алаңсыз аттануға да болады, бірақ қайда? Құлақ естімес, көз көрмес жаққа... Онда не бітірмек? Қолынан түк келмейді. Келетіні – кісі өлтіру – соғыс... Қолына бірақ қайта қару алмасқа Кавказ жерінде – Әзірбайжан елінде ант ішкен. Енді не істемек? Мария-Агата Сванның айтқаны айдай келді. Сол жолы-ақ сорлы басы анасындай жалынған Мария сұлудың соңынан ілесіп кету керек еді... Енді, міне, елім-жерім деп келіп, қолым-белім деп есенгіреп отыр. Тамағы құрғап, тілі байланып, шөл қысты. Орнынан жылдам тұрып, тез киінді.

Бесін ауып барады...

Байбура Славянка ауылына қарай жолға шықты. Ойына Мария-Агата тағы оралды. Оның аппақ жүзі мен риясыз күлкісі есіне түсе берді. Бәлкім, Мұзтауға келген шығар. Құдай-ау, шілденің ортасына қарай Рахман бұлағында күтем деп еді ғой... Шынымен күтіп жүр ме екен?! Мүмкін емес... мүмкін! Иә, о да мүмкін! Әйел сүйіп қалса, сөз байласа – өтірік айтпас, уәдесінде тұрар... Тұрады. Сонау Швециядан басын бәйгеге тігіп, Кавказдағы жат жұрт үшін жанын аямаған әйел сарбаз ғой. Алтайға – Мұзтау мен Рахманға оралуға тиіс. Ол мұны ұмытпақ емес. Ұмытпайды да. Иә! Иә! Мария-Агата Алтайда... Екеуі жолығыспауы мүмкін емес! Тәңірі

тілегін берсе, бұларды тағдыр соқпағында тоғыстырары хақ. Тіпті жолығыспаса, Рахман арасанына бара көрер, ары қарай Алтай асып, Мұзтау басып, Тайга аралап тынығар... Бұл тыныс алар уақыт жетті ғой.

Осы бір ойға бекіген Байбура ауылды қақ жарған қасқа жолдың бойындағы алғашқы ағаш үйге бұрылды. Еңселі келген шатырлы үйдің көк қақпасын қақты. Ар жағынан ит абалап қоя берді. Ізінше итке орысша басу айтқан дауыс естіліп, қақпаны кеп ашты.

Еңгезердей кержақ шалы екен. Байбураның сәлемін алмастан түр-тұрпатына жабайы мәлінше көз жүгіртіп, не керегін сұрады.

– Су, – деді Байбура.

Шал ішке үн-түнсіз кіріп кетті де, бұл сыртта қала берді. Кешікпей шал сыры ұшып кеткен ескі темір шөмішпен толтырып су алып шықты. Байбура мұздай бұлақ суын басына бір-ақ төңкеріп, «ух» деп демін терен алды.

– Ещё, – деді кержақ шал жақтырмаған жүзбен.

– Нет, спасибо! – деді Байбура ризалықпен; ауылда «Урал» мотоциклі кімде барын сұрап еді, кержақ шал білмеймін деп басын кекжең еткізіп, есігін тарс жапты.

Байбура бұрылып жүре бергені сол еді, ит үрген жақтан салдыр ете түсіп, жерде домалай жөнелген темір шөміштің дауысы естілді. Өзі ішкен ыдыс екенін түсінді. Қасқа маңдайынан қамшымен тартып қалғандай қалт тоқтады. «Бродячий басурман!..» деген кержақ шалдың кемсіту үнін де құлағы шалды. «Ит те ішпес итаяк болды-ау» деген ойдан басына қан шапшыды, бірақ тістерін қышырлатқан күйі шыдап бақты. Бір шөміш су үшін шу шығару – өзін қолма-қол әшкерелеу... Еріксіз ұзай берді.

Көк терек көмкерген көшеде бейсауат жан да көрінбейді. Торғайдың балапанындай тыным таппайтын балалар ғана көлеңкеде асық атып жатыр. Байбура орыс-қазағы аралас балалардан кеп білді: шетелдік машина көп екен, ал жалғыз ескі мотоцикл Ойрат деген қалмақ жігітте болып шықты.

Балалардың бірі Ойраттың үйіне ертіп әкеп тастады. Жұпынылау келген, шатырлы дөңбек үйдің маңы қоршалмапты. Ыбырсыған қора-қопсаның қасында бағана жол үстінде көрген «Урал» мотоциклі қаңтарыла қалыпты. Жолым болады екен деп ойлады.

Жаланап кеуделі Ойратпен аман-саулықтан соң Байбура қолқасын айтты.

— ...Тегін емес қой, үш жүз доллар, — деп қосып қойды.

Ойрат ойланып қалды.

— Жан бағып отырған «жалмауызым» ғой, — деді Ойрат. — Өскеменге де осымен қатынаймын. Жанармай аз кетеді. Ет тасуға қолайлы, любой иномаркадан артық. Алтайдың жолын білесің ғой... Тау жолы жаныған қылыштай қара тас, бірақ наличко да керек.

— Бауырым, — деді Байбура: — санап тұрып төрт жүз берейін. Маған қи, қысылып тұрмын. Люлкасы керегі жоқ.

— Неге?

— Мен жолсызбен — тау-таспен жүрем. Алысқа... тез жетуім керек.

— Иә! Онда керегі де жоқ. — Ойраттың жүзінен бірақ танданысы білініп тұрды. — Геологпысың?

— Жоқ, туристпін.

— Қай жақтан?

— Атыраудан, — дей салды Байбура.

— Елің кім сонда?

— Адай. Атым — Аманғали. Ойрат, бауырым, қайтарда осы жолмен қайтам. Қайтсем де тастап кетуге тырысам. Бұзылып қалса, ел іші ғой, қай жерде қалғанын айтам... Болмаса, біреу-міреуден сәлем жеткіз деп, аманаттап кетем... Мотоңды қи. «Ер мойнында қыл арқан шірімейді» деген. Ақырғы аялдар жерім — Рахман бұлағы... Сонда демалсам деймін.

— Арасан ғой, ауасы — шипа, суы — бал... Шіркін, демалғанға не жетсін! Біз боқташақтан шыға алмаймыз...

«Уазик» алам ба деп ақша жинап жүр едім, жарайды, алсаң — ал, — деп Ойрат тершіген қолын ұсынды; екеуі алақан қысысты. — Биыл күн ысып тұр, — деп қойды тағы да: — Мұзтау жақ бірақ салқын ғой...

Ойрат мотоциклдің темір қорабын ажыратқанша, Байбураға әйелі шай жасап жіберді. Екі бірдей үйелменді-сүйелменді ұлдармен Байбура түн асқан етті қамырымен қарбытып салды. Алтайдың жабайы сусарымсағын қосып, қолдан пісірілген орыстық бөлке нанды да қомағайлана жеп, кілегей мен айраннан сіміріп алды. Аш қарынына ел қонды.

Неміс ой елегінен өтіп, орыстың олақтау қолынан тау мен тасқа төзімді етіп жасалынған ауыр «Урал» мотоциклімен қозғалып кеткенде, Байбура алты ай бос жіберген құр атқа мінгендей күйге енді. Тау-тас пен ой-шұңқырды елеместен Үлкен Нарынға қарай зырлап берді. Катон-Қарағайды бетке алған салт басты, сабау қамшылы Байбура күн батқанша жер апшысын қуырып, жолды өндіріп тастағысы келді.

Күршім мен Катон-Қарағай ауданын қақ бөліп жатқан ұлы жал — алты ай жаз қар-мұзы алатайдай шұбартып жататын Құзғынды-Жайдақтың Ертіске еміне құлаған бұғы танау мүйісін кемерлей жүрді. Ат кекілін тарайтын жазғы самал маңдайынан сипайды. Тау бауырлаған мотоцикл кедір-бұдыр қыр жолында ор қояндай орғып-орғып қояды. Тыныштықта мүлгіген орманды тау арасын көліктің дырылдаған үні дір еткізеді. Жаңғырығып жартастар қалады.

Жолаушының көңіліне жел бітті. Бойын арда сезім биледі.

II

...Ол екеуі де жарық дүниеге келгенде бақытты еді. Бақытсыз болғандары кейінірек. Көк аспандай кіршіксіз еді. Кірлегендері кейінірек.

Осындай бір бойлауық ой Байбураға оралып өтті. Катон-Қарағайдың зәйежиінде¹ жатып, ескі темір кереует серіппесін сықырлатып қойып, Алкабегімді есіне алды. Армандары көп еді. Албырт сезімдері асау еді. Ақымақ еді. Арманшыл еді.

Сол күні... сол күні соңғы қоңырау соғылды.

Мектептің жиын өткізетін залында ұстаздарына дастарқан жайылды. Астан қайысқан дастарқан үстінде кеседей бастары майысқан Алтайдың алқызыл модағайлары – шұғынық гүлдері оттай лапылдап, жүректі билеп, сезімді тербеп тұрған-ды. Сол бір тау гүлдеріндей шешек жарған сыныптас қыздар да ерекше нұрлы еді-ау!.. Аққұба, қараторы өндері бал-бұл жанып, жүректері алып-ұшып бара жатқан. Түн ортасына дейін ата-ана, ұстаздармен кезек-кезек ән салысып, кезек-кезек би билескен-ді.

Түн ортасы ауа үлкендер үйге тарқасып, бұлар Қарасеңгір тауына қарай тартқан. Айдың алакөбең жарығында қарағай-шыршасыз, қараған-бұталы, қарашұбар жартасты алып қабырға қарауыта мұнарланып қарсы алған. Жетпістен астам өрімдей қыз-жігіт бірін-бірі жетектеп, бірін-бірі сүйемелдеп тау басына – құлама қияға өрлеген. Сол бір жаз сол бір жандар бір ауылдан бірге аттанып кетсе де, ұлы өмір өткелегінде бірін-бірі сүйемелдей алмапты. Тіпті, қазір қайсысының қай қиырда, қай қияда жүргенінен де бейхабар... Опасыз өмір, талайсыз тағдыр-ай!

Мамырдың мамырлаған түні еді. Жылқының арса-арса қабырғасындай қия таудың көбең жоны семіздің сауырындай жайылып сала берген. Ары қарай Мажыраның жазаны – белең-белең белегірі бұлаңытып, қойнау-қойнау қолаты қарауытып жатқан. Топ-топқа бөлінген бұлар әр жерден алау жағып, қыздар жағы сыңғыр-сыңғыр күлісіп, жігіттер жағы қарқ-қарқ жар-

¹ Зәйежи – заезжий дом.

кылдасып, от айнала билесіп еді. Жамбасқа құлаған Жетіқарақшы астында мақпал түнді әнмен тербеген. Қыз бен жігіт жұптасып, бір-біріне сыр ақтарысып, жыр жарыстырып мәз-мәйрам болысқан.

Бұл да Алқабегімді ай нұрымен бірге аймалап, әлде бір ұры ойпанда – қан қызыл модағай гүлінің арасында жатқан. Алқабегімді алқымдап жатып айтып еді.

– Мен сені қызғанамын, Алқам! Мынау түннен қызғанам... мынау гүлден қызғанам... Анау айдан қызғанам... анау сайдан қызғанам – бәрі-бәрінен қызғанам!

– Қойшы, Бурам! Қызғаншақ болма! Мен сендікпін... Сен мендіксің... Тек қызғанбашы! Мен сені шексіз сүйемін!

– Онда неге жылайсың? Жылама, Алқам!

– Бақыттан жылап жатырмын, Бураш, бақыттан...

– Ой, ақымағым менің! Алданышым менің! Алқам менің!

– Әне-әне, жігіт атаулының жыры, – деп Алқабегім ай нұры астында аунай бұлқынып, аппақ саны сазандай жарқ етіп еді. – Мен саған алданышпын... Иә, иә! Аз күнгі алданышпын. Ермекпін... Айдалада шашылып қалар алқамын...

Екпеттеген күйі екі иығы солқылдап, жылап жатып еді-ау мұның су жаңа костюмінің үстінде – тапталған шұғынық гүлінің жұпар иісі анқыған түнгі ауаға тұншығып... Бұл не дерін білмей абдыраған. Алқабегімнің мойыл қара шаштарын саусағымен үн-түнсіз салалай берген. Сондай бір сұмдық сикырлы балдай тәтті, мұздай салқын сәтті бастан кешкен.

Алқабегімнің айтқаны келді ғой ақыры. Ол бұған бозбала шағындағы аз күнгі алданышы болыпты. Тағдыр атты қатал әмірші екеуін екі айырыпты. Болжалсыз өмірге екеуі де ерттеулі аттай жегіліп, бірі егіліп, бірі бүгіліп күн кешіпті. Ех, арман-ай!

Алматыға арман арқалап келіп, Байбураның көкірегіне шер байланып, Алқабегімнің жүрегіне қайғы

айналып, туған топырақтарына томырылып қайтыпты. Тағдырға не дауа?! Тәңірінің ісі емес бірақ, адамның өрекеті кінәлі... бұған. Желтоқсан жендеті бірін бар-сакелмес атанған Ауғанстан соғысына айдаса, бірін Алматы іргесіндегі Жауғашты әйелдер түрмесіне тоғытыпты. Амал қанша, арман азапқа, тағдыр тозаққа айналса?!

Ортасы ойылып кеткен серіппелі төсекте екі бүктеліп жатып, түннің бір уағында Байбураның көзі ілініп кетті. Ілезде қор ете түсті. Таң алакеуімінен сам жамырағанша – Күршімнің Қаратоғай ауылынан Катон-Қарағай аудан орталығына жеткенше жанталасқан жанкешті тән бір сәт байсал билеп, шүберекке түйілген қу жан да байыз тапты.

Тау жолы соғып, Ертіс суы сорып тастаған Байбура өлі ұйқыға шым батты. Жаны жай тапқан, төні толас тапқан әлден бір уақытта санасы да серги берді. Сергу санаға жазғы қаракөк аспанды көктей өткен сол бір боз сәуле – Ана-Бөрі сұлбасы келіп қонақтады.

Сол-ақ екен Байбура тап өңіндегідей көрінетін өзге бір ұлы әлем – түс әлеміне еніп кетті... Ана-Бөрі болып келген қасиетті Бозиесі құдіреттің күшімен жұмбақ құбылыс жалт еткен дүниеге ертіп кетті.

Түсіне Алқабегім кірді. Ақиқатында, Алқабегім басынан кешкен қиямет-қайым өмірдің өткеніне Байбура түс арқылы өзі оралып, санасында сәулелене көрініс тауып еді...

Алқабегімнің өңі қудай екен. Көгілдір бөлме ішіндегі операция үстелі үстінде жатыр. Бас жағынан жарық лампалы шарайна төніп тұр. Жанары жұмық. Тұмсығы томпиған аппақ демалтқыш аппаратпен тұмылдырықтаулы. Екі жағынан қатарласа тұрған ақ халатты дәрігерлер қызу кимылдауда.

Олардың ақ қолғап киген қолдары қып-қызыл қан. Кенет кіндікке дейін жарылған жатыр ішінен сәбиді суырып алды. Дүниеге жатыр жарған жармақ келді... Жармақты төмен жақта тұрған біреуісіне бере салды.

Ол сәбиді бір колынан көтеріп тұрып сілкіп қалды да, құйрығынан тартып-тартып жіберді. Үсті шырыш пен қан-қан жармақ сол сәт жан кіргендей шыр ете түсті.

Жармақ сәбидің жан шырылын күтіп жатқандай, Алқабегім оқыс көзін ашып алды да, қайта жұма қойды. Оны бірақ жанталаса тігіп жатқан дәрігерлер байқамай да қалды. Іле Алқабегімнен әлдебір сағым сияқты сәулелі сұлба бөлініп, төбеге қарай көтеріле ұшты.

Бұл сұлба – Алқабегім рухы еді...

Алқабегім рухы төбеге дейін көлбей көтеріліп, өзінің жазықсыз тәніне жармасып жатқан дәрігерлерге төніп қалды. Ұлы рухы жан мен тәнге қақ жарылып, төбеден танырқай төнген Алқабегім үнсіз мұнаяды. Тәні – кергіде, жаны – көкте.

Сөйткенше дәрігерлер жанталасты да қалды.

– Жүрегі тоқтап қалды...

– Тез! Тез! Тыныс алдырыңдар! Тыныс... искусственный...

– Электрошок... электрошок! – деп айқайлады бірі.

– Тігіп біттің бе?

– Біттім! Біттім! – деді екіншісі.

– Тыныс беріндер, тыныс!.. – деп ысылдай айқайлады тағы бірі.

Олар ақ халаты желпілдей, ақ қолғапты қолдары ербендей қанша қимылдағанмен, Алқабегім тәні жансыз жатыр еді.

– Бітті! Жүрек тоқтады...

– Кеш қалдық... Бұ қалай болды?!

– Жүрегі де бірқалыпты жұмыс істеп тұрған...

– Нархоз да мөлшермен берілген еді, – десті бәрі де.

– Сәби аман қалды... Оған да шүкір!

– Иә! Анасын жұтқан жалмауыз... Шата ғой!

– Шешесі тапқысы келмепті...

– Желтоқсан жеңдеттері зорлапты...

– Іштен шыққан шұбар жылан ғой, шешесі қанша рет түсірем деп әрекет жасапты... Түспепті.

– Қарнына қанжардай пышақ та салыпты, бейшара!
Аман калыпты.

– Ақыры осы... Өзі құрбан болды.

– Моркке жіберіндер. Шақыр әлгі қортықты!

Қортық та есік сыртынан сумаң етіп жетіп келді.

– Оракбай, әкет мынаны!

Қортық Оракбай Алқабегім жатқан жансыз тәнді арбасы үстіне аудара салып, әкете жөнелді. Тастанды тағдыр кешіп, балалар үйінде теріс-қағыс тәрбие көрген, өмірге өкпелі Оракбай ғой. Отызды орталаса да отау құра алмай жүрген қортық-шартық жігіт сүйек лақтырғанға ұмтылған кәрі кәндендей жылмаң қақты. Алқабегімнің сұлу тәніне сұқтана көз сап, езуінен жұмбақ қана жымыып қойды... Оның соңынан қауырсындай ұшып Алқабегім рухы да үнсіз ілесті.

Қортық, мәйіт, рух – үшеуі де төмендегі салқын жертөлеге лифтімен түсті. Мұнда мәйіттер ақ матаға оралған күйде су төгілген цемент еден бетінде шашылып жатыр екен.

Салқын жертөледен суық бір леп еседі. Оракбай бірақ сескенетін емес. Қамыт аяқтары қорбандап, қортық жауырыны күдістене көтеріліп, Алқабегім тәнін бұрышка таман арбасымен сүйреп барды. Оған мынау мұздай қатып жатқан сүйектер мен көңілге үрей ұялатар салқын мәйітхана мүлде әсер етпейтін секілді. Дағдылы жұмысы ғой.

Әлі суынып үлгермеген Алқабегімнің жып-жылы тәнін арбадан аударып тастауға ерінгендей, Оракбай қортық бір мезгіл дағдарып тұрды. Жан-жағына мысықша ұрлана қарап-қарап алды. Ешкімнің жоғына көзі жеткендей болды ма, кенет өзінің иығынан келіп тұрған арба үстіне секіріп мінді. Сол бойда шалбарының ауын ағыта бастады.

Бір сұмдықты түйсінген Алқабегім рухы оқыс сілкінді. Ол әлі де ауын ағыта алмай әлектеніп, арба үстінде, мәйіт тізесінде шоқиып отырған Оракбай жүзін

шапалағымен тартып өтті. Қортық бетін әлдеқандай жылы леп жанап өтті. Ол да аңырып қалды да, орысша шешеден бір боқтап жіберіп, ауының түймесін үзіп жіберді. Енді рух та шыдай алмады білем, әлі суынып үлгірмеген тәніне Алқабегім қалай еніп кеткенін өзі де сезбей қалды. Сол сәтте тұла бойы тіксіне шымырлап, жаны ышқына қиналып, төмен жағында томардай шоқиған қортықты шірене тепті.

Ет пен сүйектен біткен бұла тәнде ыстық қан жүгіріп, бұлшық ет ширғып, сана да саралана берді. Алқабегім оқыстан басын көтеріп отырды. Ал Орақбай қортық болса, оқыс жан кіріп, тұтқиылдан тірілген мәйіттен зәре-иманы ұшып, шығар есікке қарай шошына еңбектеп бара жатты.

Жан-жағына жалтандай қараған, сана-сезімін үрей билеген, жарылған жатыры қиналта ауырған Алқабегім:

– А-ай!.. – деп айқайлап жіберді. – Малғұн!.. Малғұн!

Сол бір сәт Байбура да шошына оянды...

Таң атып кетіпті. Бұл аш күзендей бүктеліп жатыр екен. Орнынан оқ жыланша атыла тұрды. Түсінен шошынған жаны ышқына қиналды.

– Астафиралла! Ой, Аллаһ-ай, не жаздым?!

Әлгіндегі ауру Алқабегім де жым-жылас.

III

Катон-Қарағайдан тез аттанып кетті. «Таңғы ас – тәңіріден» деп түйді, ел іші... Тек темір сәйгүлігіне жанар майды толтырып алды. «Рахман бұлағы» шипажайына дейін жетуге тиіс.

Шілденің шаңқан күні. Алтайдың ақ бас биіктерін сайтан көбелекше шыр айналып жүретін ұшпа бұлттар да жоқ. Өрел мен Берелге қарай созылған асфальт жол да бұзыла қоймапты. Баяғы бала кезінде әкесі Құзғынды мен Жайдақ асырып, Шыңғыстайдың үстінен Иректің жолы арқылы атпен түсіргені есінде... Әлде бір алыс нағашыларының шаңырағынан бәсіре мініп қайтып еді-ау!

Енді Мария-Агата Сван үшін Рахман бұлағына бас бұрып келеді. Ол бар ма, жоқ па — белгісіз. Басқа бірақ амалы да жоқ. Көңіліне тиянақ, тағдырына араша — сол Мария-Агата болардай соқыр сезім билеп, сырғақ сенім ұялап алған.

Кара шашын жел қайырып, екі дөңгелекті мотомен ұштырта түседі. Алматыдан шыққалы жол үстінде. Құдай-ау, күллі тынымсыз ғұмыры сандалған сапар сауырында өтіпті-ау! Алтай — Алматы — Ауғанстан — Кавказ — Алтай... Канаты күнге шарпылған, шеңгелі қанға шыланған қырандай еліне, кіндігі кесілген жеріне де оралыпты. Тұзақ түскен тағдыры, тозақ кешкен өмірі кімге мәлім?! Кімге дәру?! Ешкімге... тек өзіне... Сол сияқты Алқабегімнің де ащы тағдыр-талайы тек өзіне... Тәңірінің қалауымен мұның түсіне кіргендей көнбіс рухы қалай жынданбасын?! Қалай қамықпасын?! Пенде атаулы бір-біріне жау бола алады, бірақ қу жанына пана бола алмайды екен. Өмірі ойрандалған, санасы сансыраған қайран сұлу! Ару Алқабегім! Қайтейін! Обалың кімге?!

Байбураның көзінен парлаған жасты жел іліп әкетіп жатты...

Ал Ертіске құяр тар сағадан Мұзтаудай мұзартқа дейін созылып жатқан ұлы Бұқтырма аңғары Байбурамен бірге анырап тұр еді. Жолаушының оң жағын ала барыс құйрықтана созылып жатқан Құзғынды-Жайдақ жонының Ирек атты ұзына біткен бұйра бойы — алқам-салқам алып қабырғаларының күз-қиялы, сай-салалы, ұры жылғалы беткейінде сынсыған арша-шыршалы, қарағай-қайыңды, қарақат-ұшқатты қалың орманы да күңіреніп кеткендей. Сол жағын ала арсы-күрсі алқына аққан Бұқтырма өзені де тауды іреп, тасты жарып сарылдай, гүрілдей үн қатады. Атпен жүрсең неше күн-шілік ұлы аңғардың астаудай ұзына бойы Байбураның боздаған жан-дүниесіне қосыла жылағандай әсер етеді. Көкпенбек көгалдар «ойбауырымдап» тербелгендей,

көкке шаншылған қарағайлар ырғала жоқтағандай тау арасы мотоцикл дауысымен сыңси жаңғырығады.

Алтайдың бұлт бұққан кірсіз аспаны мен тұмса күйін сақтаған кіршіксіз табиғаты осынау бір шілде күні саумал самалымен кең дүниені желпіп тұр. Кей тұста тау бауырлап, кей тұста тау жазығын жебелеп, кей тұста орман ішін сүңги көбелеп, кей тұста ағаш көпірлі өзендер үстін кесіп, көлігінің шабақты дөңгелегі шырайнала ағызып келеді. Бір бұрылыстан қозысын ерткен үш елік тандары жарқылдап, балапан шырша бөріктене өскен мүйіске еніп кетті. Енді бір тұста жол қолмен қашап тұрғызғандай жақпар-жақпар жартасты, етегін ақ қайың мен бозтал көмкерген, биігін жай түскен қу қарағай мен самырсын бөктерген оқшау шоқыға кеп тіреліп, айналып өтті.

Көздің жауын алып, аузынды аңқита аштыратын Катон-Қарағайдың сұлу табиғаты хас арудың тал мүсін, кербез кескінін елестетіп өтеді. Шыңғыстай ауылы тұсынан арша-шырша таласа өскен құлама қияға қарай мүйізін кесіп тастаған әлде бір кер бұғы керіле шапты. Байбураның да көңілі көтеріліп сала берді.

Өрел ауылына жете асфальт та таусылды. Ары қарай тастақ жол. Өрелден өте, Бұқтырманы бойлай өрлеген Байбура өзен жиегіне мінбелей, орман ішін тінткілей шаңырақ көтерген қос киіз үйге тап болды. Жолдан шұғыл бұрылды.

Түс боп қалған. Байбура дарылдаған көлігін қаңтарды. Мұны Бұқтырма суының шуылы мен ала төбеттің әупілі қарсы алды.

Қымыз ашытып отырған алпысты алқымдап қалған егделеу ерлі-зайыпты екен. Байлағандары бес бие. Өрелдіктер көрінеді. Бос отырғанша ауылдағы бала-шаға мен немерелерге сусын болсын деп ұстапты.

Байбура өзін Өскеменнен «Рахман бұлағы» шипажайына демалуға келе жатқан адам ретінде көрсетті. Найманның түйе бауырсағы – найман бауырсақтан

карбыта асап, бал татыған бесті қымыздан шоң шынымен сыздыктата сімірді. Сарайы ашылып, қарағай арасына көленкелетіп тігілген салқын-сабат киіз үйде мандайынан тер бұрк ете түсті. Картоп пен тау сарымсағы араластырыла қуырылған қойдың қуырдағын да сылқитып алды. Таң атқалы оразасын аспаған азамат атжалмандай жалмандады. Үй иелері де құдайы қонаққа құрақ ұшты.

Қымыздан бойы кызып, балбырай бастағандай болды. Үлкендерге рахметін жаудырып, сыртқа шықты. Іргедегі жарқабақты солқылдата соғып жатқан Бұқтырмаға беттеді. Кеудесін беліне шейін жалаңаштап тастап, балтырды тізеден түріп, жалаңаяқ тұрып жуына бастады.

Басын Мұзтаудан алатын Ақбұлқақ өзенінің тастай суымен қорлана ағатын Бұқтырма қымызға қызған тәнін мұз басқандай басты. Сергіп сала берді. Қымызшылармен қысқа қоштасты.

Рахман бұлағына қарай ұлы шатқал тереңдеп, жол қиялай қабырғалап биіктеп, қақпа тасты бұрмалар көбейіп, атам заманғы қарағай, самырсын орманы итініп, Байбура асықпай жүрді. Рахман мен Қаракөлге айырылатын жол айрықта бұл солға бұрылып кетті.

Сол бетінде Ақбұлқақ өзенінің жүз метрдей биіктіктен тастан тасқа секіріп, қойтастардың арасында бұлтың-бұлтың етіп, бойжеткен сұлудай бұлғақ-бұлғақ қағып, құлай ағатын әйгілі сарқырамасы басынан бір-ақ шықты. Қарағай мен шырша көмкерген қия бетте құлай аққан судың таңғажайып сұлулығына таң қала тұрып шөлін басты.

Балапан шырша мен балғын тал, ақ қайың мен көк терек, биік шөп тұнған төңірек сарқыраманың ақ көбік шашқан аткөпір суының сарқ-сұрқ қайнаған дауысына ұйып, самалмен тербеледі. Сарқырама маңы дым бүркеді. Ескен самал да дымқыл.

Сарқырама басында салқындап алған Байбура үдере қозғалды. Белуардан жайқалған көк тотыяйындай қалың шөп тау жолының кемерін тұтып, мотоцикл дөңгелегіне

оралады. Қаракөлге қарай жақындаған сайын төңіректі түбіттей тұтқан шыршалы орман молая түсті.

Бесін ауған мезгіл. Орман селдіреген белен үстіне шыға келгенінде, Байбураның жүрегі шым ете қалды. Көз алдында адам айтса нанғысыз әсем сурет қаламмен сызып қойғандай жарқ ете түсті. Көлігін қалт тоқтатты.

Көкпенбек айдынды көл. Аумағы аламан бәйге шаптырым. Түп-тұнық көл айдынына көлеңкесі шомылып Мұзтаудың тәкаппар шыршары шайқалыссыз көлбейді. Бұған жақын етегінде екі бұлан көл кешіп, бір-бірін желкеден қасынып тұр. Жиектей созылған беленнің бауырын жалдай жатқан қара жол тепсеңге орын тепкен орманшылардың үйіне барып тұйықталыпты. Ал көлдің арғы бетіндегі қысырдың жонындай бесік сауырлы, орманды таудан асып, аттың ері тектес қос қасы күміс жапқандай шоқылана көтерілген атақты Мұзтау шыңы асқақтайды. Оның ұлы сұлбасы көл бетін әрлеп, көз тұнар сұлулыққа суғарып, айдынға аққудай шомылады.

Осынау көңіл аулап, көз арбайтын сұлулық Байбураны да қаққан қазықтай қадап, қадалтып тастады. Ауғанстанның Гималай мен Гиндукуш, Кавказдың Эльбрус секілді әсем таулы жерлерін көрсе де, Катонның Қаракөлі мен Мұзтауы, Күршімнің Марқакөлі мен Құзғындысы сияқты мінсіз сұлулықты Байбура кездестірген емес. Қоңыр салқын самал жүзін сипап өткенде ғана ес жиғандай күйге енген ол көлігін оталдырды. Егерлердің ақ самырсыннан қиып салған дөңбек үйіне тез-ақ жетті.

Жай уақытта адамдар толып жүретін орманшылар үйінде бір-ақ адам болып шықты. Қалған егерлер шетелдік туристерді: көбісі — орысы, фині, шведі, французы бар рерихшылар¹ екен, Мұзтауға қосар атқа мінгестіріп-ұшқастырып алып кетіпті.

¹ Рерихшылар — белгілі суретші, мәдениеттанушы Николай Рерих жолын қуушылар.

Атүсті таныстықтан соң:

– Жақсы келдің, Бектұр, – деді елуді еңсеріп кеткен егерь Әбділда Дөлденұлы Байбураға. – Әйтпесе бүгін анау мол сорпаға жалғыз түсетін болдым-ау деп отыр едім.

– Ол қандай сорпа? – деп қалды Бектұр-Байбура.

– Ә, сен білмеуші ме ең? Бұғы мүйізінің сорпасы ғой. Кеше Жуан Жиёмбек пен Сапылдақ Саниязбек мүйіз алып келген. Жас мүйіз. Июньде кесілген.

– Бұрын естіген едім, бірақ... – деп Байбура тоқтап қалды.

– Иә, Бектұр, саған бұйырып тұр екен. Моншаны да жақсылап жағып ек. Аяқ астынан әлгі бір рерихшылар деген перілер келе қалмасы бар ма... Долларды көрсеткен соң, екі қолдарын алдарына салып бос отырған егерьлер де жанып түсті.

– Сорпаға да қарамады ма?

– Қайдан қарасын, бұғының қаны – пантакринді ішіп алған соң, егерьлер де перілер боп шыға келді... Рерихшылардың арасында қыз-қырқын мол екен. Пантакрин оларды да құтыртып жіберді. Түс ауып бара жатса да тұла бойлары қызып, ұлы тәндері қозып алған екі жағы да атқа қонды ғой.

– Олар Мұзтауға бүгін жете ала ма? – Байбура еріксіз сұрады.

– Жете алмайды, бірақ желігіп алған жұртқа дауа жоқ. Шілде ғой. Тау қойнауы жылы. Біздің егерьлер жас жігіттер ғой. Бөктергілерінде жылы киім жетерлік. Ана періштеміз деген перілердің да палатқалары бар. Тоназып жатса, қойындаса кетуден тайынбастай көрінді... Пантакринді де өкіртіп сатып алды ғой. Әй, бір отыз шөлмектей бар.

Әбділда мен Байбура әңгімелесе жүріп етектегі дөңбектен салынған моншаға кірді.

– Есікті ашып таста да, шешіне бер. Мен моторды қосып келейін. Жарық керек, – деді егерь. – Әлгі

Саниязбектің ақылды иті — Белка-Санияз да ес еді... Бүгін кеш жалғыз өзім жарықсыз-ақ отырам ғой деп едім. Бектұр, бауырым, қайта сен келіп...

Тау арасына кеш ерте түседі. Күн тау тасасына тығылған. Алакөленке монша іші ыстық екен. Жарық та жанды.

Байбура қайын жапырақты сыпыртқымен соғынып жатқанда, Әбділда да сөйлей енді.

— Көп соғынба! Давлениең көтеріліп кетпесін. Жай шайынсаң болды. Сорпаға түсеміз ғой, — деді. — Сенің жолдан адасып келгенің де дұрыс болды, мүйіздің кан сорпасы тәніңді жібітетін болды.

— Аға, мен жолайрықтан солға емес, онға кетуім керек қой, — деп Байбура қайыра сұрады.

— Иә, Бектұр онға кетіп, сол жолдан бұра тартпауың керек, — деп Әбділда ауыз бөлмеге шыға берді. — Қаракөлге бір шомылып алайық. Денеміз салқиндасын.

— Жолдан адасқаныма өкініш жоқ, — деді Байбура. — Аса бір асығыс та емеспін. Қаракөлдей ғажап көлді, көлге құлаған Мұзтаудай сылқымның сұлу суретін көрдім. Ақбұлқактың экстремалдар қайықпен құлайтын сұмдық сарқырамасын қызықтадым. Ол аздай, бұғы мүйізінің сорпасына шомылайын деп тұрмын.

— Бектұр, бауырым! Бұл Алтай ғой. Оның жұмбағы да, жұмағы да баршылық. Тек байқай біл. Көз керек. Өкінішке қарай Мұзтаудай арудың көлге түскен сұлу сұлбасы ғана біздікі...

— Қалайша?

— Соған ғана малданып калдық қой. Оны Ресей алып қойған. Қазір орыс қызығын көріп отыр. Қиыр шеттегі Мұзтау тұрмақ, Алматының іргесіндегі Хантәңірі де қытайға қарап кетіпті дегенді егерлер айтып жүр... Бізден қырғыз күшті боп тұр дейді, олар Хантәңірінің өздеріне қараған бетін қытайға қиғызбапты...

— Сонда біздегі ұлы шындар жоқ дейсіз бе?

— Солай болып тұр. Еліңнің шекарасына шолғыншы қарауыл, есігіне сес болған қос босаға — егіз қозыдай

шын енді жоқ. Егіз біткен найза-ұшар тәуелсіздікпен бірге тұманға жұтылды. Шындар ұлы болғанмен, ұлт ұлы бола алмай тұр. Қазір ұлылардың орнын ұлықтар басқан, ер ұлдардың орнын ұрылар басқан. Ұры заман – ұлы заман атанған бір улы заман ғой... Ел етекке қарай еңкілдей көшкен, жер жетімсіреп жұтап қалған бір уақ. Біреу Сырдан, біреу қырдан ауып жатыр. Қайда барарын құдай білсін?!

Екеуі суығы мидан өтетін көл суына бір-бір шомылып шықты. Қоңыр кеште Мұзтау жақтан соққан желемікке жондарын тосып, тістері тістеріне тимей сақылдады. Иектері икемге келмей дірілдеп, сөйлеуге мұршалары келмеді.

Асығыс моншаға кірді. Байбура егердің еріксіз артынан ерген. Олар ауыз бөлмеден енетін тағы бір есікті ашты. Кеңдеу бөлме екен. Ішінде төрт бірдей кісі бойы ұзын, кәдімгі шомылатын темір астау тұр. Ортан белдеріне дейін қаракүрең сұйықтыққа толып тұр.

Әбділда келген бойда шетіндегі астауға шым батты.

– Ух! Ой, жаным-ай! – деген дауысы да шығып кетті.

Состиып тұрған бұған:

– Түс! Не қарап тұрсың? – деді асыға сөйлеп: – Қазір жаның жай табады... Ой, жан-ай! Қу жан-ай! Шіркін, қорғасын сорпа!

Байбура да қасындағы астауға қойып кетті. Қан жылым қоймалжың сұйық тоназыған тәніне майдай жақты. Дененің дірілі, тістің сақылы сап тыйылды. Бой-бойы шымырлап ала жөнелді.

– Қалай? Денең жана туған сәбидің ұлпа тәніндей балбырайды әлі, – деді Әбділда. – Бұған патшалар не үшін түседі дейсің, күш-қуат жинау үшін... Денсаулықтың дәрісі. Табиғи шипа.

– Ой, рақмет, аға! Өмірімде күтпеген нәрсем еді...

– Рақметті маған емес, Алтайдың ақтаңдақ бұғысына айт! Тәңірінің өзі текті етіп жаратқан жануар ғой...

– Аға, тәнімді мың сан ине шабақтап жатқандай, – деп қалды Байбура.

– Ол жақсы. Бойынды әбден суық кармап қалған ғой... Тек ұйықтама! Жүрегің ауырмай ма? Қан қысымың қалай еді?

– Ойдағыдай, аға, қорықпаңыз, – деп Байбура да балбырай түсті.

Қара тырнағынан қара шашына шейін шанши жыбырлап, қарақұсынан сүбе күймышағына шейін ысый шымырлап әкетті. Екеуі де тасбақаша бастарын қылтитып, қан сорпа ішінде көздерін тер жауып жатты.

Сүт пісірім уақыт өте орындарынан тұрысты.

– Енді пантакрин де, шай да ішуге болады, – деді егерь Әбділда Дөлденұлы.

Олар түн жамыла дөңбек үйге қарай келе жатты. Көл бетін тербеген ызғарлы леп киімшең жауырындарынан оқша қадалады.

Ай әлі көтеріле қоймаған. Төңірек құрым киіз тұтқандай қараңғылық құшағына батқан. Айнала орман да қалғулы. Дүниені өлі тыныштық билегендей. Осы бір өлі әлемге тігілген сансыз шырақтай жұлдыздар ғана жамырай жылтылдайды. Қараңғылық көгінде олар да мәйіттей сірі жерге жақындай түсіпті.

Мұзтаудың ақшанқан басы да карауыта қалыпты.

IV

Қарағайдан қиып салынған төрт бөлмелі үйдің іші құлаққа ұрған танадай. Салқын. Қараңғы.

Байбура мен Әбділда ас-су ішіскен соң қисая кетіскен. Пантакринді шай қасықпен екі-екіден тартып алысқан. Мүйіздің сорпасына түсіп, мүйіз қаны аралас күрең сұйықтық ішкеннен бе, Байбураның бойы қыза түсіп, жамылған көрпесін серпіп тастады.

– Жамылмай-ақ қой, сорпадан соң ащы терің басылып қалды ғой, – деді Әбділда.

– Бойым қызып... ішімде бір жалын бар секілді, – деп Байбура шалқалай аунап түсті.

– Пантакрин әсері, – деді егерь, – қаның таза екен, бірден бауырына барған ғой. Сен ертең кетпексің, ә?

– Иә, Рахманға жетуім керек. Күткен адам бар, – деді Байбура елеусіздеу қып.

– Десе де, сорпаға, болмағанда, үш күн түсуің керек еді... Бұған жеті күн немесе он үш күн шарттап түседі. Сонда әсері ерекше күшті. Сүйегің жібіп, етің елжіреп, жаңа туған сәбидей боласың, – деп егерь де қырындай жатты. – Әйел адам болды ғой... – деп қойды.

Байбура «жөк» дей алмады. «Солай» деді жай ғана.

– Онда жөн. Асығыссың, содан сездім. Жалпы, еркек әйел мен ажалға асығады, – деп қойды.

– О не дегеніңіз?! – деп Байбура тіксініп қалды; талай тажал мен ажал жүзбе-жүз жолыққанда дір етпеген жүрегі тұңғыш рет сыр бергендей болды.

Әбділда да әбес сөйлеп қалғанын сезді білем, үнсіз қалды. Іле:

– ...Пантакрин ішкен соң құр аттай желесін, – деді жуып-шайған боп: – Бұл өзі еркекті үйірге түсер атпал бұғыдай, әйелді сынарына сүйкелер бұла маралдай күйге ендіреді. Не бір салбөксе ұрғашы мен сары кездік еркек аз күнде-ақ зар күйіне келеді... Сондықтан ғой алтайлықтар кесіп жатқан маусымдық мүйіздің атқылаған қанын шімірікпей жұтатыны. Бізді білмейтін жұрт «қан ішкен қазақтар» деп таңырқасады.

– Сұмдық екен, аға! Жүрек лоблар...

– Бу көтерілген ыстық қанға аздап арақ қосады ғой... Бір-ақ тартасың. Жылқының үлпершек майын шикідей жұтқандай, май ішкендей боласың, – деп Әбділда тамсанып қойды. – Жә, жігітім, ұйықталық!

Байбура бірақ әлден бір уаққа дейін ұйықтай алмады. Қаранғыда тәні қызып, аунақшып жатты. Қасындағы егерь дүниені басына көтере қорылға басқан. Ара-арасында мұрны шуылдап, Алтайдың тиін түстес ұлпа түкті таракқұйрық тышқанынша ысқырып-ысқырып қояды.

Байбураны да байсал бір күй биледі. Көзі жұмылысымен бой-бойы қорғасындай балқып, шымыр-шымыр еткен шымшыма да сап тыйылды. Өлі ұйқыға дендеген мезгілде өткен өмірі түстей орала берді.

Жұлдыз шырақтары жанған қараңғылық көгінен жұлдыздай ағып түскен Бозиесі — Ана-Бөрі түс боп шайқалған өмірінің тағы бір талқы кезеніне тап қылды. Әйгілі Ауғанстан таулары арасында ұшып келеді екен... Верталет ішінде екен. Әлемге белгілі «МИ-24» тікұшағы. ДШБ-ның¹ жиырма бір десантшысы темір қалбырға нығыздалған шарасыз шабақтар секілді.

Гиндукуш тауларының айыр өркешті, жалаңаш жақпар жартасты сілемдері. Тікұшақ оқыс селк етті. Сол-ақ екен шайқалақтап қалып, кенет қиялай құдилаы берді. Сөйткенше ұшқыштар отырған кабина лау етіп отқа оранды да, бүйірлей ұшқан тікұшақ іші көк түтінге толып кетті.

— Без паники, десантники! — Командир дауысы оқыс шықты.

Талай ұрыста шындалған жауынгерлер қабырғаға құлай жабысып қалса да, үрей шақырыспай тілін тістеді. Тұмсығы отқа оранып, құйрық жағынан қара түтін будақтаған әскери машина қиғаштаған күйі бүйірлей барып құлады.

Бүйірін сыза жерге соғылғанда ғана десантшылар дауысы шығып кетті. Үйме-жүйме болды да қалды. Байбура артқы жақта ремен тұтқадан ұстап тұрған, бұл да бірақ әлдебіреудің үстіне оңбай құлады. Естерін жияр-жимастан есікті теуіп, өңшең жас сарбаз сыртқа ұмтылды.

Десантшылар тікұшақ бағы жарылғанша сүйрелеп жүріп бірін-бірі шығарысып алысты. Ұшқыштар өртеніп кетті де, бұлар жан-жақтарын жанталаса барлады. Бір

¹ ДШБ — десантно-штурмовой батальон — десанттық шабуыл батальоны.

жағы – дөңгелене біткен жартасты құлама күз, қарсы беттері мен қапталы қожыр тасты қыратты биік тауға барып тіреліпті. Дұшмандар¹ сол биіктен тікұшаққа оқ атса керек.

Командирлері капитан Беркутов Булат дереу қожыр тастарға бекінуге бұйырды.

– Сержант Майданов, сол қапталды жап! – деп бұйырды қысқа ғана.

Беркутов Ауғанстанда төртінші жыл соғысып жүрген тәжірибелі офицер еді. Ұлты – орысқа сіңген татар. Лақап есімі де «Булат-татар». Байбура екеуі соңғы бір жарым жылда жұптарын жазған емес. Бұлардың ротасын жұрт «элита-эдельвейс» дейтін, өйткені тау басында жүргізілетін ұрыстарға алдымен аттандырылатын. Сан мәрте сын болған жорықтарда дұшмандарды сан соқтырып, абыроймен, аз шығынмен оралған.

Бұл жолы барлауға жіберілген болатын. Өкінішке қарай дйттеген жерлеріне жете алмай, ұшқыштардың адасуынан айдалада апатқа ұшыраған.

Байбура сегіз сарбазды алып сол жақ қапталға – құлама қия күз шетіне дейін орналастырып келгенде, командирі де он сарбазды қақ маңайдан қақпа тастар арасына жасырып үлгеріпті.

– Бура, – деді өзімсіне капитан Булат-татар, – жігіттердің бірі бір қол, бір аяғын сындырып алыпты. Жансызданғыш ине салып, таңып тастадым. Әйтеуір он қолы аман, автомат ұстай алады.

– Рациямен хабар бердіңіз бе?

– Ең қиыны да сол болып тұр. Жаңа жанталасып жүргенде рация вертолет ішінде қалып қойыпты.

– Қол-аяғы мертліккен радист пе еді, – деп Байбура дөп басты.

– Солай болып тұр. Жауынгерлер оны жанып жатқан

¹ Дұшман – дұшпан – ауған моджахедтері.

карғыс атқырдан зорға шығарып алғанда, рация қала берген.

– Мылқау қалдық деңіз...

– Бәрінен бұрын біздің құлаған координатамызды ешкім де білмейді... Командование енді бір сағаттан кейін ғана іздей бастайды. Оның үстіне біз маршруттан қиыс кетіп құлағанбыз.

– Түсінікті, капитан! – деді Байбура. – Сағат екі жарым, кешке дейін шыдасақ, түн жамылып жылыстап кетерміз.

– Жылыстатса... Көмек те келіп қалар. Мүмкін самолетпен де іздер. Олар тез табады, – деп Булат-татар үміттеніп қойды, бірақ дауысынан сенімсіздік сезіліп тұрды.

– Солдаттарға айту керек шығар, – деді Байбура.

Булат-татар бір сәт ойланып қалды.

– Айтсақ – айтайық... Тек байқа!

– Әрине... Білсін! – деді Байбура нық сөйлеп.

– Әне, «қонақтар» да көрінді, – деді Булат-татар. – Кеттік. Оқты үнемде!

Дұшмандар тау төсінен бұлар бекінген қыртыс-қыртыс жартасты мойнаққа қарай түсе бастапты. Жиыны – он шақты-ақ. Олар тау қиясынан төмендеп, етекте іркіліп қалды. Әлде біреулерді күтетін сынайлы.

Сағат жарым өткенде биік таудың үйрек тұмсығын айнала жүзге жуық жаяу адам қарасы көрінді. Байбуралар бірден түсінді. Тікұшақты ойда жоқта олжалы еткен топқа әлде қайда жорыққа кетіп бара жатқан дұшман жасағы бұрылғаны белгілі болды. Мұздай қаруланған, көбісі қап-қара, сұр шапан киінген.

Екі жақтың күші тең емесін бәрі білді, бірақ қан ішіскен қас дұшпандар аямасқа бекісті. Топ-топқа бөлініп, толқын-толқын боп, кезек-кезегімен тоспақпа тас паналап ұмтылған жау жағы десантшылардың тосқауылынан беті жиі қайтты. Ұрымтал жерге жолбарыстай бекінген Булат-татар мен Байбура жігіттері

дұшманға бел алдырмады, бірақ бұларға да дұшпаны бел жаздырмады. Бес реткі шабуылда жеті жігіт мерт болып, бірнешеуі жараланды.

Күн де кешкіріп қалған еді...

Табиғи орқаш-орқаш жартас арасында жарты ай сияқты бекінген аз ғана шуравилерді¹ бес рет ұмтылып, қаншама шығындалған моджохедтер амал жоқ басқа әдіске көшуге ұйғарды білем, минометпен атқылай бастады. Ізінше сұрапыл шабуылға шықты. Танк ататын, тікұшақ ататын снаряд атқыш қарулармен де атқылап, бар-жоғы он шақты десантшыларды бас көтертпей жоюға тырысты.

Қолына қару іле алатын жаралылар тістене қимылдап, саусағы қимылдаған қансырағандар сүйекке қарыса автомат қораптарын оққа толтырып, сау қалған бес десантшыға дем берді. Жарылған граната мен жан алқымнан алысқан жекпе-жек қас қарайғанша созылды. Сонда да десантшылар соңғы демі біткенше, қасық қаны қалғанша айқасып бақты. Өліспей беріспеуге бел буды.

Қолма-қол ұрыста қанжар салысуға дейін барысқан бес жауынгерден ымырт жабылғанда Николай Устюжов пен Булат-татар, Байбура ғана тірі қалды. Капитан Булат Беркутов екі аяқтан, Николай қол қарынан жаралы. Аман-сау Байбура ғана. Түн жамылған үшеуі он сегіз десантшының өлі екендеріне көз жеткізген соң, Байбура бекінген сол жақ қаптал тұстағы күз жартастан тік түсуге бел байлады.

Ай тумаған. Дұшмандар ай сәулесін күтуде...

Байбура жорыққа шығарда беліне орай байлап алатын парашюттің жуандығы саусақтай ғана бес метрлік жіп-жінішке жібек жібін шешті. Мұны осы командирі Булат-татар үйреткен. Капитан Булат та белінен бес метрлік жібек арқанды босатты. Ай туғанша үшеуі де құтылып кетпек боп, ширақ қимылдады.

¹ Шурави – Совет әскерлерін ауғандықтар осылай атаған.

Көк төріндегі көп жұлдыздың әлсіз сәулесі тау ішіндегі қою қараңғылықты серіппесе де, мұнарлы дүние қарауыта түсіп, жақпар тастың арасы жік-жігімен көзге шалынады. Тау төсінде өскен Байбура мен орман ішінде еркін жүрген Николайға күз етегі қазанның түп күйесіндей қараңғылыққа тұнып жатса да, қасқыр азу жартасты жықпыл арасын барыс көзденген қарастары жазбай таниды.

Бұлар жібек арқанды бір-біріне жалғады. Алдымен қолтығы астын ала кеудесіне арқан байлаған Николай төменге түсе бастады. Ол жалама жартас қуысымен барыша баспалап, берц бәтіңкесін тас бедеріне тіреп, саусақтарымен тас қуыстарын сипалай іздеп, бетін салқын тасқа басып жылжығанда, Байбура табанын тасқа тірей отырып, жіңішке арқанды саумалай жіберді. Кейде солқ етіп жіпке асылып қап, кейде өз бетімен жартасқа жыланша жабысып төмендеген Николай да епті екен.

Арқан ұшына тақағанда Байбура арқанды ырғай-ырғай қағып, «тоқта» деген белгі берді. Николай да жібек арқанның ұзындығын мөлшерлеп бара жатса керек, сәл жылжып тоқтағандай болды да, арқанды шешіп, жоғарыға тарт дегендей толқып-толқып белгі жіберді. Сонда ғана Байбураның күдікті көңілі орнына түсті.

Енді ол командиры Булат-татарды кеудесінен арқанға мықтап байлап, қараңғылық сүлеленген төменге қарай саумалап жібере бастады. Жарасы жанына батса да тістене түсіп, қолы сау капитан да құздан құлдырай берді. Алпинистер мен тасқа өрмелеушілер сияқты әбжіл қимылдаған үшеу кезектесе алмасып, жетпіс метрлік жалама құздан аман-есен етекке түсті.

Бұлардың бағына қарай терең шатқал табанында бір құлақтай ғана тау суы сылдырап жатыр екен. Апыл-құпыл қанып ішісіп, атыс кезінде босап қалған құтыларын суға толтырып алып, командирлерін кезек-кезек арқалай жүріп кетті. Олар бір шақырымдай ұзағанда ай да тау тасасынан көтерілді. Кешікпей-ақ бұлар сусардай сусып

кеткен құзар басынан айқай-шу, тіпті дар етіп атылған автомат үні де жаңғырыға шықты.

— Шайтан!.. Шайтан!.. — деген ащы дауыс анық естілді.

Түн жамылған үшеу бірақ үндемеді. Духтар¹ десантшылардың аш бөрідей аласұрып, әп-сәтте жым-жылас жоғалып кеткеніне қаны қарайып, «шурави-шайтан» астына алып, сыбап жатқанын түсінді.

Аққабак ай жаланап тау арасын көкмұнар түспен сүлелендіріп тұр. Терең шатқалды өрлеген үшеуі әлде бір ұры жылғаға бұрылды. Командирін көтерген Байбура алқына түсті. Тынысы да тарылып, жүрегі де атқақтай соқты.

Осы бір сәт оқыс оянып кетті...

Жүрегі дүрс-дүрс соғып жатыр екен. Тер басқан. Алқынулы. Белмеде ай нұры сүлелене қалыпты. Ауған түні емес, Алтай түні қонақтапты... Тау арасында себездеген мұнарлы, мұңлы нұр дөңбек қабырғада уыздай дірілдейді.

Таң жақын екенін аңдады. Ұйқы қашып кетті.

V

Қақпа тасты, қия бетті қапталдай көтерілген тау жолы екі дөңгелекті мотоциклге де ауыр тиетіндей селкілдейді. Қыран қарағайлары қанатын жайған, сұңғак самырсындары шайырын ағызған жыныс орманды төніректе Байбура еркін тыныстады. Етекте жылан иректөп жатқан ақ күмістей Ақбұлқак өзені де көз ұшына өрең шалынады.

Теріскей беттен алып аңғарға көз тіккен Байбура көңілі алабұртып қояды. Құлама құз шаттың қарсы күңгей бетіндегі ормансыз ойпанында он шақты марал

¹ Духтар — совет жауынгерлері дұшман-моджахелдерді кемсіте қойған атаулары.

мен бұғы жайылып жүр. Олар да көк жасаң жүзінде түймедей-түймедей боп көрінеді. Жайбаракат жусап жатқандай. Ал Бұқтырма жақтан тенгедей-тенгедей ала бұлт шығыпты. Ала бұлт та алып көк төрінде бір-бірінен үріккен тайдай қадау-қадау маңыпты. Алған беті – Ақтау-Мұзтау.

Зайсан көлі мен Ертіс өзені жағынан екпіндей көтеріліп, Қаратоғай ауылын баса Күршімнің Сарытауына қарай жөнкіле көшетін ұшпа бұлттар ойына оралды. Көктемде көк жүзінде тырнадай тізбектеле ағатын сол бір ұшпа бұлттарға қарап, Қарасеңгір етегінде қол ұстасып, арман қуып жүретін Алқабегім екеуі бақытты еді-ау!.. Бақытты еді-ау бозбала шағы!.. Бақытты еді-ау бойжеткен бағы!.. Ару Алқабегім! Бәрі де бүгін түс секілді. Иә, түс екен тағдыр деген. Бұл күнде сансыраған санасында түс болып түнеген тайғақты тағдыр кешіпті бұл.

Жүрегі қозғалып кеткендей болды. Алқымына өксік тірелді. Катал тағдыр көшінде қатыгезденіп кеткен жүрегі жібігендей күйге енді. Алтайдың Ақтауы¹ мен Сарытауы басына сәлдедей боп оралатын ұшпа бұлттар көңілін ойпыл-тойпыл еткен Байбура мотоциклді жылдам оталдырып, әлгіндегі аңғал сезімді ұмытқысы келгендей жөнеле берді.

Басын Ақтау-Мұзтаудан алатын Ақбұлқак пен Қатын² өзендері, Сарытаудан басталатын Күршім мен Марқакөлден шығатын Қалжыр өзендері ұлы Ертіске емініп құятыны сияқты, қайда жүрсе де айналып соғатын Алқабегім туралы ойлардан арыла алған емес. Күзгі сары жапырақтай болып жабысқан сағыныш оқта-текте соқпа

¹ Ақтау – Мұзтаудың көне түркілік атауы. Күршім ауданында Ақтау атауына ұқсас Сарытау да басын мұз басқан биік. Алтайдың Ақтауы мен Сарытауы – егіз биіктер, егіз ұғымдар; бабаларымыз біліп қойған.

² Қатын – Катун өзені.

дерттей соғып өтетініне қайран! Қайран бола тұра да күйінулі... Күйіне тұра сүйінулі. Баска кімі бар мынау жарық жалғанда ойлайтын?! Алқабегімі ғана. Оған деген әйтеуір бір түсініксіз жетім сезім жат жерде де медеу болғаны рас.

Байбура қиялап келіп жан-жағын түктей қалың орманды тау қоршаған Рахман бұлағы үстінен түсті. Қызыл қарағайдан салмалап салған қысқа көпірден өтіп, оңға қарай бұрылды. Сол жағында – орман жамылған шағын ауыл, оң жағында – теріскей етектегі ала қоныс тепкен «Рахман бұлағы» шипажайы үйлері. Қазандай төңкерілген шұңқыр табанында түп-тұнық көл жатыр. Шипажай да қарағай мен самырсын көлеңкесіне жасырынған. Аумағы ат шаптырым көлдің дөңгеленген шығыс жақ шеті тау тұмсығын айналып, мүйістеніп кетіпті.

Күн де түске таяу еді. Шипажайда жұрт та аз екен. Жер шалғай. Демалатындар аяғы жете бермес жер ғой.

Бұл бекер күдіктеніпті. Мария-Агата Сван көл жағасынан жолықты. Екеуі сағыныса көрісті. Әсіресе, Мария-Агата. Ол тіпті солқылдап жылап та алды.

– Саған сеніп едім, Бур, құдай анасы Мария-ана атымен айтайын! О, Иисус, көз жасымды көрдің сен! – деп Байбураның мойнына асылып, кеудесіне жүзін басты. – Тер сасисың, азаматым менің!

Швед қызы Еуропаға тән қылықпен сезімін жасырмады. Манайда сұқтана қараған көздерден Байбура қысылды, бірақ Мария-Агатаны кеудесінен итере алмады. Тек қана:

– Болды! Болды! Келдім ғой, міне, – дей берді.

Қоңыр салқын көл жағасында екеуі де еркін бір тыныстады. Мүйістен айналып ескен салқын самал бүк қысқан қазан шұңқыр қолаттың ішін әлсін-әлсін серпілтіп қояды.

Піскен шиедей толық ерін, ақ борықтай шаңқан жүз, күмістей сұйық шаш, қанаттай қиылған жіңішке

қас, тоқ балтырлы сұнғақ мүсін Мария-Агата көкпенбек сұлулыққа малынған тұмса табиғат ортасында тіпті ажарланып кетіпті. Байбура да құшағын толтырып қысып-қысып қойды.

Мария-Агата салалы саусақ ұшымен кірпік астына таңғы шықтай іркілген көз жасын іліп тастап, Байбураны жетектей жөнелді. Ағаш тақтайдан салынған соқпақты сықырлата түсіп, қаз омырауын көтере қаздандай басқан. Айналадан сұқтанған ала көздер аясында көкірегін ерекше бір мақтаныш кернеп, сұлу мүсінін ырғалта билеп, жүрегі де он алтысында алып-ұшқан жас арудай атқалақтап келеді.

Джинси киінген жігітін жетектеген Мария-Агата асханаға қарай тартты. Көлге жақын етіп жаңадан салынған екі қабатты, көк шатырлы шипажайға беттеді. Даяшылармен де өзі келісіп, Байбураға да ас алдырды. Ас үстінде Мария-Агата мұнда қашан, қалай келгенін әңгімелеп берді.

Ол Осло арқылы із тастап, бөгде есімді құжатпен бірден Астанаға, одан Өскеменге транзит билетпен ұшыпты. Белухаға туристік сапарнама визасын аштырған екен. Өскеменнен тікұшақпен Белуха-Ақтауға ұшып, ол жерден берелдік егерлер атпен жеткізіп тастапты. Марияның салт атпен көнігі мініскерше жүргеніне дән риза болысыпты. Орысша судай екеніне, тіпті қазақша да тіл сындыратынына, қалжыңға ұсталығына мәз болысыпты. Олар бір сарықарын биеге мінгізіп қойса: «Мен өзім де байталмын... Анау айғырыңды мінейін. Алтай сәуірігінің әуселесін борбайыма басып сына-йын!» – деп, егерлерді қыран-топан етіп, Саниязбек деген бір жігіттің тақымында ытырылып тұрған жас айғырды мініп алыпты.

Ал алтайлық бұл қазақтар Мария-Агатаның әкесі Швецияда ат спортына арнайы жылқы ұстап, баптайтын фермер екенін қайдан білсін?! Сәби кезінен не бір сәйгүліктердің жалына жармасып, кермеден құландай

секірткенін көрсе, естерінен танар. Тегінде тарпандық, қанында қайсарлық өрілген Мария-Агатамен бұл міне, Алтай төрінде қымыз ішіп отыр. Салқын қымыз сарайын ашты. Мария-Агата да тұшына жұтты.

Олар самал тербеген көл жағасына келгенде, байлаулы қайықтар қарсы алды. Түстенушілер қайыққа кешірек отырады, көбінесе түскі астан соң ұйықтап алғанды жөн санайды. Бұлар бірақ көл бетіне шыққанды қолай көрді білем, ағаш тақтайлы айлақтан ұзай берді. Мария-Агата бір қалыппен ескек есіп, Байбура карама-қарсы басында отыр.

– Тұнық-ай! – деп қойды Байбура.

– Түбі жоқ бірақ, – деді Мария-Агата. – Өткенде ортасына барып, үлкен арбағаш жіпке тас байлап, тереңге жіберіп көргенбіз. Жергілікті жұрттың айтып жүргені рас болып шықты. Бір арбағаш жіпті жұтып қойды. Жанартаудың аузы болған деседі... Рас-ау, мынау минералды ыстық судың қар мен мұз құрсаңған тау басынан шығуы тегін емес.

– Бірінші рет естіп отырмын, – деп Байбура таңырқап қалды.

– Бур, бұл менің ғана ойым емес, осы жердегі елдің де ойы, – деді Мария-Агата. – Алтайға қалай жеттің? Қашан келдің?

Байбура айтсам ба, айтпасам да деп екі ойлы болды. Сонда да:

– Әзірбайжанда біраз айландым, – деді. – Жалған құжат жасауға тура келді.

– Мұнда – туған жерінде қайттің? Сол құжатпен жүрмісің?

– Не десем екен?! – Байбура күмілжіп қалды. – Маған құжаттың керегі қанша? Оралдым ғой... Туған топырағыма табаным тиіп тұр. Одан өзге не керек? Разымын бәріне!

Мария-Агата да Байбураның Әзірбайжан жерінде айтқан кесімді сөзін есіне алып, әлі де сол сөзінен қасарыса қайтпағанын түсінді.

– Сен өзіне серт беріп пе ең? – деді Байбураға. – Сендер – мұсылмандар: «Адамның басы – Алланың добы» деуші еді ғой. Туған жеріңе жеттің... көрдің... Сені күтіп тұрған ешкім жоқ екеніне көзің де жеткен шығар. Енді жаңаша өмір сүр. Менімен жүр. Азияның қантөгіс жерлерін армансыз кештің ғой, Еуропаның бейбіт халқын да көр... Жасың болса қырықта, бұл өмірде не көрдің?! Өлім ғана... Өлім сепкен өңір ғана... Мынау жарық дүниеге өлім егу үшін емес, өмір сүру үшін келген шығарсың... Аллаңның алдында серт бермеген шығарсың!

Мария-Агатаның жанына батып кетсе білем, арыла, ашына сөйледі. Байбура көл ортасында жайымен тербелген қайық үстінен түбі көрінбей, қаракөк тұнба боп жатқан тереңге телміріп қалыпты. Ол қыздың сөзіне мән де бермей, өз ойымен отырғандай көрініп кетті.

– Бур, саған не болған? Маған қарашы, – деп, жұлқып қалғанда, қыз қолындағы көзілдірігі қолынан түсіп кетіп, бір көзі сынып, бір шынысы ұясынан ұшты.

Байбура көзілдірік шынысын табан астынан еңкейіп алғанда, Мария-Агата қол сөмкесінен айна мен тарақ шығарып мұның шашын аялай тарады. Салқын жүзін сипап, қайратты шашын қайырып: «Шашынды тарап жүрші!» деп, қалтасына салды. Байбура да қыз қылығынан қарадай әбіржіп, қолындағы сыңар шыны көзді қалтасына сүңгіте салды.

– Мария, кешір мені! – деді құмыға. – Менің көзіме қан толып кеткен... Мына бейбіт өмірге үйрене алмай жатырмын. Ұйықтасам түсімнен шықпайды... Алтайға жеттім ғой, біраз аң аулап, тау ішінде аунап-қунап алуым керек. Сонда ғана жаным тынышталар. Әйтпесе әлі автомат асынып, кісі өлтіріп жүрген секілдімін. Қолымнан қарудың суық табы, арқамнан суық сызы кетер емес... Барлауда жүргендеймін. Түсінесің ғой, қаншелек дүниені өзің де бастан кештің... Кешір!

– Ол әлемді ұмыт енді. Бур, сен оған тұтқын болмашы!.. Сен үшін де, мен үшін де соғыс аяқталды, –

деді Мария-Агата кесе сөйлеп, ондағы ойы Байбура өзіне-өзі сенсін дегені.

Байбура бірақ: «Соғыс аяқталмайды. Соғыстың аяқталуы – соны соғыстың басталуы... – деді өз-өзімен сөйлескендей байыппен. – Жана соғыс бұрынғы соғыстардан да жойқын... сұрапыл болмақ. Сұрапыл жалғаса бермек... Бұл адам баласына тән ашқарак, аждаһа құбылыс. Тоятсыз нәпсі әрекеті. Нәпсісін тыя алмас пенде бейшаралығы. Сорлылыққа бас ұрған адамбыз».

Жігіттің жігерлі де үрейлі сөздеріне таңырқаған Мария-Агата да мелшиіп қапты. Оған бірақ көңіл де аудармаған Байбура булыққан ойын көл суына үнілген қалпы ақтара берді.

– «...Нәпсінің құлымыз. Ал нәпсі соғысы ешқашан тоқтамайды. Адамның араны – өзінің ажалы... Арсыз аран арам тәнін жалмап алған. Шыбын жаны шыққанша нәпсінің тұтқыны. Нәпсі тұтқыны – соғыс тұтқыны... Бәрі де нәпсі айқасының тұтқыны. Мен де алдаспан аранның, тойымсыз нәпсінің сардарымын... Мынау кең дүниеге туғаннан тұтқын болғым келмеген. Сондықтан да туғаннан өзімді туажат сезіндім. Амалым қанша?! Қаншама қайқы күндерді бастан кештім... Бостан емеспін бірақ... Тағдырыма тұтқынмын. Иә, мына алақандай көлге тұтқын болған, тәуелді болған қалтылдақ қайық секілдімін».

– Олай демеші, Бур?!

– Солай! Солай, Мария! Мен осы бір аз күнде атам заманнан оралғандаймын. Өзімді қаусаған қарттай сезінем. Ойым он тарапқа, санам сан тарапқа бөлінеді. Елім – еңіреулі көрінді, ерім – езулеулі көрінді. Өзім ерттеулі секілдімін... Бәрі де өзгергендей, бір қарасам; бәрі де өзгермегендей, бір қарасам... Елдің ері мойнына кеткендей. Тіпті, арғымақ Алтайдың күн шапағымен алтын жапқандай ажарланатын, ай нұрымен күміс қақтағандай шалынатын алып ері – Мұзтау да жатқа кетіпті... Жатжанды болып алыппыз. Сонда не үшін тірі

жүрміз деген ой келеді маған, Мария?! Тірі тұлыппыз... Тұлып, – деп тоқтады Байбура. – Ал Хантәңірі анау – тісі қисық қытай ие...

– Таусылма, жаным! Сен оған кінәлі емессің... Сен войнсың. Адал соғыстың. Басыңды ажалға байладың. Енді торығудың керегі жоқ, Бур, – деп Мария-Агата басу айтқандай болды.

– Войн... Кімнің войны? Кімнің ойыны? Енді неге керексізбіз?! Ел басына күн туса ғана ерміз бе? Сол үшін де елден ерекпіз бе? Еркекпіз бе? Түсінбеймін! Соғыста бәрі де айқын, бейбіт өмірде бәрі – бұлыңғыр... Соғыс атаулы – өлім... жан торыған ажал. Ажалдан аман қалу үшін өзін ажалға айналасың. Соғыста ажалсыз рух қана арындай алмақ. Ауғандықтар секілді өзінді майданда туғандай, соғыс сұрапылында өскендей сезінуің керек. Рухың әлсіремеу керек. Рухың әлсіресе – өлімнің өшкере...

Байбура бір сәт тына қалды.

Мария-Агата да үрке, үрейлене қарады...

Көл тербеліп кетті. Қайық қалтылдады. Су шылпылдады. Мүйістен айналып жел тұрды. Шілденің Мұзтаудан жеткен ызғарлы самалы лекітіп-лекітіп өтті.

– Сарқырамаға барайық, – деді Мария-Агата Байбура көңілін басқаға бұрғысы келіп. – Ғажап сұлу! Биіктен құлаған судан кемпіркосақ көздің жауын алады.

– Ол қайда? – деп Байбура елең етті.

– Мүйістен айналсақ, қайықпен алыс емес, тез-ақ жүзіп жетеміз. Кешке дейін уақыт көп. Сарқырама сарылы жанына тыныштық орнатады, ал дым бүріккен салқын ауасы көкірегіңді шаяды. Нағыз саған керек жер... Айтпақшы, көлге құлап жатқан сарқырама төбесінде әдемі ағаш үй көрініп тұр. Ол – президент келіп демалатын жай дейді. Енді қандай жер екенін түсіндің ғой... Кейінгі кезде салыныпты. Бұғы мүйізін кескенде панта ішіп, сорпаға түседі екен.

– Онда көрейік!

– Бур, сен білемісің? Білмейсің. Мынау Алтай тауы анау Альпіден бір кем емес... Өте сұлу жер. Қасиеті де мол, – деп, Мария-Агата жігіттің ойын бөліп, еліктіріп әкетуге тырысты. – Арасан суы да дертке дауа. Ауасы қандай?! Күн шыкса – құрғақ, күн батса – дымқыл. Сергіп сала бересің. Бір заманда сендердің ата-бабаларың мен патшаларың киіз үйлерін тегін тікпеген. Хандардың алтынмен қапталған табыты мен сүйегі де тау басына тегін қойылмаған... Нағыз аксүйектер мекені.

Байбура туған жері туралы Мария-Агатаның соншама сұңғылалықпен білетініне таңырқап қалды, бірақ интернет арқылы Алтай тарихынан хабардар еуропалық туристке бәрі де белгілі ғой... Байбура ескекті алып, қайықты өзі есе бастады. Қайық құс тұмсықтанған қарағайлы мүйістен айнала берді. Мүйіс айналған жеңіл қайықтың алдынан, Мария-Агата айтқандай, дүние өзгеріп сала берді.

Қазір аунап кетердей қалтылдаған қайық үстінде Мария-Агата жанары мөлдіреп, анары дірілдеп, Байбураға әрі аяй, әрі аялай қарайды. Мынау кең дүние көзедей ғана көлге сыйып кетіпті. Ал атпал азаматтың болжаусыз бұла тағдыры осы көлдей ғана дүние бетінде қайда бағыт аларын білмей қалтылдаған қайық іспетті... Ол бірақ жылымдай түпсіз дүниеде жалғыз қалып, бойындағы барын жоғалтқан жаниесі екенін әлі де түсінбеген тәрізді.

Жан-жағын қарағайлы тау қоршаған көл беті толқып кетті. Қайық та қайқаң қақты.

VI

Алакеуім бөлме.

Алқынысты дем басылған. Аңсарлы сезім байсал тапқан. Ақ жайма бетінде жалаңаш жатқан жандар бір-біріне тығыла түсіпті. Айқасқан тоқ балтыр мен ак сазандай сан да сұлық. Екеуі де бір сөт тарпаң төнге тыным, аусар жанға тыныс берген.

«Рахман бұлағы» шипажайы да осы түн өлі ұйқыда мүлгиді. Көл бетінен жұқа тұман көтеріледі. Айдың өткір сәулесі ғана қарағай арасынан селдірей төгіледі.

Қоңыр салқын бөлме ішінде бел босатқан Байбура шырт ұйқыға кеткен. Тән суытқан Мария-Агата да жеңіл тыныстайды. Көл жаққа қараған кең терезенің шілтерлі пердесінен себездеген ай сәулесі алакеуім бөлмені әлдилейді. Бір мезгіл жүрек соғысы бәсеңсіп, салдуарын санасы қалғып кеткен Байбураны айдың әлсіз нұрымен сорғалай түскен Бозиесі — Ана-Бөрі түн жамылып тағы тапты.

Ұйықтап кеткен санаға боз сәуле боп оралған Ана-Бөрі өткен өмір өлкесіне тағы ертіп жөнелді... Әзірде ғана Мария-Агатадай сұңғақ сұлудың қойнында ақ білегін жастанып, бұл дүниенің шырыннан тәтті ләззат құмары күйлеп, кәусарына қана алмай мас болып жатқан Байбура әп-сәтте өзгеріп сала берді. Сана тұманы саралана түсіп, нардың нары шыдар алапат дүниеге енді. Санадағы сәулелі майдан — түс тұтқынына айналды.

Тұтқында екен. Бадабер¹ тұтқыны...

Мұның тұтқынға түскеніне алты айдай болған. Осы күндерде талай мәрте сұраққа алып, неше қайтара өлімші етіп сабаған. «Етіңді тірідей итке жегіземіз... отқа тірідей жағамыз... тірідей жерге көеміз» деп, құдіретті Құдіретолла² өзі көндіремек болған. Байбураның аузынан жарытымды жауап ала алмай, жұмбақ тұтқынның сөзбен жер-жебіріне жетсе де, азаптаумен тәніне ине шабақтаса да, ештеме өндіре алмай күйген еді.

¹ Бадабер — Пәкістанның солтүстік-батыс шекарасы бойындағы пәкістандық елді мекен. Ауғандық Пешавар қаласынан 30 шақырымдай ғана жерде орналасқан Бадабер лагерінде моджахедтер дайындаған, әрі советтік әскерилерді жасырын түрде тұтқында ұстаған.

² Құдіретолла — Құдуратулла — сол жылдары моджахедтер дайындайтын орталықтың бастығы, Пәкістан әскери күшінің майоры, Бадабер лагерінің кожайыны.

Аумағы ат шаптырым Бадабер елді мекенінің негізгі тұрғыны – Ауғанстандағы 1978 жылы ХДПА¹ басшылары бастаған қарулы көтерілістен кейін азаматтық соғысқа, одан Совет Одағы араласуы кесірінен азаттық соғысына ұласқан қанды қырғыннан Пәкістан шекарасына ауған кедей-кепшік босқын халық. Күнге күйіп кеткен тоз-тоз шатыр астында тұрып, бақалшы саудамен айналысып, пәкістандық эмиссарлардың берген болмашы тиын-тебенін талғажу көріп, аянышты ауыр өмір сүріп жатқан жұрт ортасында моджахедтер дайындайтын әскери лагерь жасырылған еді. Ауғанстанды қызыл жұлдызды құдайсыздардан азат етуге тиіс жанкешті жауынгерлерді дайындайтын әскери лагерь – биіктігі сегіз метрлік балшық дуалмен қоршалып, төрт бірдей қарауылшы мұнарасы керік басындай төбеден төнген әйгілі бекініс қорғаны болатын. Бар бәле орта ғасырлық осы қорған ішінде балалап жататын.

Ал Қүдіретолла құдайсыздарды жазалаудан тәни де, жани да ләззат алатын. Адам баласын азаптаған сайын қолының құрышы, жанының құмары қанатын. Адам қанын ұрттаған қанішердің нақ өзі. Қасына айына екі мәрте аппақ костюм киінген американдық әскери инструктор еріп келіп жүреді. Ол дайындалып жатқан моджахедтер мен Байбура секілді советтің **он екі** әскери тұтқынына, «ХАД»² қызметкерлері деп тұтқындалған қырық шақты ауғандық тұтқындарға «Варсан» деген лақап атпен белгілі. Қүдіретоллаға тағы да бес-алты шетелдік инструкторлар көмектеседі, бірақ бәрінен де ықпалдысы – Варсан.

Варсан пушту, дари, орыс тілдерінде еркін сөйлейді. Аса тәжірибелі барлаушы екені сөзі мен ісінен байқалып тұрады. Бадабер бекініс қорғанының ішінде дайындалып

¹ ХДПА – Ауғанстан Халықтық-демократиялық партиясы.

² ХАД – 1980–1989 жылдардағы Ауғанстан мемлекеттік қауіпсіздігінің қысқаша, ауғанша атауы.

жатқан моджахедтердің жай-күйін жиі тексереді. Майор Құдіретолла мен басқа да батыс пен араб елдерінен келген инструкторларға кеңес береді.

Ал қорған ішіндегі Бадабер тұтқындары – ауғандық хадшылар жербеті түрмелерде камалса, он үш советтік шурави тас қабырғаларға бекітілген темір шығыршықты шынжырмен жерасты казиматтарында отыр. Бұлармен де Варсан жиі әңгімелесіп жүреді. Тілі майдан қылшық суырғандай майда, өні қызға ғашық бозбаладай жылы. Іші-бауырына кіре сөйлеседі.

Айтатын әуені – осы бір құдай да ұмытып кеткен жердегі қарғыс атқан жұртпен несіне соғысасындар; әділетсіз соғыстан әділет күтпендер; елдеріне жетудің жолын ойландар; сендер оқыған, білімді мемлекеттің адамысындар, сауатсыз да надан халықты қорғаймын деп әуре болмандар; араларында офицерлер де бар мен секілді, маған еріп шетелге кетіндер; Америкаға бармасындар, Еуропа елдеріне – Германия, Франция, Испания, Италия, тіпті Канада асындар, сол мемлекеттер арқылы ораласындар; енді Совет Одағына сендер қауіпті жансындар – сатқын дейді особистер¹; Сібір күтіп тұр... ойланындар! Сендерге дейін де сегіз советтік Бадабердің дәмін татқан, олардың үшеуі үш мемлекетте емін-еркін өмір сүріп жатыр; тіпті үйлі-баранды, мынау Канадада, мынау Францияда, мынау Белгияда... суреттерін көріндер... ойланындар, бауырлар! Мен сендерді мына тұтқыннан құтқарамын, ғажап өмір сүресіндер; бостандықтың не екенін түсінесіндер; жас ғұмырларың алда, қор қылмандар; құл болмандар – соғыстың құлы – советтің құлы болмандар; одан да өздеріңе құл болындар, бостандық пен еркіндіктің құлы болындар!.. Бауырлар, сендер бастарын жихадқа тіккен мұсылман шахидтері емессіндер, тағдырларыңды өлімге байламындар; оған

¹ Особистер – особый отдел – Совет армиясындағы ерекше бөлім қызметкерлері.

мына қан сасыған ауған жері татымайды, сендердің Отаның да емес; Отандарың да ұмытып кеткен, ұмытпаса – Біріккен Ұлттар ұйымына неге арыз түсірмейді; сонау Сталин заманынан бергі «советтік солдат тұтқынға түспейді, бізде сатқындар жоқ» деп міз бақпай, мойындамай отыр; Қызыл кіреш пен Қызыл жартылай ай арқылы да білгісі келмейді, сендер мәйітсіңдер; баяғыда-ақ туған жерлеріңе мырыш табытпен жөнелтілгенсіңдер, зираттарың опасыз Отандарыңда төмпешік боп жатыр; ал оның ішінде отқа күйіп кеткен ауғандықтың сүйегі ме, әлде ауған жерінің күнге күйген тарғыл тасы ма – бір құдайдың өзі біледі?! Жасырып-жауып отыр, бірақ шығыста «Ауруынды жасырсаң – өлімің әшкере» дейді, Совет Одағының сырқаты мәлім; түбіне сол жетеді, бауырлар!.. Сендер кінәлі емессіңдер, күнәһарлар – олар; өз істеріне әлі жауап береді; құдай да сендерді кешіреді – осынша азап тарттыңдар, соншама мазак болдындар... Құдай да қолдайды! Азат болындар! Тәндерінді де, жандарынды да азат етіндер... өздерінді өздерің жалмаандар! Бөгде елге басып кірдіңдер, «басқыншылар» дейді сендерді бауырлар!..; Бақ емес, сор әкелдіңдер... «Совет фашистері» деген ат қойған, соны біліндер! Осы сұмдық аттан арылындар; арларының алдында арылындар, ажалдарың алдында арылындар... арылындар! Қайран ерлер – қайсар ерлер! Сендер адамзат үшін керексіңдер; мойымас жігерлерің, темірдей төзімдерің, зор рухтарың керек; сондықтан жауларың да жасқанады, мәңгілік мойындайды; Пешевар қаласында шығатын «Сафир»¹ журналы Бадаберде тұтқынның тозағын кешіп жатқан сендер туралы бар шындықты ашып жазса да, Пакистандағы әйгілі газет «Мүслім»² құпия түрде жасырып отырған бадаберлік совет тұтқындары –

¹ «Сафир» – Пешевар қаласында сол жылдары шығып тұрған журнал.

² «Мүслім» – Пәкістанда кең тарайтын өте танымал газет.

сендер туралы әлемге жар салса да, оған әлемдік Рейтер, АП ақпарат алпауыттары араласа көтерсе де, Совет Одағы – Отандарың селт етпеді ғой; тіпті Москва тұрмақ, осындағы 40-шы армия¹ генералдары да үнсіз отыр... Ойланьндар, азаматтар! Сендер кімге керексіндер? Оларға да, бізге де керек жоқсындар. Өздеріне ғана керексіндер. Ойланьндар, бауырлар! Ойланьндар, ба-тырлар! Өздерің айтатын интернационалдық-азаматтық парыздарыңды өтегенсіндер... Адалсындар. Соғыс кой, түрлі жағдайда тұтқынға түстіндер. Кінәларың жоқ. Женева шартымен азаттық алуларың керек. Сендер солдатсындар, қасақана істеген қылмыстарың жоқ... Бұйрықты ғана орындадыңдар. Жат жұрттық жандар... ойланьндар!

Сықырлы сөзді ет жүрегіңнен өткізіп, сүйегіне сіңіріп жіберетін американдық тәлімгер Варсан сол күні де таңатпай келді. Өзімен бірге француз Ален Гийо² дегенді ертіпті. Білезік пен қызыл асықты жара қылып қажап тастаған кісен шынжырлары тас қабырғаға бекітіліп, пулемет патронынан жасалған май шамның өлеусіреген жарығымен жер астында отырған советтік тұтқындарға әдейі ертіп келсе керек. Ол тұтқындарды әңгімеге тартқысы келген. Оған бірақ бұлар сыр ашқылары келмеді. Сонда Варсан: «Ауғанстан туралы жазатын француз журналисі – Ален Гийо» деген.

– Сендер бұған сенбей тұрған шығарсындар. Бұл – совет тұтқындары туралы жазып жүрген журналист. Ба-тыста қазір «Совет әскерлері Ауғанстаннан кешікпей шыға бастайды» деп жатқан көрінеді. Соны осы Ален айтып жүр, – деп тоқтады. – Сендерге де бостандық беру керек дейді...

– Біз бостанбыз, – деп қалды Байбура.

¹ 40-армия – 1979–1989 жылдары Совет армиясының Ауғанстандағы шектеулі контингенті.

² Ален Гийо – 1986–1988 жылдары Ауғанстанда болған француз репортері.

Варсан қарқылдап кеп күлді де, тез тоқтады. Қаракөлеңке жер астында бір сәт шыбынның ызыны естілер тыныштық орнады.

– Сонымен Аленге ештеңе айтпайсыңдар ма?

Ешкім үндемеді.

– Жарайды, – деді Варсан жәдігөйлене күліп, – сендер де мен сияқты әскери жоғары білімді, әлемдік элиталық армия өкілдерісіңдер... Ақылға келіндер. Мен білем: тәндерің азап тартса да, жандарың сау-саламат. «Адамды опат қылсаң да, оны жену мүмкін емес» деген Хемингуэй. Рух жеңілмейді. Мәңгілік өмір де рухқа тән. Ал маған жеңілмейтін рухты жандар керек... Сендердің есендіктерің қажет. Советке керек болмасаңдар да, адамзатқа керексіңдер. Адамзат барда, ақыл-ой аманда текетірескен соғыс ойыны тоқтамайды. Соғысты жүргізу, соны ауыздықтау үшін де сендер мен біздер – билік еткендерге зәру адамдармыз... Екі жағымыз да осы араға қантөгісті тоқтатамыз деп келген жоқпыз ба?! Бірақ Абыл мен Қабылдың қантөгісі шыр етіп жерге түскен сәттен басталған. Ол – өмір қозғалысының, адамзат ақыл-ой қақтығысының, тіпті өркениет өрісінің кепілі, – Варсан журналист алдында бір жағынан өзін көрсетіп қалғысы келіп те ділмарсыды. – Сендерді қасқа мандайында қарғыс танбалы қалысы бар Генсектерің сатып кетті... Сендерге мәртебелі билік... мәртебелі Совет Одағы... Отандарың опасыздық етті. Осыны түсінетін түрлерің жоқ.

Осы сәтте:

– Иә, – деп подполковник Серафим Куницын¹ сөзін бөлді. – Билік бізді сатса да, біз бірлікті сатқан жоқпыз. Арамызда хохол да, қазақ та, татар да, тәжік те бар... Отан

¹ Серафим Тихонович Куницын – ұлты орыс. Лагерде қойылған лақап есімі – Абдул Рахман. Әскери шені – подполковник. Жасы отыз бесте, бойы екі метрдей. 1980 жылы Панджшер шатқалының Равза ауданында әйгілі «Панджшер шері» Ахмад Шах Масуд қолына тұтқынға түскен. Сол жылы Пәкістандағы Бадабер лагеріне жіберілген. Оның ұйымдастыруымен лагерьден қашып шығу жоспары жасалады. Бадабер лагері көтерілісінде мерт болған.

бізге опасыздық қылса да, біз адамдық қалпымызды бұзған жоқпыз. Генсек сатса да, сатылса да, халық сатылған емес... Мынау мұсылман қауымы өз ақиқаты — нақ жиһаты жолында шаһид болса, біз де өз арымыз алдында ақ өлім құшамыз. Тамұқ көкте емес — жерде... жұмақ тәнде емес — жанда. — Варсанға қадала сөйлеп, Ален Гийоға қарады: — Біз ерте ме, кеш пе ауған жерінен кетерміз. Американдықтардың да алысқа созған қолы жетер. Сол кезде өздерің өлімге дайындаған мындаған моджахед-шаһидтер ажал боп атылар... Олардан көресіні көріп, бізді де еске аларсындар. Ол күн де алыс емес. Әлемді шаһид жолына түсірген сендер — американдықтар... Террордың азабын енді Батыс та, Шығыс та тартады... Оған әлі-ақ адамзат көзі жетеді. Міне, сол кезде шынтақтарыңды тістейсіңдер. Сен журналист болсаң, осыны жаз. Ален, адам баласына қаламың қару болсын!

Варсан ары қарай сөз таластырғысы келмеді білем, қабағын керіп, «амал қанша» дегендей алақанын жайды. Ален Гийоға ағылшынша әлдене айтып, Бадабердің қоңыр салқын жерасты абақтысынан жылдам шығып кетісті. Ал өлім лебі ескен абақтыда ажал ауасымен тыныстаған шынжырлаулы тұтқындар үнсіз қала берді.

Насыбай мен чарс¹ араластырған лас быламықты түскі астан кейін бұларды түзге алып шықты. Мұндай астан кейін көбісі құсып тастайтын. Байбура да асқазанын алдағанмен, артынша ақтарып тастады. Қолдары мен аяқтары жұмыс істегенде еркіндеу қимылдайтындай етіп, қос білезік пен қос сирақ арасына жарты метрдей шынжырлы кісен салынған он үш тұтқын кейде күн сайын, кейде күн аралатып, жер астынан шыққан жіктей боп, ауғандық тұтқын хадшыларға қосылып, кісендерін шылдырлата әр түрлі жұмыс істейтін. Бадабер қорғанды бекініс бұрышындағы әскери қоймаларға келген жүк машиналарынан қару-жарақ түсіреді, қорған ішінде хад-

¹ Чарс — ауғандық арзан есірткі түрінің атауы.

шыларға көмектесіп, моджахедтерге арналған казарма-үйлер салысатын. Одан калса, Құдіретолланың «қаһарына» ұшырап, китүрқы сұрақ пен қиянқы таяққа көмілетін.

Бұл жолы бірақ советтік тұтқындарды сырты брезентпен қапталған пакистандық әскери көліктер қорабына отырғызды. Қастарына алты бірдей қарулы күзет қоса мінді де, айдалаға ала жөнелді.

Алдыда – американдық «Хаммер» әскери көлігіне мінген Құдіретолла. Желсіз тымық күнде ойлы-қырлы кебір даланың шаны аспанға құйындай көтеріліп, сондарында будак-будак қалып, селдірей сейіліп жатыр. Іші-бауырды солқылдата соққан жайсыз жолмен бір сағаттай жүріп, жан-жағын жатаған жондар қоршаған кең қолтыққа келіп тоқтады.

Он үш тұтқын жерге түскенде көрді: адам мен салт аттылар қарасы мол екен. Тұйық қолтықтың төрін іргелей өскен көкжасаң¹ арасына аппақ шатырлар тігіліпті. Ал жасаң шетінен басталатын шаңдақ алаң ат тұяғынан тозыпты. Тулақтай тап-тақыр. Байбура бірден түсінді: бұл ұры қолтықтағы ат шаптырым ақ шаңдақ алаң – ауғандықтар «бұзқашы»² атайтын, ал қазақтар «көкпар» дейтін ежелгі ұлттық дәстүрмен ұласқан ойын өтетін жер. Мектепті тәмамдаған мамырда Байбура да боз серкені тақымға тартып, бозбала күшін сынап көрген. Қырғын додада басынан қамшы да тиіп, жауырынынан қызыл тобылғы сап та батқан. Делебесі қозып, ет қызуымен ештеңені елемеген.

– Хазар, тебе это знакомо же, – деді украин Виктор³ кісендері шылдырап.

¹ Көкжасаң – «зеленка» деген совет әскерлері.

² Бұзқашы – ауғандықтардың көкпары.

³ Виктор Васильевич Духовченко – ұлты украин. Лагерьдегі лақап есімі – Юнус. Украинаның Запорожьясынан. 1954 жылғы. Үйленген. 1984 жылы 25 тамызда өз қалауымен Ауғанстанға сұранып барған. Баграм гарнизонында қызмет қылған. 1985 жылы желтоқсанның соңғы күндері Қала-Бұлай қышлағы маңында тұтқынға түскен. Бадабер лагеріндегі көтеріліс кезінде мерт болған.

– Да, – деді Байбура да «Хазар Мұсылман» деген лақап атына алты айдан бері үйренген калыппен. – Юнус, – деді бұл да Бадабер лагері салтын бұзбай Викторға бұрылып: – у нас «кокпар» называется. Эти всадники подготовлены...

Күзетшілердің бірі Байбура сөзін аяқтатпай желкеден түйіп қалды. Пуштуша¹ әлде не деп барқ етті. Бұларға ара түспек ниетпен бір-екі ауыз сөз айтып қалған екі тұтқын – Мұхаммед Азиз бен Қасым² да Калашников автоматының ағаш дүмін жеді. Бәрін де малша айдап жасаң үстіне, алаңға жақын қойылған советтік әскери «Камаз» көлігі жанына әкеп, тізерлетіп қойды.

Көкте көкек күні шақырайып тұр. Төбені тесіп барады. Ал әскери көліктің қорап қашағасы ашылып, үстіне үстел мен орындықтар қойылыпты. Күн түспес үшін советтік көк брезент көлеңкелей тартылған.

Он екі шурави тізелерін бүгер-бүкпесте көкжасаң ішіндегі шатырдан шыққан адамдар бұларға қарай беттеді. Алдарында ақ сәлде басты, ақ жібек шапанды, орта бойлы, бурыл сақал-мұртты адам алшандай басады. Қасында қатарласа ерген Қүдіретолла мен Варсан, олардың соңын ала бір топ әскерилер мен Ален Гийо келеді.

Елудің мол ішіндегі жібек шапанды, орта бойлы әлгі адам:

– Ассалаумағалейкүм, мұсылман бауырлар! – деді орысша тілін бұрай сөйлеп.

Байбуралар ауыздарын жыбырлатып қана қойды. Ал олар советтік әскери көлікті айнала беріп, ар жағына қойылған сатымен көлеңкелі қорап үстіне көтерілді. Алаңқайдың арғы жағында әлекендей жаланып тұрған

¹ Пушту – ауған тайпаларының ішіндегі аса жауынгер, көшпенді тайпа.

² Мұхаммед Азиз – лақап есім. Ұлты орыс. Анық аты-жөні белгісіз. 1982 жылдан Бадабер тұтқыны. Көтеріліс кезінде мерт болған.

Қасым – лақап есім. Ұлты тәжік. Анық есімі белгісіз. 1980 жылдан Бадабер тұтқыны. Көтеріліс кезінде мерт болған.

жиырма шақты аттылар да қозғала бастады. Араларынан екеу бөлініп шығып, көкжасаң ішіндегі көк бұта-қараған арасынан алдарына өңгеріп, желдірткен бойы әлдебіреуді тұтқындардың алдына дүрс еткізіп тастай салды.

Бұл күнге күйген гимнастеркасы әбден ағарып кеткен, жез жұлдыздары да қарая бастаған совет солдатты екен. Жаралы. Бет-аузына қан қатып, топырақ жабысыпты. Әлсіз ыңырсиды.

Абдолла Рахман шыдамады білем, тап алдына құлаған жаралы жауынгердің басын сүйей берді. Күзетшілердің бірі ұмтыла беріп еді, жібек шапанды егде адам көлік үстінен қолын көтеріп, тиіспе дегенді ишарамен білдірді. Іле дари тілінде баппен естірте сөйледі. Дауысы құран аятын оқитын қаридай әуезді екен. Оның сөзін Варсан орыс тіліне аударып отырды.

— Бауырлар, — деді Варсан, — ұлы Бұрханиддин Раббани¹ әмір сендерге бостандық береді. Әлбетте, бостандық тегін берілмейді. Бостандық қанмен келеді... Осы уаққа дейін сендер әбден ойланды деп есептейді. Мына бір мүмин сол үшін құрбандыққа шалынады... Кеше ғана қолға түскен жазықсыз пенде.

— Ах, сволочи! — деп, Абдолла Рахман — подполковник Серафим Куницын тісін шықырлатты. — Жігіттер, шындандар! Шындандар!

Жігіттер ызадан жарылып кете жаздап, бүктісіп отыр. Жаралы жан:

— Прощайте! Простите! — деді қырылдай. — Не забываете меня! Сибиряк я... Герасим Хромов.

Осы сәтте:

— Ауғанстанның азаттығы үшін шейіт болады... Сендер үшін жан береді, бауырлар! — деп тоқтады Варсан да. — Қажет болса, сендер де құрбан боласындар. Ойланындар, бауырлар! Дайын болындар!

¹ Бұрханиддин Раббани — теология профессоры. АИҚ (ИОА) — «Ауғанстан ислам қоғамы» қозғалысының көшбасшысы, ауған ұлтының ұлтшыл перзенті, көзқарасы қайшылықты.

Варсан сөзі аяқталмастан әлгіндегі екі салт атты жерден жамбы ілгендей, қарулы білектерімен жап-жас, арық, сырықтай солдатты жұлып әкетті. Сол-ақ екен шаңдақ айқай мен кикүға толды. Өлім мен өмір арасында күн кешіп жатқан он екі тұтқын да орындарынан қалай атып тұрғанын сезбей қалды.

Жиырмаға жуық көкпаршы-бұзқашы бұзықтар мал орнына адамды тақымға тартқан сұмдық басталды да кетті. Байбура мен Виктор қалшылдап қоя берді. Куницын жұдырығын түйген қалпы көзі аттыларға қадала қатып қалған. Ал басқа тұтқындардың бірі елеуірлей боктыкпен сыбап жатса, бірі өз шашын өзі жұлған.

Тамшы су тимеген аланды топырлаған тұяқ кесті. Шаңдақ шаң пердесін тұтты. Есіріп алған адамдар мен еліріп алған аттар екілене ұмтылысқан. Тірідей көкпарға тасталған тән сүт пісірім уақытқа ғана шыдады. Кергіге түскен Хромов Герасимнің бұты — бұт, қолы — қол бөлініп, қан-жын қарны ақтарылып, ат тұяғында тапталып жатты...

Бұл жолы бірақ әйгілі американдық психолог-инструктор Варсан қатты қателесті. Тұтқындарды салт аттылар тақымында ажал тапқан орыс жауынгерінің өлімі үрейлендірмей, керісінше бойларын ыза-кек буды. Бадаберге бұлар рухтар ойлағандай иіндері түсіп, рухтары жеңіліп қайтқан жоқ. Қайта көкіректері шерге толып, жүректері шемен боп қатып, рухтары лаулай көтеріліп, қызыл кандары сұйылды.

Жол бойында Абдолла Рахман — Куницын тұтқын сержанттар Юнус — Виктор Духовченко мен Хазар — Байбура Майдановқа кешкі ақшам намазында «Спугнем воробья! деп, дайын болуларын ескертті. Олар да «воробей¹ деген жалғыз ауыз сөзді кірпік қақпай қадалып,

¹ Воробей — түрмеде айтылатын жаргон сөз: орысша «замок», қазақша «кұлып». «Спугнем воробья!» — сломаем замок — «Кұлыпты сындырамыз!» деген мағына береді, яғни «кісенді ашып, әскери қоймаларды бұзып, көтеріліске шығамыз» деген паролдық мағынаға ие, әрі орыс түрмесіне тән жаргон.

тұтқын бастарын төмен тұқыртып отырған қалғандарға сыбырлай жеткізген.

Бұлар қорғанды бекініс ішіне кіргенде күн де кешкіріп қалған еді.

Қандары кеуіп, еріндері жалактана жарылып, бір ұрттам су ішпей келген он екі тұтқынды қару-жарак қоймасының алдына бір-ақ әкелді. Келген бойда қатар тұрған екі жүк көлігіне қоймадағы қаруды асығыс тиеп жатқан хад тұтқындарына қосылды. Ал моджахед тәліптер бұлар келген соң жүкшіліктен құтылып, оңашалау барып отырысты.

Алты бірдей автоматшы тұтқын жүкшілерден көз айырмай бақылайды. Жәшік-жәшік оқ-дәрі жапсырмаларынан Италия мен Қытайдың, Англия мен АҚШ-тың, СССР мен Германияның белгі-бедерлері мен мұндалайды. Ауған мен Пәкістан жерінде өлім себетін осынау қару құралдары тұтқындарға да етене таныс: италиянның пластик минасы, ағылшынның «БУР» атанған әйгілі ескі винтовкасы, американың қолмен-ақ көтеріп жүретін «Стингер» ракетасы, немістің тапаншасы, орыстың автоматы дейсіз бе – толып жатқан қару түрлері Ауғанстан соғысында сынақтан өтіп, сыңға түсіп жатыр. Қасірет-қайғыға толы ауған жұрты – адамзат құрбаны, қанға шыланған ауған жері – соғыс полигоны... Мұнда келген келімсектер – орысы бар, орманы бар; американдығы бар, албастысы бар; жаһилы бар, жарымесі бар – адам баласы арасынан шыққан әзірейілдер: қанға тоймас қорқаулар.

Байбуралар қалған жүкті тез арада артып болғанда азан шақырылып, моджахед шәкірттер ақшам намазына сапқа тұрып жатты. Көліктер орындарынан қозғалып кетісімен, ауғандық хад тұтқындары да намазға жинала бастаған. Байбура да Виктор мен Куницынға иек қақты. Он екі шурави де қару-жарак қоймасы аузын жаппастан жүгіре басып, ауғандық хад тұтқындары қатары соңына намаз сабын түзеді.

Соңғы бірер айда Байбурамен намазға жығылып жүрген бірер совет тұтқындарына іштері жылып қалған қарауылшы жендеттерді де жайбарақаттық билей бастап еді... Олар да Калашников автоматтарын қастарына тастап, бұлардың ту сыртынан келіп намаз оқитын. Бүгінгі ақшамда да солай болды.

Күреңіткен күн ұясына еніп бара жатқан кез еді...

Подполковник Серафим Куницынның көптен бері ойластырған жоспарын жүзеге асыратын сын сәті туғанын он үші де түсінді. Бәрі де үн-түнсіз намаз сабына тұрып, бастарын салбыратып алған. Намазға ұйыған уыз мезгіл. Іштей дұға қайырысып, Байбураның бастауымен бәрі де бірдей тізе бүгісіп, жүгіне жығылысып, мандайларын сәжде орнына Бадабердің кебір топырағына тигізіскен.

Ақшам намазының үш рәкат парызына алғаусыз жығылған. Бекініс ішін бір уақ тыныштық билеген. Тек анда-санда «Әмин!..» деген әуен ғана ауаны тербеп, кернеп кетеді. Осы бір намазға ұйыған сәтте мынау ажал ғана торыған Бадабер қорғаны үстінен өлім лебі сап тиылып, өмірге деген құштарлыққа толы кешкі самал соғып өтеді. Тап қазір де қорғаннан асып келген салқын самал сүннетке жығылған тұтқындар мен жендеттердің жүзін желпіп өтті.

Жалпы жұрт ақшам намазы сүннетінің екінші – соңғы рәкатына жығылғанда, Байбура еңкейе беріп:

– Атаңда!¹ Духи!.. – деп оқыс айқайлап, артқы жағында екі қадамдай ғана жерде сәждеге бас қойған қарауылшы моджахедке бұрыла атылды.

Алдын-ала келісілген «атаңда» пароль атауынан сілкіне тұрған он үш тұтқын ту сыртындағы қарауылшы жендеттерге арыстанша бас салды. Олар да дәп намаз үстінде тарпа бас салады деп күтпесе керек. Ызалы

¹ Атаңда – француз сөзі, орысша «довольно»-«жетер» деп түрмеде қолданылатын жаргон. Бұл сөз де көтерілісті бастауға белгі ретінде қолданылған.

жүрек, долы кол мен тапталған намыс, сұрапыл сезім таудан жүрген атқыдай әп-сәтте алты күзетшіні автомат дүмімен езгілеп, білектеріндегі шынжырмен буындырып, жандарын жаһаннамға жіберді.

Ақшам намазы аяқ астынан аласат алапатқа ұласты...

Аласапыран басталды да кетті. Совет тұтқындарының күзетшілерді алып-ұрып жатқанын көрген ауғандық тұтқындар да қарусыз шәкірт моджахедтерге тұра ұмтылды. Олар да бас сауғалай тым-тырақай қашты.

Осы бір ойран-топан сәтті пайдаланған он үш советтік тұтқынның бірі – Мұхаммед Ислам¹ шәкірт моджахедтермен бірге жау жағына қашып кеткен еді. Жан берісіп, жан алысқан сұмдық кезінде оның жау жағына жылыстап кеткенін ешкім білмей де қалған. Ал бойы кескен теректей екі метрлік Абдолла Рахман – Серафим Куницынның орысша берген командирлік командасы мен хад тұтқындары ішінен сенімді тілектес Гүл Мұхаммедтің² дарише дарылдай ақырған дауысы бәрін де дереу тәртіпке келтірді.

Қас қарайып қалған еді.

Жау бекінісі ішінде қарулы көтеріліске белді бекем буған тұтқындар қауырт қимылға көшті. Күдіретті Күдіретолла моджахедтері мен пакистандық жауынгерлері ес жиям дегенше, көтерілісшілер ымырт жабылмай Бадабер бекініс қорғанын басып алды. Қой-

¹ Мұхаммед Ислам – лагерьде қойылған лақап есім. Ұлты белгісіз. Жасы 23–24-те. 1982 жылы Пули-Хумри ауданында өз еркімен дұшмандарға берілген. Мамандығы – шофер. Он екі совет тұтқынының арасынан шыққан жалғыз сатқын. Жансыз болуы да мүмкін.

² Гүл Мұхаммед – ауғандық офицер-танкист. 1982 жылы желтоқсанда атакты Саланг асуынан түсер еңістегі Хинджан қышлағы маңында Ахмад Шаһ Масуд жасағына тап болып, дұшмандардың қолына түскен. Оны әйгілі әмір Бұрханиддин Раббанидың өзі моджахедтер жағына үгіттеген. 1983 жылы Бадабер лагеріне жіберілген. Совет тұтқындарымен көтерілісті қолдап, көтеріліс кезінде қашып құтылғандардың бірі. Бадабердегі совет тұтқындары ұйымдастырған көтеріліс туралы толық мәлімет берген тірі куәгер.

мадағы қарумен мұздай қаруланған тұтқындар түн жамыла сытылып шығуды көздеген. Бірақ бұл жоспар жүзеге аспады. Ауғандық офицер Гүл Мұхаммедтің жүк көліктерімен қашамыз деген үміті ақталмады. Қүдіретолла қанішерлері бекініс қақпасы аузынан шығартпады.

Күш те тең емес еді. Түн ортасы ауғанша қырық шақты ауғандық пен он екі советтік тұтқын бекініс мұнаралары мен қорған қабырғаларын, қойма төбелерін шеңберлей қорғаныс етіп, құдіретті Қүдіретолла шабуылшыларының ит сілікпесін шығарды.

Жиырма жетінші сәуірдің таңы да талаурай атты...

Түнімен ұйықтамағаннан көзі қанталап, қара сақал жүзі қарақоқ боп күйіп кеткен пәкістандық майор Қүдіретолла мен Пешевардан жанталаса жеткен ауғандық әмір Бұрханиддин Раббани құлқын сәріден көтерілісшілермен келіссөз жүргізбекке әрекет жасады. Бұларынан бірақ түк шықпады.

– Ей, Абдолла Рахман! Алла атымен ант суын ішейін, – деген әмір Раббани, – сендерге кешірім жасаймын! Қарсыласқанды тоқтатыңдар. Дүниенің төрт бұрышына кетіндер, тек қаруды тастандар. Алла бәрін кешіреді, ол мейірімді де кешірімшіл!

Сонда подполковник Куницын:

– Алланың атын жамылма, әмір, – деген, – Алла – әділетті, ал сен... сен... Алла деп айтуға лайық емессің. Бізге Пәкістандағы Совет елшілігін шақырт. БҰҰ-ның өкілін жібер. Қызыл кірештілерді алдыр. Сонда ғана сендерден тартып алған қаруды тастаймыз. Ал ана бір алты бірдей тәрбиеші инструкторларың мен он үш пәкістандық қызметкер бізге «тірі» қалқан. Оларды қару-жарақ қоймасы ішіне байлап, бізге салған көзіркісендеріңмен бір-біріне шынжырлап тастадық. Қанға – қан, жанға – жан... Варсан айтқандай, Құрметті Әмір, сен де ойлан!..

– Ойланайын, – деген Раббани.

– Ұзақ ойланудың қажеті жоқ. Біз бір құдайдың еркіндігінде туғанбыз, сол еркіндікте өлгелі тұрмыз. Еркіндікте қолда қарумен өлгеннен артық арман жоқ. Бәріміздің түбі барар жеріміз бір. Сендер шаһид тәрбиелеп әуресіндер, сол шаһид біз – шурави... Біз дайынбыз. Анау сүмелек сатқын Мұхаммед Исламды да қайтарындар... Ол біздің қолдан өлуі тиіс.

Раббани аузына Кабул құмы құйылғандай тым-тырыс қалған. Бұл талаптардың орындалмайтынын екі жағы да түсінген. Көтерілісшілер жаңа шыққан күннің жарығын бір сәтке болса да ұзартуды көздесе, жаулары тығырыққа тірелгеннен келіссөзді созуға тырысқан.

Байбура мен Виктор қарауыл мұнарасы басына бекінген еді. Күн арқан бойы көтеріліп кеткен. Көкжиекке дейін созылған Пәкістан мен Ауғанстан шекарасындағы Бадабер – Пешевар аймағы әуірлей қыза бастаған. Жаулары көтерілісшілер қойған талапты орындаса, Пәкістан мемлекеті мен Совет Одағының арты ашылатынын жақсы біледі. Сондықтан да қолдары байлаулы, бастары нокталаулы... Қысылмасқа да шаралары жоқ: бірнеше шетелдік инструкторлар мен пәкістандық саяси қызметкерлер, ең бастысы – қару-жарақ қоймасындағы аса қымбат тұратын екі мыңдай әртүрлі типтегі ракеталар, бомбалар, он шақты автомобильдер мен көп мөлшердегі атыс қарулары көтерілісшілердің қолында қалып барады. Ертең оны берген жарылқаушы қожайындарына Раббани жауап беру керек. Раббанидың рақымы сондықтан да сөз жүзінде тұтқындарға түсіп тұр.

Подполковник Куницын – Абдолла Рахман:

– Ауғандық бауырлар, – деген бәріне естірте айқайлап: – біз сендерге разымыз! Гүл Мұхаммед, қазір олар соңғы сокқы береді... Қойма маңынан аулақ кетіндер. Бекіністен сытылып шығуға тырысындар.

– Ал сендер ше? – деді Гүл Мұхаммед.

– Біз басымызды өлімге байлағанбыз. Құлдықта қор болғанша, еркіндікте ажал алсын... Қош болындар!

Куницын аузын жиып алғанша, тамұқ оты лап етті. Сағат таңғы сегіз кезі еді. Ауыр артелериядан атылған оқ қару-жарак қоймасы түбінен оқыс жарылды. Келесі зеңбірек оғы бекініс қорғанының қабырғасын апандай етіп ойып түсті. Дүниені шаң-тозаң басты да кетті.

Қақпа жақтан ұмтылған моджахедтер мен пәкістандық әскерлерге Байбура пулеметтен оқ жаудырды. Он шакты адам орақпен орғандай баудай түсті. Виктор мен өзге жігіттер де қарап қалмады, оқты қарша боратты. Полковник Куницын гранатаметтен атқан.

Әмір Раббани мен майор Құдіретолла қаһарына мінсе керек, Бадабер бекінісін тозақ қазанына айналдыруға көшті. Жаудың берілмесін білген олар ауыр артелерия оқпанынан гүрсілдете атқылай бастады. Ілезде бекініс ішін шаң-тозаң қаптап, бораған оқ пен қопарыла құлаған шым-кесек топырақтан көрінбей қалды. Жараланған адамдар мен жанып жатқан көлік, моджахед жаппалары жын ойнағандай күйге түсіп, ыңырана шынғырған дауыс пен шатырлай жанған от, қолқаны қапқан кара-кошқыл түтін иісі төңіректі алып кетті.

Аяқ астынан ғарасат майданы ашылғандай ала-сапыран басталды. Шыбын жан үшін бас сауғалап, алапат арасынан ауғандық хад тұтқындары сыналай сыртқа ұмтылып жатты. Бірі оққа ұшса, бірі отқа тұтылып, қайсы біреуі бекіністің түстігін ала жатқан құла түз бен көкжасаң ішіне құтыла сінді. Олардың арасында Гүл Мұхаммед те аман сытылып кетті...

Пәкістан территориясында аса құпия түрде советтік әскери тұтқындарды жасырып отырған Пәкістан үкіметі мен президенті¹ көтерілісшілерді ын-шынсыз жойып жіберуді Раббаниға бұйрық етсе керек, зеңбірекпен атқылаған былай тұрсын, Пәкістан қарулы күштерінің іскери тікұшағын майданға қосты. Американдық «Аппа-

¹ Зия-уль-Хак.

чи» вертолеттері қиялаған бетте «ауа-жер» ракеталарын жаудырды.

Екі мұнара басына бекінген Байбура мен Виктор тікұшақты көздей атып, тойтарыс бермекке әрекет етті. Виктордың қолындағы ірі калибрлі пулемет оғы бір тікұшақтың моторынан тиіп, тікұшақ шайқалақтай ұшып, ұзап барып, айдалаға аман-есен қонды.

Осы бір сәт ауыр зеңбірек снарядтарының бірі қойма төбесінен дәл түсті. Сол-ақ екен жарылғыш қаруға толы қойма оқыс гүрс етті. Ал қайыра айналып соққан жалғыз тікұшақ та Байбура отырған биік мұнараны нысанаға алған еді. Мұнара бел ортадан омырыла құлай берді. Онымен бірге аударылып бара жатқан Байбура қару-жарақ қоймасының да дүлей күшпен жарыла бастағанын байқап үлгерді. Алып отты шардың көк аспанға шеңберек ата көтерілгенін көз қиығымен шығарып салды. Іле қою шаң мен қалың топырақ үстінен баса құлағанын сезді.

Сол бойы есі ауып, көзі жұмылып кетті...

Байбура оқыс селк етті. Мария-Агатамен жанасып жатқан тәні де жер сілкінгендей серпілді. Шошына оянып кетті.

Алакөленке бөлме. Ай сәулесі ауып, құба танның бозамық жарығы кеулепті.

Мария-Агата да оянды. Байбураға таңырқай қарады. Тоназып қалған тәнін жылытқысы келгендей, жігіттің кеудесіне айқара аунады. Жас әйелдің қол торсықтай аппақ анары дертеді. Дерткен омыраудың түймедей қоңыр үрпі уыз толғандай шертеді. Танауын аталық бұғыға еркелеген Алтайдың ақ маралындай еркек иегі астына тығып, тістелей аймалайды.

Аздан кейін арда азаматтың бауырында ақ борықтай серпінді тән керіскедей керілді...

VII

Тұмса табиғат аясында таң да тамылжып атты. Таңмен түрленген көкөрай дүние де балбыраған бойжеткендей бұлықсып жатты.

Доғайдай иіліп, жыландай иірілген Мария-Агата мен арқандай ширыққан Байбура әлден уақта жандары жай тапты. Талықсыған тән мен бұлықсыған жан байыз тапқан сәт туды. Екеуі де ер мен әйелге тән ел-сел күйді армансыз бастан кешіп, үнсіз жатты.

Қос алақанын шүйдесіне жастанып, шалқалаған Байбураның ойына Ауғанстан жерінде шығарған өлең жолдары оралды.

Ауғанда алхор, Ауғанда алхор гүлдеген,
Ақылдан ауып, азапқа төзіп шөлдегем.
Тәңірім мені тастап та кетпей қияда,
Туажат пенде тағдырға енді көн деген...
Көк төрін тіліп, Ана-Бөрі ана оралып,
Араның ашқан ажалдан жырып, өлмегем...

Ауғанда алхор, Ауғанда алхор гүлдеген,
Ындыным кеуіп, тау-тасты кезіп шөлдегем.
Шырыны келіп, ерніңнің сөлін жұта алмай,
Өң менен түстің елесінен сені іздегем...
Көк тұман түріп, Ана-Бөрі ана оралып,
Елеспен бірге еңіреп жүрген кезбе ем...

Осы бір өлең жолдарына ілесіп, санасында жаңаша сөз сонары оқыс жаңғырды.

Ауғанда алхор, Ауғанда алхор гүлдеген,
Сүйгенге деген құштарлық мені тербеген.
Жалғыз да болса бұлғақты күнді кешкенде
Туған ел деген сағыныш селі емдеген...
Көп күмән кешіп, Ана-Бөрі ана әлдилеп,
Туған жер атты махаббат мәңгі жебеген!..

Құдай-ау, елі мен жерін, Алқабегім мен Мария-Агата-наны, тіпті анасын ғана іздемепті бұл... өзін өзі іздепті ғой. Иә, өзін іздепті. Өзімен өзі тілдесіпті... Өзімен өзі күресіпті!..

Үнсіздікті Мария-Агата бұзды.
— Бур, — деді жаймен үн қатып.

- Ау, – деді Байбура.
- Сен әлі де айныған жоқсың ба?
- Неден?
- Өз пікіріңнен...

Мария-Агата арыстай азаматтан жауап күтіп, оның үнсіз қалғанынан іштей үміттеніп жатты. Сәлден сон шыдамады, білем:

– ...Мені қалай қиясың? – деді.

Байбура сонда да тіс жармады. Мария-Агата үміт пен күдіктің арасында қалды. Енді өзі бірдене деуге қорыққандай күйге түсті. Бір нәрсе айтса, бүлдіріп алатындай көрінді.

Кенет:

– Сен осында қал! – деген сөзді Байбура аузынан зілмен естіді.

Ести сала әйелге тән жеңіл ауыздықпен:

– Жоқ! – деп кесіп айтып қалды да, іле-шала жуып-шаюға көшті. – Бур, кешірші мені! Мен бұл жақта қала алмаймын. Өзің білесің... шешендерге көмектескенмін... орыстар... ФСБ¹ мені тұтқындайды, сосын әлемге жар салады... Саған да кесірім тиеді. Одан да бірге кетейік. Мен бір сен үшін басымды тігіп келдім... Саған сенем, жаным!

Мария-Агата тұла бойы бір ысынып, бір суынып, шалқалап жатқан ер-азаматтың омырауынан иіскелей, тілімен тінткілей, тісімен тістелей қытықтады. Оған бірақ Байбура былқ етпеді. Сонда ғана әйел затына тән терең бір сезімтал түйсікпен Мария-Агата сескене берді.

Әлі де бір әлсіз үмітпен:

– Бур, – деді жұмсара түсіп: – мен бәрін де ойластырып келдім. Турист ретінде осы арадан жолсызбен Монғолияға асамыз... Егерьерден білдім: Баянөлгей деген жерге тура асатын асу бар екен. Өрел ауылы тұсынан кезінде қазақтар Баянөлгейден етке қой айдапты ғой...

¹ ФСБ – Федеральная служба безопасности РФ – Ресей Федералдық қауіпсіздік қызметі.

Егерьерлер акша төлесендер, аман-есен жеткіземіз деген. Олар жеткізеді, таудағы иен асулар баяғыдан мәлім ғой. Ал Ұлан-Батордан Тайваньға жол ашық. Паспорт та дайындап ала келгем. Одан Парижге...

– Қысқарт! – Байбураның үні қатқыл һәм қаһарлы шықты.

Екеуі де бір сәт тына қалды.

Байбура жылдам киініп, сыртқа беттеді.

– Бур!? – деген Мария-Агата дауысына босаға түбінде қалт тоқтады, бірақ жалт бұрылмады.

Мария-Агата да осы бір сәт жүрек түкпіріндегі сөзін – соңғы көзірін ашқысы келіп оқталды, бірақ аша алмады...

Қақпақ жауырынды жігіт ағасының сыртқы тұрпаты мен әлгіндегі сұсты жүзі жүрегіне біз сұғып алғандай шайлықтырып тастапты. Босаға түбінде бір сәт аңтарылған арыстандай азаматқа ту сыртынан түңіліп, көңіл түкпірінде жатқан жұмбақ сөзін жеткізе алмады. Жас баладай жасқанды.

Жаралы жолбарыс секілді жан-дүниесін жыртқыштық жайлап алған тағы ғой, жанкешті сарбаз ғой... «жазым етер» деген күдік көмейіне іркілді. Мария-Агата аузын жиып, тілін жұтып қойды. Жаннан безген жаннан бәрін күтуге болады. Кісі қанын жүктеген пенде емес пе бұл, «Абельді өз қолымен өлтірген Каин» деген ой найзағай отындай санасында жарқ етті.

Байбура да босаға түбінде теңселіп тұрды. Мария-Агатаға деген белгісіз бір ашу қысып, бір жағынан, «оның жазығы не?» деген мүсіркеушілік сезім билеп, табалдырықтан аттай алмай қалды. Мынау ағаш табалдырық пен ағаш есік – бірі биік таудай көрініп, бірі тозақ қақпасындай елестеп өткендей болды. Бойын бір жұмбақ діріл билеп, сол жақ кеуде тұсы қорғасындай ауырлап, шымыр-шымыр еткен көкірегін белгісіз қорқыныш кеуледі. Сонда да артқа қайырылуға әлдеқандай намыс жібермеді.

Ал Мария-Агата болса, «Бұзық бұқа!..» деп, төсек үстінде өз-өзіне күбірлеп отырды: «Өз бұзауын өзі сүзіп өлтірген... Сенің балаң бар, жексұрын!» Бұл сөздерді бірақ Байбура естіген жоқ, естісе де швед тілінде айтылған ләмді түсінбес те еді. Мария-Агата құрсағындағы шарананы «менікі» десе, испанның коррида бұкасындай мұны жарып тастаудан да тайынбас деген ойға келді. Мынау иен тау арасында бір жартастың қуысына басын жастай салмасына да кім кепіл?! Қаны қарайып кеткен қасқырдай жаннан бәрін де күтуге болады. «Конкистодор корридо!..» деді Мария-Агата тістеніп.

Байбура есікті серпе ашып, табалдырықтан түзге аттады...

Мынау өзіндей туажат адам тудырған қиянкескі қоғам, өзіндей туажат пенде тіксінген қияметті дүние мәңгі жалғаса берері хақ. Ал Туажат – осы бір оспадар сұмдығын жасырған жалған дүниеге, озбыр қылығын жасырған қоғамға жат жаниесі. Ендігі уақытта қорланған сезімі, қор болған сенімі жүрегін суынтқан Туажат шыдай алмас... Алапат әрекетке белін буар, ірі іске басын жастар.

Таң сәулесі тарап, көл қоршаған биіктердің басын шалыпты. Көл беті қаракөлеңкелене тұнып, бетінен мұнарлы бу көтеріледі. Байбура көл жағалап, шыққа шыланған көкмайсаны кешіп, мүйіске қарай жүрді.

Іштен тынған Мария-Агата қыстыққан күйі жылап жіберді. Құс жастықты тізесіне қойып, бетін басып, еңіреп тұрып жылады. Жаланаңш иықтары селк-селк етіп, іші-бауыры солқ-солқ етіп өксіді. Ер-азаматқа деген ессіз ғашықтық пен есті жеккөрушіліктен, құрсағындағы сәбиге деген сүйіспеншілік пен ұрғашыға тән әлсіздігіне күйінген амалсыздықтан жылады.

Осы бір сәтке дейін опасыз өмірде өзін өте бақытты сезінген-ді. Тұмса табиғат құшағында туып-өскен Байбурадай табиғи түземдік – нағыз жансебіл сарбаздан ұрпақ өрбітетініне аналық махаббатпен риза да еді... Болашақ

көкбөрі текті көшпенді сәбидің қанымен еуропалық қан жанартатынына, еуропалық анасы болатынына күллі болмысымен беріліп алған-тын. Алтайлық тәңірі күдіретімен Бакудегі қонақ үйде ғайыптан құрсағына біткен шаранаға Стокгольмде жүргенде «Хан-Алтай» деп жорамалдап есімін де қойып қойған. Ұл боларына аналық интуиция сездіріп, оған христостық сенімі де кәміл еді.

Болашақ ана жастық жастаған қу тізесін құшақтаған қалпы егіле берді. Көктемде ғана Кавказ тауында жау қоршауынан аман алып шыққан ғажайып көк бөріні есіне алды. Байбураның алдына түсіп жортқан сол бөрідей ұл табармын деп үміттенетін. Көз жасына ерік бере отырып, Мария-Агата әлі томпая қоймаған қарнын аналық мейіріммен сыйпады...

Ал бұл уақта Байбура суығы мидан өтер, тәнін темірдей қарыр көл суына шомылып еді. Апыл-құпыл киініп, қарағай арасына қиялай енген. Ол шешінген жерде кеше Мария-Агата «қайратты шашынды қайыра тарашы» деп қалтасына сала салған тарак пен қайық үстінде қыздың сынған көзілдірігінің дөнес келген сау шыны көзі сусып түсіп қалды.

Әлі бозбала қолы батпаған бойжеткеннің анарындай сүйір біткен мүйіс көлге сұғына енген еді. Көл суынан тәні сергіп, жаны серпіліп қозғалған Байбура сүйір мүйістің Қарашоқы атанған биігін бетке алды. Баяу қозғалған ол мүйіс жонына бауырлай көтерілуге бел буды. Ауған тауларында екпіндей жүретін ол туған жерінің тау жалында ентелемей, еңтікпей аяқ басты.

Нарттай күн де көкке өрлеп, Рахман көліне нұрын құйды. Терең сай іші кешікпей-ақ отқа ұстаған қазандай ысып ала жөнелді. Жағада жанқалтадан түсіп, ұмыт қалған көзәйнектің жалғыз шыны көзіне де күн сәулесі қиялай түсті. Сәуле шағылған дөнес шыны жүзі құбыла ойнады.

Шағылған сәуле жақын тұрған бал қарағайдың қу бүршігіне барып түсті. Алтайдың қызыл тиіні шағар

жұдырықтай жаңғақты бүршік теңгедей ғана дөнес шыныдан шағылған өткір сәулеге лезде қыза бастады. Әнеміне тұтануға да даяр күйге енді. Бұл бір адам баласы күтпеген, бірақ көктегі бір құдіреттің қалауымен күн сәулесі қурап тұрған бүршікке түскен тылсым жай еді.

Ал Байбура болса, қарағайлы бөктерге үнсіз адымдап, демін жиілете алып, қиялай кесіп, биікке қарай жондап бара жатты. Азаматтық арманы ат жалында өтіпті, опасыз тағдыры от-жалынды кешіпті. Жалындаған жастығы адасумен, жұмбақ жаны аңсаумен күн өткізіпті. Алматы Желтоқсанының боранды үскірігінен бас алған білекті күші, жүректі қуаты жат босағада жапа шегіпті. Бар болмысы бір тәңірінің қалауымен Ана-Бөрі рухты Бозиесіне бозтайлақтай телініпті, талайсыз тағдыры жетім қозыдай көгенделіпті.

Ақыры Алтайдай атажұртына, қазақтай анажұртына арсылай жетіпті... Ех, беу дүние! Бебеу дүние... бедеу дүние! Енді қайда бармақ? Тағы қайда қаңғырмақ? Тұлан тұтқан тағдыры қай жаққа қара үздірмек? Жок! Ол бола қоймас... Қайтейін, өкінішті өмір! Қайтейін, қаксал тағдыр! Ех, Мария, сен не білесің?! Жұмбақ жаным жалғызсыраулы... Туажат тағдырым тұрлаусыз.

Байбура ширыға басты. Қабырғалай көтерілген Қарашоқы биігі ұзай түскендей кеуделене қалыпты. Қалың қызыл қарағай мен балқарағай, самырсын мен арша қоныс тепкен, ұшқат пен қарақат бұтасы кескестеген құлама беткей етектен тартады. Туған жерінің аршасы мен шыршасы да мұны жатсынатын сияқты.

Оның да жөні бар. Мынау мұнарлы дүние, мұңлы қоғам бұған жатсыну сезімін тудырыпты. Бүгінде Байбураға қоршаған қоғам жат, қоғамға бұла Байбура жат... Туғаннан туажат күй кешкен бұған бұл сезім бірақ бала күннен таныс. Нәресте шақтан етене... Сәби шағынан анасын аңсары ауа іздепті, бозбала күннен Алқабегімді аңсары ауа күтіпті. Сол он жеті жасында катал қоғамның өзгерісін, әділет туының жығылмасын көргісі келіпті.

Оны бірақ көре алмапты... Екі көзі көк бөрідей қанға толып, кең көкірегі ата қырандай кекке тұнып, адам айтса нанғысыз қайшылықты тағдыр кешіпті.

Аласапыран дүниеде алас ұрған жанына дауа таппапты бірақ... Бұл фәниде адам жанына тыныштық жоқ. Тәні тозақ кешеді, жаны азап арқалайды. Жан да бір жағаны улап-шулап соғатын Зайсанның ақбас толқыны екен, улап-шулап ұшатын Бұқтырманың шанқан шағаласы екен.

Ал бұл кезде тенгедей шыны көзіне сына шағылған күн сәулесінен лап етіп от алған қу бүршік лезде-ақ балқарағайды қызыл шоққа айналдырған. Шілде күнінің көзілдірік әйнегіне шарайнадай шағылған өткір сәулесі сүт пісірім уақыт өтпей күш алып еді. Жылан тіліндей сумаңдаған қызыл жалын самсаған самырсын орманын қу сөңкедей шатырлата жандырып, созыла аққан майлы шайырын жанармай пашқандай лаулатып жөнелген. Қыздай жасанған жас қарағайлар, балауыздай балбыраған балапан шыршалар әп-сәтте бір-біріне жалғаса жалын атқан. Шайырлы орман шалки жалындаған.

Сайтанның алтын тілләсындай ғана шыныдан бас алған тілсіз сұмдық сумаң какты... Қызыл сұмдық дүниені жайлаған заман ғой бірақ... Қояндай қайда бұғып, қайда қашып құтыласың?

Аядай жерден шыққан өрт сүт пісірім уақыт өтпей от теңізіне айналды. Сайдан суырыла соққан самал да жалынды іліп әкетіп, қыран қарағай басын шортанша шорши шалды. Сол-ақ екен сынсып тұрған саумал орман ду ете қалды. Бытырлай құлаған бұтақтардан шашыраған қызыл шоқ жердегі қау шөпті қуалай жандырды.

Бөрік қарағай бүркеген биік басына енді шыққан Байбура мұрнына түтін иісі сонда ғана келді. Ол сәл ғана таңырқады. Іле алапат өрттің ыстық лебін де сезді, бірақ еш әрекет жасауға ұмтылмады.

Орманның жел тербеген ұшар басымен де, жел кеулеген тамырлы етегімен де екпіндеген жалын қамшының

өріміндей биікке қарай ұмтылды. Сай табанынан соққан тау желі күшейткен от орман-таулы жерде жоғарымен де, төменмен де жүретін алапат өртке айналды. Қарағай басын қыран қанатынша шалып, күреңше бетін шалғы қияғынша сыпыра қиып, қызуы көл бетін шарпыды.

«Рахман бұлағы» шипажайының адамдары у-ду болып, абдырап тұрды. Алапат өрт төңіректі киіздей тұтқан қарағайлы орман бойымен биікке ұмтылып, жыланның тіліндей сумаңдаған жалыны көкке өрлеген қара-қошқыл түтін арасынан жылтындап, әйтеуір алаңқайдағы шипажай үйлері аман қалды. Жұрттың үрейін ұшырған өрт аулақтағанға көңілдер басыла берсе де, күдік басым еді. Қайта айналып соқпасына, қайта айналып шалқымасына кім кепіл?!

Теңгедей дөңес шыныға шағыла сынған күн сәуле-сінен лап еткен ұшқын ұлы-бұлы өртке ұласқаны бір төңіріге ғана аян еді... Ғасырлар бойы сарбаздай сап түзеп, сүңгідей көк тіреп шаншылған шынарлар от орағына оранды. Ашық күнде бүк қысатын бүйендей сай ішін өрт аптабы алып кетті. Рахман көлі – шарайнадай тұнған қазан шұңқыр тамұқ ошағына айналып шыға келді.

Сәт сайын күш алған тілсіз жау Қарашоқы биігінде ызғыған желмен Байбура тұрған арша-шыршалы, қарақат-ұшқатты тепсеңге ілезде жетіп келді. Байбура да байсалды болмыс, сырбаз сабырмен қарсы алды. Тағдырының осылай бір тұйықталарына разы-қош күймен еркін тыныстады. Отты леп жүзін шарпып, отты жалын өзегін өртеп өтті.

Мынау мұңлы күй, мұнарлы дүние биігінде жаны жайсаң таба мойынсұнған еді. Мойынсұна тұра тұщы тәні, шыбын жаны шырқырап қоя берді. Бозторғайша шырылдап, бұлдырықша ұшуға бекінді. Будақ-будақ түтін шарпыған, жалаң-жалаң жалын шалқыған өрт ішінде қалды. Бой-бойы бусана қызып, ой-ой еті ыси шыжып, сүйек-сүйегі балқи еріп бара жатқанын жұмулы көзімен терең түйсікте сезінді.

Осы бір отпен ыстала, отпен аластала қысылған жандәрмен сәтте қызыл жалынды серпе көк-жасыл сәуле көк төрінен түре түсті... Бұл Байбураның басына сын сағаты соққан сәтте жеті қат көк төрінен көк сағым боп оралатын баяғы Бозиесі — Ана-Бөрі болатын. Байбураның күйіп-жанған тәні тіксіне, ой-санасы сілкіне түйсінді. Боз бөріге айналған бозамық сұлба мұның тәнсіз рухын ақырғы рет ахиретке қарай ертіп ала жөнелді.

Отпен аласталған адамды жұмбақ бір алақан құдіреттің қалауымен көк аспанға көтеріле берді. От жалынына оранған қара жерді қимай, Байбура соңғы рет сана көзімен төменге сүзілді. Сонда алдымен Мария-Агата шалынды. О, құдіреті күшті ием, сол бір сәт сұлу Мария-Агатаның құрсағында түнеген шарана сәбиді сана көзімен көрді.

Байбура: «Ех, Мария, мынау от қарыған тамұкка тағы бір бейкүнә адамды әкелетінін білмейсің-ау?! Жазықсыз бейшара жанталаса ғұмыр кешетінін қайтерсің?! — деген ой жалындай оралып, жанын күйдіріп өтті. — Бірақ сол бір сорақы сұмдықты білмеуіңмен де сен адамсың — анасың... Білместігіңмен де бақыттысың». Бір сәт Байбура жат ел, жат жерге бұйыратын көк бөрідей қуатты ұрпағы боларын да бағамдап үлгерді.

Топырақтан жаралған тәнін от ішіне тастап, жүйрік жанымен жарыса самғап бара жатқан сау-саламат санасы әлгіндегі ұшқыр ойдан кейін сабырға келді. Жатты жақын тұтып жатжанды болған, жақынды жат тұтып жажанды болған Туажат қой бұл. Тұнығы лайланып туажат күйге түскелі де бар дүние буырқанып шыға келгендей. Содан да ол жат арасында жау көрінгені, қарындас арасында өзін жат сезінгені... Сабырға келген сәулелі сана жұмбақ бір әлемге ғайып болуға асығып, сынаптай ағып, көк торғын әлемге сіңіп бара жатты.

Жер бетіндегі адамзат атты жұмыр басты пенделер шырыл қағып, шұрқан тірлік кешкен тамұкка көктей түскен Ана-Бөрінің киелі сәулесіндей, Байбураның бұла

тағдыры да жасындай жарқ етіп өте шығыпты... Ол қазір мүлде ғұмыр сүрмегендей, талмауыт тағдыр кешпегендей.

Кенет зеңгір көктің қақпасы оқыстан ашылды...

Балалық шақта болжаусыз армандаған ғарыш кемесіне ғайыптан мінгендей, көзсіз жылдамдықпен самғаған Байбура рухы күнәға толы жер бетінен жырақтап, алдынан жеті кат көк қақпасы ашылып сала бергенін санамен саралады. Сол-ақ екен бір қабаттан киелі Бозиесіндей бөрі бейнелі періштелер, енді бір қабаттан құс қанатты, тұлпар текті періштелер, тағы бір қабаттан қанатты сәби — ер балалар бейнелі періштелер жолықты. Оған бірақ бұл қарайлай алмады. Жұлдыздай ағып өте берді. Аруақтар дамылдайтын әлдеқайдағы тылсым әлемге асыға зулап бара жатты.

Ал алып күн аясындағы көк қарбыздай ғана күңгей жер нәзік сәулеге шомып, бауырдай балқиды. Байбура болмысына туажат күй тудырған қилы қоғамды, қиянқы адамды осы бір жер әлемінің жамалы — жалған дүние екенін жұмыр басты пендеден жасырардай допша дөңгелейді. Көк-жасыл жер бетінде қап-қара қалыдай боп күйіп қалған қарағай-шыршалы, қарақат-аршалы қазан шұңқыр — Рахман көлі жан-жағы жын-шайтанның жайып жіберген қара шашындай жалбырайды. Құба танда сұлулығымен көз суырған көркем төңірек алапат өрттен тамұқ шоғындай қызара бөртеп, үрей ұялай опыраяды. Күл мен шоктан күреніткен өртең шенберінде тұнық көл ғана Мария-Агатаның жанарындай мөлдірейді, Ана-Бөрінің көз жасындай мөлтілдейді.

Дертті дүние толқын тербеген қайықтай дірілдейді.

Алматы.

ЖОЛАУШЫ

Хикаят

Мен онымен жол үстінде жолықтым.

Екеуміз де жолаушымыз...

Жаратқан бәйге атындай артық қырым етсіз азамат екен. Жанары жасындай жарқылдап тұр. Бойындағы бұла күш-қуат тысқа теуіп, дала көкжалындай шиыршық атқан болмысы мысынды басады.

Қысқаша таныс-білістіктен соң:

... – Жігітім, – деді ол көк бөрінің көзіндегі өткір жанарын оқтай қадап, – жазсаң, әңгіме айтып берейін. Жол қысқарсын.

– Жазу деген жаныңды жеу... Естіген әңгіме, көрген дүниенің бәрі қағазға түсе бермейді ғой. Ақ қағазға сықай толған күр шимай көп, – дедім күмілжіңкіреп.

– Сонда сендер не жазып, не жырғатып жүрсіндер? Әлде өтірікті шындай, ақсақты тындай қылып соға бересіндер ме? Осы жазушы, журналист деген жұртқа таным бар, том-том кітап жазады да жатады. Оқиян десең, алғашқы сөйлемінен-ақ шылғи өтірік шылқ ете қалғаны... Қор болған қайран қағаз, желге ұшқан қайран сөз.

– Сонша ма кімді оқып тастап едіңіз?!

– Оқығанбыз... Оны езіп кайтем. Естігің келмесе, айтпай-ақ қояйын. Жігітім, оқырман деген мен. Оқырман – жолаушы. Бұл дүниеде бәрі жолаушы... Құс жолында періштедей қанат қаққан күллі жұлдызды әлем де жолаушы.

– Жазушы да жолаушы...

– Міне, мұның жөн. Енді ғана түзу ойлап, түзу сөйлей бастадың. Адам деген ұзын жолда сыналады... Жазушы да ұзын жолда толғанады емес пе?! Іпті әңгіме де жолда айтылады. Жолда жазылады...

– Жолда жазылмайды! – дедім қарадай қасарысып.

– Қателесесің. Нағыз әңгіме жолда айтылады. Шебер жазушы сапарда жазалы... Сапарда түйеді. Санаға жазады... Шынайы шығарма ғана бейуақта жолаушы айтқан әңгімедей санаға сына боп қағылып қалады. Мен үшін оқырман санасынан өшпейтін шеге шығарма – шығарма... Түйсікке түйілетін шеге дүниенің шимай-

шатпақтан айырмашылығы сонда. Қалғанын қайдам?! Алматының көк тұманындай күмәнім қалың.

– Шеге шығарма... қызық екен тенеуіңіз! Бірақ сөзіңіздің жаны бар. Келістік, әңгімеңізді бастаныз. Мен де тындап байқайын, – дедім «Не айта қояр?!» деген оймен.

– Шеге деген бір қасиетті зат қой. Кез келген жерге қағыла салмайды. Онайлықпен тағы суырылмайды. Тот басқан шеге суырылмайды ғой, суырам десен де сынып кетеді, не болмаса – майысып, шикылдап, шыңғырып, миыңды қоса суырып алады.

– Иә, мақтауын асырдыңыз. Шеге новеллаңызды тыңдайық!

– Шеге хикаяларым біреу емес – бірнешеу. Қазақта «өршеге», «төршеге», «көршеге» деген шеге түрлері бар, менің әңгімелерім де солай... Майын тамызып айта алмаспын, бірақ ұзын-ырғасын қарадүрсіндеу болса да қолмен қойғандай жеткізуге шамам келеді. Сұлу сөзбен суреттеп алу – сенің міндетің, – деп өзіме салмақ салып қойды. – Біліп қой, мен ойлы оқырманмын. Бұл хикаялар – Алтайда, Алатауда, Аркада өткен оқиғалар. Бәрі де бірақ бір қазақтың мұны, бір қазақтың сыры, бір қазақтың соры... Жиылып келгенде бар қазақтың тағдыры – бір тағдыр... Еділ мен Жайықтан Ертіс пен Есілге дейін, Арыс пен Іледен Арал мен Балқашқа шейін таспиықтың тасындай шашылған, іргесі ызғырықпен аңырай ашылған қазақ баласы күн кешуде ғой. Осы есінде болсын!

Мен үндемедім. Құлағым сізде деген оймен жүзіне үңіле карап, «ойлы оқырманмын» дегеніне ептеп езу тарттым. Қалай да оның тегін оқырман емес екеніне, тегін жолаушы болмағанына іштей қуанып та қалдым.

Астанадан Алматыға дейін жол қашық. Екі кісілік қана купе іші де жайлы. Салқын. Құлақ құрышын қандыратын әңгіме болса, кім қашады? Қайта жаның кірмей ме?! Менің бірақ жаным кірмеді, керісінше жаным жылады... Жолаушы жылатты. Жанары жасындай жарқылдап, қайраты көкжалдай қабындап алған еді.

ЖЫЛЫМ

Таң қараңғысы.

Қапалақтап жауған қар тоқтап, із басылған. Қарабүйрек тауының көлге құлаған күнгей бетіндегі көп саланың бірі – Жетім сайдан шыққан салт аттылар суыт. Тағалы аттар қар тоқтағаннан кейінгі жылымық ауаны қаба жұтып, желе-жортып келеді. Белдеріне салмақ салған екеуді елең құрлы көрмейтін секілді.

Мығымы – қу мүйіз құлжадай жілікті еркек Танаш та, серігі – жұттан шыққан серкедей сiңiрлi азамат Ақбөкен. Мосқал адам қабырғалы да қарулы. Жиырма бестен енді асқан жас жігіт сүзектен тұрғандай сылынғыр. Екеуі де үзеңгі қағысып, шылбыр үзіспей қатар келеді.

Аткөпір түскен желтоқсан қары тағалы тұяқтан жапырақ-жапырақ ұшады. Қарабүйрек тауы да, Зайсан көлінің беті де, Қызыл Керіш даласы да тып-тыныш. Таң қараңғысы ғана ақ шағала қармен шағылып, бозамық сәулеге бөгіп қалған. Осы бір бозаң әлемнің көбесін сөгіп, мазасын алып келе жатқан да қос салт атты.

Әкелі-балалы салт атты үнсіз. Қыран шолар, тазы салар қансонар таң да жақын. Бірақ қансонар күндер бұл өңірде бұл-бұл ұшқалы қашан?!

Көл бетіне іліккелі тағалы тұяқтар дүрсілі шақшақ етіп, ширыққан жүйкеге де тиіп кетеді. Оған бірақ сыр алдырар емес. Суыт жүрістен, суық көзқарастан айнымайды. Бұла бозаң дүниеде жүздері карауыта шалынады. Алған беттері – Зайсан көлінің ортасы – көл ортасын көк киттей тіліп өтетін Ертіс өзенінің көкшулан ұлы ағысы.

Ақ қар, көк мұз желтоқсанда ұлы ағысты жылымға қарай жеті түнде құлаған қос салт атты сапары сырт көзге жұмбақ...

Бұлар аттанған Қарабүйрек – жазықта жайылып жатқан Зайсан көлінің жағасында жападан жалғыз

томпиған бір қызық тау. Алыстан андағайлаған алып бейнесі де сынар бүйректен аумайды. Тау көтерер Толағай алыстағы Алтай тауларынан алабөтен бөліп әкеп, тоқ қарындай толқып жатқан көл жиегіне қондыра салған сияқты. Жел-күз мүжіген мүсіні жаныған қайрақтай жұп-жұмыр.

Ал Алтайдың ақиық биіктерінен қырандай қалықтап құлайтын мол сулы Қара Ертіс — көлдің ұзына бойын кесіп өтетін ұлы ағысқа айналып, алты ай қыста да қатпай, ұйықты жылым боп жататын. Көл ортасында жыландай созылып, шымырлап жататын осы ұлы ұйық Қарабүйрек тауына түспа-тұсты.

Таң қараңғысында ерге қонған екеу бір-біріне көз қиығын ғана салып қояды. Демдерін іштерінен алып, ата жауларын көргендей ақиып, ат үстінде қаққан қазықтай қақиып алған. Бір-біріне жат. Сырттай сыр бермесе де, іштері алай-түлей екені жүгенді жұмарлай ұстап, тақымды тебіне қысып келе жатқандарынан ғана мәлім. Ат басын іркеп емес.

Қара күзден тебінде жүріп, күні кеше ғана белдеріне терлік салынған құр аттар да сулықтарын шайнайды. Иелерінің ыңғайына жығылып, камшы салдырмайды. Емшек тағалары көлдің көк мұзын біздей ойып, шешектей шұбартып келеді. Қиыспастай қатар түскен іздері де сондарынан созылып, жыраққа сіңіп жатыр.

Белді күліктермен желдіртіп келе жатса да, көздерін құла бозаң әлемге қадаған олар өзді-өзі өмір белесін желе-жорта шолып, көл бетіндегі желтоқсан ызғарын ұмытып кеткен. Әкелі-балалы екеу ұшпа ой сілеміне оқта-текте бой алдырып қояды.

Танашты «Тәңірім-ау, өз қолыммен кіндігімді үздіргенің бе?! Бір атадан жалғыз ем ғой... Сен аясаң етті! Бірақ сен аяғанмен, ел аямас... «Сатқын, қорқақтың әкесі» деген сөзбен-ақ күніне мың өлтірер, одан да бір-ақ өлгені абзал емес пе?! Қайтейін, қу жалғыз! Ауылға да аттап баса алмай жүрген жоқ па қазір. Бәлкім, ешкім

де білмей калар... Ана бозөкпе жылқышы бала жақ ашып жүрмесе, оның да аузына қақпақ кояр, бірақ... ар-ұяты тыным таптыра ма бұған? Таптырмас!..Әй, қу жалғыз-ай, қу жалғыз! Мынау таң қараңғысындай қара тұйыққа тіредің ғой!» деген суық ой жанын жаншып келе жатты.

Ал ұлы Ақбөкен болса, қайда суыт аттанып барамыз деген ой жетегінен арыла қоймаған еді.

Екеуі де жолға жайсыз орыс ері үстінде үнсіз келеді...

* * *

Орыс ерге таң қараңғысынан еріксіз таңылған еркектер жылан жұтқандай жабырқау...

Таң асқан тоқжарау аттар окта-текте пысқырып қалады. Қарабүйрек тауынан ұзап, көл бетіне дендей енгелі таң да Сарытау биігінен сыз берді. Аң-құс ізі әлі түсіп үлгермеген қансонар кеністік бозаң күйден бозмұнар түске боялды.

Жиырманың бесеуіне бел артқан Ақбөкен әкесіне көз қырын тастап өтті. Елуді еңсеріп кеткен батыршалыс Танаш баяғы бір «банды» атанған кезіндегідей бесатарын жауырынына қиыстай асыпты. Қызыл пүлішпен көмкерілген төрт сайлы түлкі тымағының түгін бозқырау шалыпты.

Құдай-ау, бұл әкесі не көрмеді? Бәрін де көрді, бәрін де бастан кешті... Бөріне де шыдады!

Ал өзі ше? Иә, не көрді? Неге шыдады?

Ақбөкеннің жүрегіне суық қанжар қадалғандай тіксініп, тұла бойына болымсыз толқын жүгіріп өтті. Бойы мен ойын дереу жиып алды.

Ат шашасын қапқан көбік қар тактайдай тегіс мұз бетінде бөгіп жатыр. Ажалға асыққандай бұлар желе-шоқыта жосылтып келеді. Ажалға қарай асығып келе жатқаны да ақиқат... Ақбөкенді ажал торығалы қашан?!

Он жасында ел ішінде «көмпеске», «төргі» жүріп, жалпақ жұрт жауынды бұлттай бұзылды. Ертістің бойы

сынсыған мал, толған жан еді... Ағайын-бауыр алапес тигендей бай-кедей боп бөлінді. «Тап жауы» деп тескен тау асырды. Бұған шыдамаған белділер шекара асты. Әкесі секілді білектілер бесатарға оқ жүгіртті.

«Банды» деп ұсталған әке Сібірге жер айдалды. Ал бұл болса, 1932-нің аштығын көріп, жалаңаш-жалпы жетімдікті тартты. Бозторғайдай шырылдаған ананың арқасында аштық тырнағынан аман қалды. Зайсанның май шабағы құтқарды... Ал он жасында көз жазып, көмескі тартқан әкесін көріп тұрғаны кеше. Арада алмағайып уақыт сынаптай сырғыпты. Әйтеуір, асыл сүйек Ібір-Сібірден аман-есен оралыпты елге. Ал бұл...

Бұл ұлы қан-қасап майданнан оралды.

Ат басын іркіп қалды. Әкесінен құйысқан аралық қалып қойды. Сонда ғана құла таңнан құлмерездей міз бақпаған әкесі:

— Шаужайлама! — деп санқ етті бұрылмастан.

Салт аттар қайта қатарласты. Темір үзенгілер жанай тиісіп, шақ-шұқ ете түсті.

Ақбөкен ажалдан да айылын жимас адамнан сескенген жоқ, бірақ дәм-тұзының таусылар шағын баяғыда бағамдап қойған. Көңілінде көптен артық емеспін, майданда шейіт кетермін деген ой шердей толқып жүрді... Соғыста екі рет жеңіл жараланды, бірақ тік тұрып кетті. Бірі — Москва түбінде, бірі — Сталинград қоршауы ішінде. Шпагин автоматын құшақтап, қолма-қол қала ұрысында дұшпанын пышақтап, шыбын жанын аяған жері жоқ.

Амалы қанша? Ажалы жоқ екен. Арманы бірақ бар екен. Ол: «Шіркін, туған жерге, аяулы анама бір оралсам!» еді. Құдай жар болды, бұл тілегіне де жеткізді... Бірақ қатал әке қосына кез болып, әке кесімін кесіп өте алмай, анасының жүзін көре алмай, жылымға қарай жылыстап барады.

Сол анасы еді, көлде қабырғасы қайысып, құрма ауды білектей тартып, тұз сасыған балықшы боп

жүрген жерінен, «Көзінді аш, Алматы ас, оқу оқы» деп жұмсаған. Сол анасы еді, Танаштың төсегін таза ұстап, некесін бұзбай, «Текті тұяқтың тұқымысын, жақсы атың шықсын» деп бата берген. Сол анасы еді, «Әкенді түбі сен ақтайсын» деп алқаған.

Он тоғызында Алматы аралап, институт сағалап, «Әдебиет және тарих» факультетіне түсті. Төртінші курсты тәмамдап жатқан маусымда батыста соғыс оты тұтанып, алғашқы боздақтардың бірі болып қан майданға тоғытылды. Талай жан қыршынынан қиылды, талай жан мүгедек боп қалды. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» деген аталар сөзі ақиқат екен, майданда май шабақтай адам аулаған ажал мұны айналып өтіпті.

Бұл ебін тауып Алтайға да жетіпті... Су ішкілігі бар екен.

Тағалы тұяқтар мұз жүзін оймақтай ойып, көл ортасына қарай жақындап келеді.

* * *

Қар жамылған қансонар өңірге жарық молынан жайылды. Күн бірақ бұлыңғыр. Көл үстін күңгірт бір түс кеулепті.

Танаш қарттың да көңілі күңгірт. Күңгірттенбей қайтсін, жар дегенде жалғызы жерге қаратса... Сүйегіне кетпестей таңба басса.

Көрмегені аз ба еді? Көрем дегені осы ма еді?!

Он алтының ойранында отыз үш жасар Танаш ақ патшаның «майдан қара жұмысына қарусыз қазақ аламыз» дегеніне қарсы дүрліккен көппен қолына қару алған. «Кәмпеске» деп дікендеген «тәртінін» тұсында да тізе батырғандарға бесатар кезенгені рас. Алтайдың ақ тиінін көзден байлап атқандай, қызыл кеңірдек кердендердің басын ажалға тіккені тағы шындық.

Жиырма тоғызыншы жылы қол-аяғы байланып, Сібірге айдалып, бір құдайға жалынып, Сақа жерінде

жуан қарағай жықты. Талай ер-азаматтың жүзі қалың орман жапырағымен жабылып, тәнін тундра батпағы жұтты. Сталиндік өлім лагерінде бөріше қарысып бақты. Бір құдай жар болып, соғыс басталған жылдың күзінде жеңілдік беріліп, «тылға керексін» деп елге қайтарылды.

Жарының адалдығына куә, ұлының ұлы сұрапылда мылтық асынып жүргеніне іштей разы болған... Өкіметтің майданға дайындап отырған Марқакөл қылқұйрықтысын шашау шығармай, жылымға жұтқызбай, алаңсыз жылқы қуып, Бас жылқышы атанып жүр еді. Бас уайымы сейіліп, бар уайымы еңіреулі ел мен мал жайы еді.

Жұтпа жылым демекші, осы өткен түн Қарабүйрек қуысындағы қоста көзі ілініп кеткенде, баяғы Шонжырбайдың қалың жылқысын көріп еді. Он алтыншы жылғы Қызыл Керіштегі опат айна қатесіз түсіне енді.

Ақпанның ат құлағы көрінбес аласат боранында ыққан қалың жылқы қамысты қопаның ішіне дүркірей енген. Бар сұмдық сол сәйгез қамысты қопаның ішінде болған. Жабағы мен тайдың жұқа шабын кеуіп тұрған нар қамыс алдаспанша ақтарып, буаз биелердің жер сызған қарындарына найзаша қадалып, қанша жануар жазықсыз құрбан болып еді...

Ал түсінде сол Шонжырбайдың қалың нөпір қылқұйрықтысы Қарабүйректен шығып, кит жонындай көкжолоктана көпсіп жатқан жылымға қарай үркіп барады. Бұл астындағы көкшолақ атпен қуып келеді. Бірақ үріккен мал жеткізер емес. Құландай шошынған қалың жылқы мұз үстімен дүркірей жосып, көл ортасында еріп жататын Ертістің ұлы ағысына арандай барып тұтылғаны... Арқырай кісінеп құлағаны... Қаншама жүйрік қылқұйрықтыны ұлы жылым жым-жылас жұтқаны...

Жылқының ащы кісінеген үнінен оқыс оянып кеткен. Қос іргесінде қантарулы көкшолақ кісінеп, мұны таң алдында тұрғызып жіберген. Қашқын ұлы Ақбөкен болса, қос іргесінде теріс қарап жатыр. Ұйықтап жатқаны, ояу екені белгісіз.

Далаға шыққан. Қар басылыпты. Қара бозаң түн қансонар тілеп тұр. Он жеті жасар көмекші – бозбала жылқышы түнімен күзетке кеткен өріс жақтан да сыбыс жоқ. Кешеден бері жауған қардан кейін бұлаңытқан бозаң әлем демін ішіне тартып, тым-тырыс күйде қалғып кетіпті.

Ит жеккен жақтан оралып, жылқы бағуға шыққалы банды болған кезіндегі бесатарын Бөкенбай тауындағы киізге орап тыққан жерінен алып, түнгі күзетте өрісте ұстайтын. Даланың төрт сирақты ит-құсынан гөрі адамның екі аяқты «ит-құсы» қауіпті жыртқышқа айналған бүгінгі күні «карусыз жүру – өліммен тең» деп санайтын Танаш ымыртта өрістен алып келген. Бозбала жылқышыға он алтыншы мылтықты оқтап берген. «Жылқы – жел мен жаудың малы» деген жалқы ой санасына сіңген жұрт емес пе, қаруды иенде серт ұстаған.

Таң алды аян бергендей кірген түсін тағы да еске алып қойды. Алланың өзі «жылымға қарай аянда» деп ой салғандай болды... Қосқа бұрылды.

– Тұр! – деген ұлына доңызша қорс етіп, қосқа басын сұғып.

Қаңтарулы көкшолақ атқа өзі мініп, бесатарды иыққа асынып, бозаң түнді жамыла көлге қарай тартып отырды. Ақбөкеннің астындағы күрең бесті тастақты күтірлете ілесті. Көпсіп түскен қар үстінде тұяқтардың пар ізі бадырайып қала берді.

Таң қараңғысында салбурынға аттанғандай сар желіспен сартылдаған қос салт атты танды атырып, бұлынғыр күнді батырардай бебеулетіп келеді. Танаштын беріш жүрегінің бебеулейтін де жөні бар. Белінен шыққан жалғыз ұлы еді Ақбөкен. Орыс кемпір Аня шөппен емдеп жазбағанда, осы қу жалғызды ауыр босанып, жатыры қағынған әйелін жер жұтар еді... Аня-баба ажалдан арашалағанмен, бәйбішесі бедеу боп қалды.

Кейін ел бүлінді, жұрт сөгілді...

Қарындас қақ айырылды, жамағат қақ жарылды. Таудың қарғын суындай қия қуалап, жуа талмап кетті.

Тоқал алып, ұрпак көбейту былай тұрсын, соқа басы саудаға салынды. Малы талауға ілікті, жаны қамауға түсті.

Ал Ақбөкені даланың киігіндей жалғыздық көрді...

Танаш түлкінің түгіндей құбылған уақыт пен аюдай ақырған заманның құрбаны болды...

Ал бүгін Ақбөкеннің аяқ астынан алапестей алдынан шығуы – сол сұм заман сорының соқтасы. Бұл әке болып оған не істеді? Не көрсетті? Аштық пен жоқшылық. Адасушылық... Жо-жоқ! Бұл адасқан жоқ. Адам атса да, еңіреген ел үшін, жетім-жесір жұрт үшін! Бөкенбайдың бұлан жонында бес жүз үйдің шаңырағын ортасына түсіріп, ошағын өшіргенде өкіметті аяған жері жоқ. Бұл да қанына қарайды.

Астындағы сау желген көкшолақ пыскырынды. Кеше де көкшолақ қос басына пыскырына тоқтағанда, іштен селдір сақал-мұрты өсіп кеткен, «зектер» киетін қара құлақшын астынан сауыс-сауыс шашы сабалақтана иығына түскен албасты атып шыққанда сескеніп те калып еді.

Сілеусіннің көзіндей сұрғылт жанарын қадаған ұлы:

– Әке! – дегенде селк ете түскен.

Тез есін жиып:

– Жоғал! Әкең емеспін мен... Садаға кет! – деген бұл.

Ойына қара күзде ауылсовет ағайыны келіп, «Ұлың соғыстан, одан Сібірдегі абактыдан қашып кетіпті... Білсең – хабарла!» деген ескертуі камшыдай осып өткен еді... Содан бері өзін қоярға жер таппай, санасы сан-саққа бөлініп, ұлына деген қаны сұйылып жүрген.

Ал әке мен баланың осы бір оғаш кездесуі екеуін де тығырыққа тіреп, тілдерін байлап тастады.

* * *

Алпысты алқымдап қалған әкесі арада он төрт жыл өтсе де өзгере қоймапты, Ақбөкен жазбай таныған. Қак

мандайдан қамшымен тартып қалғандай, бір орнында состиып тұрды. Әкесінің сөзі атылған оқтан да ауыр тиді.

Қостан қосанжарласа атып шыққан бозбала жылқышы да көзі атыздай болып, Танашқа тесірейген.

– Қосқа неге енгізесің? – деген әкесі зілмен: – Өлтіріп кетсе қайтесің, қайдағы кашқын-пысқын?!

– Мен... аға, сіздің ұлыңызбын, – деді... Сосын...

– Қайдағы ұл, әкеннің аузын?! Мен кубаспын... Тілінді тарт! – деп әкесі жылқышы көмекшісіне зекіп тастаған.

Ақбөкен үндемеген күйі әке сөзінің қорғасындай ауыр зілін түсінген. Өзін әке алдында жел қуған қанбақтай жеңіл, сорлы күйде сезінген...

Танаш:

– Тез жылқыға тарт! Біреу-міреу кездесе, мына адам туралы аузыңды ашушы болма! Сотталып кетесің, – деген сөзіне Ақбөкен мән бере алмай мәңгірген. Ал жылқышы бала ата кеп жөнелген.

Әкесінің соңынан қосқа қаймыға кірген еді.

Қос қабат киізбен жабылған кереге қос іші құрқылтайдың ұясындай жылы еді. Босаға көзіндегі қазаннан әкесі жабағының етін алып, жерге жайылған дастарқан үстіне қойды. Ол үн-түнсіз тамақтанды. Жылқы сорпасына сарымай қосып ішті.

Мұның бар-жоғын елең құрлы көрмеді. Асқа да шақырмады... Ақбөкен бірақ қоста қалған қосшы баламен кеше кештен бері тоқ еді.

Түнгі жылқы күзетінен келген әкесі төрге озған қалпы киімшен күйде қор ете түсті. Ақбөкенді кісімісің, итпісің деген жоқ. Шалқасынан шалжия жатты.

Ақбөкен әкесінің сөз қабак, суық сөзін салмақтай алмай сыртқа шықты. Дүние дел-сал тартып, желтоқсан аспаны бұлыңғырлана түсіпті. Қар ұшқындап келеді.

Жетім сайдың шығар аузына тігілген ықтасын қостан аулағырақ барды. Әлгінде ұшқындаған қар молайып, маңайды ақ кіреуке перде тұтты. Жел-желеміксіз жауған

аппақ таскын асты аязсыз. Желтоқсан жылымыққа бөге қалыпты.

Ақбөкеннің бірақатқалақтаған жүрегінызғарқариды. Жапырағынан жұрдай боп айырылған көк теректер мен сыңар өскен ақ қайыңның қасына барды. Бұл да мынау көп теректің ортасында қалған сыңар қайындай сезінді өзін... Сыңар екені сөзсіз. Жалғыз қалғаны да шындық. Енді мұны ешкім де маңына жуытпас.

Дүниені кезген дуанадай шыр айналып келіп әкесінің қосына тап болмады ма?! Көл жағалап отырған ауылына ат шаптырым қалғанда, қара қостың үстінен шықты. Бұл да тағдырдың жазғаны да... Түн жамылып ауылға енем, анамды көрем деген тілегін қара қос кесті.

Қостағы жылқышы бозбаланы көргенде қуанып та қалған. Одан әкесі туралы хабарды естігенде, бір қызарып, бір бозарған. Қашқынды қалай қарсы алады деп ойқы-шарқы ойға батқан. Ақыры көңілдегі күдігі ақиқатқа айналды.

Әкесі бетін теріс бұрды...

Алтайдың басындағы Чердоаяқ қорғасын кенішінен қашып шығып, Құзғындыны бауырлап, Қаражалды сауырлап, Майтерек пен Бөкенбай өңірін түн қатып жүріп жеткен тағдыр тұйығы бұл. Әкесі үшін Ақбөкен шахтадан емес, майданнан қашқан «қашақ»... Дезертир. Ал Ақбөкен дезертир емес еді ғой.

Сталинградтағы жауды қоршауға алып, азып-тозған тұтқындарды көзбен көріп, жеңіс тойын тойлаған қырық үштің ақпаны күні кеше болатын. Ақбөкенге сыртынан тісін қайрап жүрген кавказдық жүндес политрук: «Ойсылов, тұтқындарға жаны ашиды. Аузындағы тушонкасын жырып береді. Мен мұсылманмын деп, қалбырдағы етті жемейді... Аузынан жырып жауды жарылқағанша, ашығып жатқан ленинградтықтарға жіберсін, — деп кекеткен. — Фашистерге бүйрегі бұрып тұрады, «халық жауының» тұқымы болу керек.»

Пөле қайдан, жала қайдан деген емес пе? Қолма-қол «ерекше бөлім» офицерлері келіп, тергеуге алынды.

Оның соңы әкесінің «банды» болғаны белгілі болып, 58-ші статьямен сотталып кете барды. «Ата салу – жеңіл өлім. Шахтада руда қазып, майданға пайдасы тисін... Шахтадан өзі де тірі шықпайды» деп шешіпті.

Көкек айының жер дүниені жібіткен жұмақ күнінде бұл темір торлы вагонға тоғытылып, Орал тауларынан асып, ібіліс те іргесін аулақ салатын Ібір-Сібірге қарай салып ұрды емес пе?! Өзі секілді істі болғандармен Новосібірге жақындағанда, карауылдардан «тұтқындар ішінде сібірліктер болса – Қазақстанға, ал азияттықтар болса – Сібірге жұмыс істеуге барады» екен деген қаусетті естіді.

Сол кезде қасындағы Санал деген сұңғыла хақас жігіті: «Сен қазақсың, мен хақаспын. Түріміз ұқсап тұр. Новосібірде бізді әр жаққа бөледі. Сен «Санал Оймауытов» дегенде, сапта «Мен» деп айғайлап, Қазақстанға баратындар сапына бөлін, мен «Ақбөкен Ойсылов» деп сібірліктер сапына кетейін. Тәңірім қолдаса, сен өз жеріңе, мен өз жеріме тартамыз», – деп ой салғаны.

Құдай бар екен, екеуі екі айырылды. Әлде бір темір жол бекеті басында бұларды әкеле жатқан «қызыл жағалылар» ауысып, карауыл алмасқан кезде пойыздан пойызға көппен бірге «Оймауытов» боп мініп кете барды... Алла тағала алқады, Ақбөкен айдаладағы хақас азаматы атанып алдымен Риддерге, онда жұмыс жеңілірек деп, Алтайдың меңіреу түкпіріндегі Чердоjak қорғасын кенішіне айдалды.

Міне, Күршім өңіріндей туған жерге тағдыр айдап табаны тигенде, шахтада «селехоз» боп аурудан өлгенше, Алтай орманында қашып жүріп өлейін деген ой тұтқиылдан келген. Адамға ой келмесін, ой сені алып жейді, болмаса бір-ақ күнде жүзеге асады... Жолы болды, Сталиннің тік тұрған алып мүсіні андағайлаған Чердоjak кенішінен қыркүйекте қашып кетті.

Қазір қар жапалақтап жауған желтоқсан...

Косқа келді. Суық қармаған соң еріксіз ішке енді. Әкесі оянып кетті.

Ол май шам жарығында үстін қасынып қойып, біраз уақыт үндемей отырды. Ақбөкен де аузына су ұрттап алғандай ләм-мимсіз.

— Неге келдің? — деді кенет әкесі. — Майданда өлмедің бе?!

Ақбөкен де жұлып алғандай:

— Құдай өлімді қималы, — деп қалды.

— Тышқанша қырылып жатқанда, саған ажал құрығы қалай ілінбеді?

— Бәрі сіздің арқаныз... Бандының баласы деп Сібірге айдады. Қиюуы келіп, қисынын тауып Чердояктан бірақ шықтым, әке!

— «Әке» деме! — деп зілмен айтты Танаш. — Әкесізің сен!..

Ақбөкен тосылып қалды.

— Өтірік айтасың!.. Чердоякқа жіберуі мүмкін емес.

— Ол көп әңгіме... Мен паспорт бойынша қазақ емеспін, хақаспын.

— Хақас... Хақас емес — кашақсың... Кім болсаң, ол бол. Сен өліксің!

— Сіз бандитсіз... Мен сіз секілді қазақты атқаным жоқ. Өлсем де арым таза! — деді кенет Ақбөкен де тістеніп.

— Ой, ақымақ! Кімнің қолы қанды, кімнің тағдыры мәнді? Оны құдай біледі... Ар деме, сен! Арсыз!

— Мен енді адам өлтірмеймін, — деді Ақбөкен ойланып: — Жауым болса да өлтірмеймін. Дұшпаным мені өлтірсін. Разымын! Дұшпан қолынан өлу де мәртебе ғой. Ол бірақ пешенеме жазылмапты.

— Сендейлердің құдай да пешенесіне жазбайды. Соғыс — қасиетті құбылыс... Соғыста да абыроймен өле білу керек. Ал сен — арамсідік... Жақсы ит те өлімтігін көрсетпейді. Иә, мен өкіметке қарсы шықтым. «Бандит» атандым. Жеңілдім. Жазамды тарттым. Бірақ елімді

сатқам жоқ... Ажалдан қорқып бұққам жоқ. Он екі жыл Сібірде отын кестім... Өкінбеймін!

– Мен де өкінбеймін. Бір кісідей соғыстым... Шындық бар болса, – дей беріп еді Ақбөкен.

– Қайдағы шындық? Шындық – қан майданда шейіт кету. Шындық – елге ақ көкірегіңді ашып оралу. Ал сен қашқынсың... Қашақ... Дезертир, – деп ызаланды әкесі.

– Сіз де «банды» атанып, тау паналап қашқансыз...

– Қашсам да, қусам да қазақ үшін! Болсам – қазақтың бандысымын... Ақнайманның бес жүз үйін Бөкенбайдың бауырында, қожамбеттің қалың түтінін Алкабектің асуы мен Марқакөлдің жағасында қойша иіріп қырғанда, сәбилерді лакша бауыздап тастағанда, бесатарды қолға алдым. Банды боп атқа қондым. Әгәр ондай күн туса, қаруға қазір де қол саларым хақ. Ал сенікі – ұят іс... Сүйекке танба, арғы сын. Бас сауғалап қайда барам дедің сонда? Алдағы ер азамат пен арттағы ел-жұрт жауға Совет өкіметі мен Сталин көсем үшін емес, біле білсең, елі мен жері үшін жанталасып жатыр. Отан үшін! Ал сенің түрің... Арам без!

Екеуара әңгіме осымен тәмам болған. Екеуі де ымыртта ойға батып отырды.

Танаш «Отан үшін!..» деп аузынан оқыс шығып кеткен сөз үшін енді өзі мырс етті. Отан деп өлімге отарымен момын қойдай айдапты ғой... Отан. Қай Отан? Кешегі ақ пен қызылдың тұсында буаз катынның қарнын қылышпен жарған, ер-азаматын тірідей отқа қақтаған, қыз-келіншегің зорлап, бала-шағасын шыбықша шапқан Отан ба? Иә, сол Отан! Сол опасыз Отан... Сол үшін қаймана қазақ баласы жат жерде басын құрбандыққа шалып жатыр. Шалмасқа шарасы қайсы? Қайда қалмаған қайран қазақтың басы... Ақбөкен де соның бірі. Қайта туған жеріне жетіп жығылыпты жұмыр басы! Ол да болса, дәтке қуат екен деп Танаш өзін-өзі алдады, өзін-өзі жұбатты.

Ұлын өлімге іштей баяғыда қиып қойса да, жемеге келгенде қиғысы да жоқ. Бірақ... иә, бірақ ел-

жұрты мұндай сан боздақты Отан үшін деп ажалға аяусыз матап берген. Енді бәрі кеш. Бұл Ақбөкенін ажал құштырмаса, олар отай салары ақиқат. Бұл соғыста аярлық болса да, аяушылық жоқ. Мейірім мен қайырым ұмыт болған. Ал кешірім туралы тіпті сөз жоқ... Сонда мұның өз қолынан өлгені – мәртебе. Сатқын деп өкімет елдің алдында масқаралағанын көргенше, жарымжан шешесінің көз жасын төккізгенше, өзі-ақ ажалын түзде асыра салғаны абырой деген нық сенімге бекіді.

Жылқышы бозбала кешкі ас ішуге келген соң, Танаш тысқа шығып кетті де, Ақбөкен аркасын керегеге сүйеген қалпы отырды да қойды. Жылқышы жас жігітке де үндемеді... Ол да мұның мұңына ортақтасқандай жақ ашпады.

Әкесі қара түн қанатын керген кезде қосқа қайтып оралды. Жылқышы жасты өріске қайыра жұмсады да, бұған қарата:

– Біз таңға жолға аттанамыз, – деді. – Мен оралғанша, малға ие бол! Биік басына өрлетпе, сай ішінде болсын. Жел шығып қалса, жалтаңға шығып кетеді. Сергек жүр, ит-құсқа сақ бол!

Түн тыныштығын ешкім де, ештеңе де бұзбады. Әкелі-балалы екеуі теріс қараған күйі жатты. Әркім өз ойымен алысып, өз тағдырымен тартысып жатты.

Бұл соғыс кімге керек? Танаш пен Ақбөкендей қаймана қазаққа ма? Әлде, азуы алты қарыс орысқа ма? Әлде құйысканы бес қабат неміске ме? Жоқ. Жалпақ дүниені жалмауыздай жалмап, жыланша жұтқаннан өңгергені он қабат орыс жұртына да, бөктергені бес қабат неміс ұлтына да керек емес... Қос көсемге керек болды. Батысқа ауыз салу үшін Германия Сталинге, шығысты шылбырлау үшін Россия Гитлерге керек еді. Сұрапыл соғыссыз, қанды құрбандықсыз ол мәселе шешілмейтін. Соғыс қана шеше алатын.

Ақбөкен қараңғы қоста осындай бір ой түйді.

Түнделетіп жауған қар бүйректей бұлтиған Қара-бүйрек тауы мен бүйен ауыз Зайсан көлін қымтай түсті.

Ақбөкен әкесімен өткен суықбауыр өмірін еске алды. Қаранғы қоста қарабауыр тышқанша төрт бүктеліп, көзі ілінбей-ақ қойды. Тұзаққа түскен қоян мен құрдың етін жеп, қоңыр күздің шуағы иітіп, Алтайдың орманында қашып жүргенде қысатын арам ұйқы да қашып кетті.

Ұйқы қашпай қайтсін?! Әкесінің не ойлағаны бар? Күндізгі әңгіме ауаны ажалға ауыз салып тұр... Бұған енді барар жер, басар тау қалған жоқ. Ажал мұны қақпақыл қып ойнапты. Ақыры азулы әкесінің алдына әкеп жығыпты.

Жалғыз ұрқы ғой... Бәлкім, ажалға қимас!

Ақбөкен бүктіскен күйі ұйықтап кеткен. Жанары жұмыла бергені сол еді, әйтеуір бұған солай көрінген, «Түр!..» деген әкесінің қатқыл, зілді дауысынан шошына оянды.

Таң қаранғысымен орыс ерге қонған...

* * *

Жамбасқа жайсыз орыс ері үстінде бозаң дүниеге бет қойған... Жайсыз болса да орысқа телініп, орыс ерге мінгелі қашан бірақ?!

Алған беттері ауыл болмады. Көл жағасындағы бір уыс балықшылар қыстағы «Аманат» қиыс қалды. Ту сыртында сиыр бүйрегіндей бөлінген Қарабүйрек тауы қарауытады. Ол да май басқандай ұлпа қар жамылып, алып ақ бүйрекке айналыпты.

Ақбөкен қатал әкесінің қайырымсыз кесімін бағамдады. Мейірімсіз сезіміне де тілсіз мойынсұнған. «Қылша мойным – талша, күйген арым – арша» деп шешті.

Аспан бұлыңғыр тартып тұрса да, ақ шаңқан көл беті таң атысымен жарқырап шыға келді. Үкі балапанының мамығындай үлпілдеген ұлпа көл үстін керген таңғы аязбен тұяққа ілінбей, шашамен көтеріліп, қос салт аттың соңында борандата қалып жатыр.

Биылғы жылымықты желтоқсан Зайсандай ұлан көлді қауындай қақ жарған Ертістің арынды ағысына

да жайлы тиіп жатқан сынайлы. Бұлар жылы ағыс жайлаған жылымды тұсқа жақындаған сайын арнаны бойлай көтерілген бозамық бу алыстан көзге шалынды. Селдірлеу тұман ағыс бойлай созылып, ұзаған күйі көл бетін кеулей, алысқа дендей еніпті.

Зайсанның басын бүрген сабадай тар аузынан арқырай құйылатын Қара Ертіс ағыны ғой бұл. Қара Ертіс қашанда қара жолынан жаңылған емес. Қаңтар қысқанша көл бетінде көк кит жүзіп бара жатқандай көк жота жонданып жатқаны. Ұлы мұхиттарда да осындай ұлы ағыстар болатынын Ақбөкен Алматыда жүріп оқыған. Олар мұхит суын қазанда қайнаған сүттей сапырылыстырып, бетінде алапат дауыл тудырып, буландыра тазартып тұрады екен.

Ақиық Алтайдың көксүңгі сеңгірлерінен құлайтын Қара Ертіс ағысы да көл суын бел ортадан алдаспанша айырып ағатыны ақиқат. Лай-батпағы мен лас-шылаушынын Күршімнің қылысы мен Бұқтырманың бұрмасына үйіріп алып кетеді. Құдайдың өзі көл шенберін шарана мейірлене шомылатын су толы астаудай тазартып тұрады.

«О, күдірет!..» деп қалды Ақбөкен ат үсті. Ұлы ағыстар да ұлы соғыстар секілді деген ой орала берді. Ұлы ағыссыз алып мұхит тазармайды, ұлы соғыссыз адамзат жаңғырмайды... Жасармайды. Ұлы соғыс та ұлы ағыс сияқты адам баласы лас-лағынетке батқанда, жер бетіне отты ағыс боп оралады. Әлемді ашпа-жалап ажал боп жайлаған мынау ұлы соғыс та адам атаулыны тәубесіне түсіретін, пенделік былықтан арылтатын ақыр замандық апат. Орыс пен немістің ойраны – құдайдың екеуіне жіберген зауалы... Адамзат көзімен көрсін деген қаһары.

Ақ патша заманынан бері орыс елі ақ шыршалы Альпіден қиян-қилы Аляскаға дейін, ақ аюлы Мұз мұхитынан тұманды Тибетке шейін жаулаймын деп жанталасты. Қаншама халықтардың қанын судай шашты,

орға жығып, опат қылды. Обал-сауабына қарамады. Қара жерді көр етті, жазықсыз елді жер жұтты. Қаншама жұрттардың қарғысы мен лағынетіне ұшырды. Әлемге «орыс салған лан» деген атпен аты шықты.

Тарих факультетін тәмамдап қалғанда майданға алынған Ақбөкен орыстың озбыр тарихын жақсы біледі... Орыс лаңы әлемдік лаңға ұласпады ма, міне. Көп асқанға – бір тосқан. Құдай немістер арқылы қаһарын тікті... Отан үшін деген мына ұлы қырғын – жаппай кісі өлтіру науқаны да сол қарғыстың қарымтасы... Қайыра сокқан дауылы. Сібір мен Азияны ала тайдай бүлдіріп, құдайы көрші болған қазақ секілді іргелі ұлттар мен ат төбеліндей ұлыстарға тарттырған азабына Алланың ғайыптан жіберген тозағы.

Бұл дүниеде еш нәрсе із-түзсіз кетпейді. Құдай ешкімді де, ештеңені де ұмытпайды. Мұны да ұмыт қалдырмайды... Бәрінің де қарымтасы мен қайырымы болады. Ерте ме, кеш пе, ұлы ағыстар сияқты ұлы сұрауы алдыннан тосады.

Ақбөкен ағыс үстін ақ тұман перде тұтқан тұсқа жақындай түсіп, осындай бір ұшқыр ойға бой алдырды. Ал әкесінің құлазыған жанын не мазалап келе жатқанын құдай білсін?!

Өртенген орманның түтініндей шығыстан батысқа қарай шұбалған ақ шарбы тұманға таяу келді. Танаш ат басын ірікті.

Бұған қарап тұрып:

– Түс! – деді бұйыра.

Іле-шала өзі де көкшолақтан жеңіл ырғып түсті.

– Аттарды түйіп таста! – деді тағы да бұйырып.

Ақбөкен аттардың ауыздықтарын алып, бір-біріне қалмақша қарама-қарсы жанастыра қойды. Ердің алдыңғы қастарына астаудай бастарын түйістіре қаңтарып тастады.

– Алдыға түс! – деді Танаш әлі де ызғарлы дауыспен.

Ақбөкен алға түсті. Танаш мойнынан асырып,

бесатарды колына алды. Бес жүз-алты жүз кадамдай жүрген соң буалдыр буға кірді.

Көл ортасын кесіп аққан жылы ағыстан көк мұз жүзіне түскен қар да жіпсіп жатыр. Екеуінің аяқтарының асты шылп-шылп етеді. Танаштың саптама етігі мен ұлының көнетоз керзі етігі тая қояр емес. Ақбөкен оң етігін қисайтып, жұлығын басып келеді. Құтты Танаштын өзі сияқты.

Құдай-ау, қу жалғыз соғыстан қашақ болып оралғанша, сұм жалғанға келмегені жақсы еді! Ол бірақ мұның қолында ма, құдайдың құзіретінде ғой. Қашақ болып оралуы да тәңірдің ісі. Алла өзі қаламаса, ажал аузынан Алтайға аман-сау оралар ма?! Бұл да бір хикмет... Бұл да бір қасірет... Бұл да бір сынақ. Оны емес, мұны сынағаны... Сынау арқылы сүйегін қорлағаны. Ал не істей аласың деп жазалағаны. Сүйек сындырды ғой қу жалғыз.

Қорқақ жазасы – өлім...

Танаштың дүрсілдеген жүрегі суып сала берді...

Сарытаудың жұмыртқа жоны мен Сауырдың сонылы сілемінен жазда айна жүзіндей жарқылдап шағылатын, қыста күрткі қардан құла түз боп шаңытатын Зайсан көлі әкелі-балалы екеуді ақсенгір буымен қарсы алды. Қазан мен қараша қарасуығы қабат ұрып, мұз ерте түсіп еді, желтоқсан жылымыққа бөктіріп, жұртты тандандырып тұр.

Ақсенгір қабырғадай биіктеп көтерілген бу тұманы екеуін де оп-онай жұтып қойды. Аулаққа түйіп тастап кеткен жарау жануарлар иелері көзден ғайып болғанда, камыс құлақтарын қайшылап, қайда кетіп барасындар дегендей оқыранып-оқыранып қалды. Есті хайуандар иендегі тайғақ мұз табанына тапжылмастай етіп қаңтарып кеткендерді елендей іздейді.

Олар бірақ бұрылмады...

Жылым жиегіне де жетті. Екеуі де қалт тоқтады. Сәре мұздың көк кемерін байсал толқын шылп-шылп

жалайды. Шымырлай үйірілген су бетінен селдір бу қылаңыта көтеріліп, көңіл арбайды. Жайдақ толқын жалы мұз бауырына мұнсыз енеді. Көш құлаш енді келген көкжолақ ағыстың беті тынып жатса да, тереңі арынды екені анық.

Жүрегі қан жылап тұрса да, Танашты суық намыс қамшылады. Ол оқыс бесатар қайырмасын сатыр еткізе қайырды. Ұлының тірсегі дірілдеп, жүрегі суына шапқылады. Сонда да Ақбөкен сыр алдырмады... Жас күшіктей толқын жалаған мұз кемеріне тағы да жақындап, өкшесі іліне тұрды.

Ақбөкен әкесіне тік қарауға тырысты, бірақ жасаураған жанары бұлдырап, көз алды қарауыта берді. Қарға адым жерде тұрған қарулы Танаш та қолын көтере алмады... Ұлының соғыстан қашқанын алғаш естігенде ашудан тісін шықырлатып, үнсіз күйде «буындырып өлтірем» деп ойласа да, жүзбе-жүз келгенде ата алмасын сезбепті ғой. Қолы қайың құндызды шокпар көтерердей ауырлап, орыс бесатары қорғасыннан құйылғандай зілбатпан тартты.

Мұның осы бір мүшкіл халін мүсіркегендей:

— Апам естімесін! — деді Ақбөкен әкесінің сабыр суын тауысып. — Қош болындар!

Тыныштық орнады. Ұлы ағыстың суси аққан сырылы мен мұз бауырын жалаған сылпылы ғана құлаққа шалынды. Ақ бу басқан тұманды манай да мұнарлана қалды. Әлде қалай желемік соқты.

Танаштың тұңғыш рет қолы дірілдеді. «Жас кезінде ұрпаққа сүйінесің, жас ұлғая ғұмырға күйінесің» деген оқыстан соқпа ой соғып өтті. Бесатар қайырмасын қайырып та үлгермеді.

Кеудесін көтере, басын кекжите ұстаған ұлы кенет өз еркімен шалқалап құлай берді. Ол аткөпір ағысқа жалпақ жауырынымен шалп етіп, қолы мен аяғын ербеңсербең сермелеп, ілезде үн-түнсіз көзден ғайып болды.

Ақ тұман тұтқан адасқакта Ақбөкендей боздақты ұлы жінгір жылым жым-жылас жұтып қойды...

Танаш үйіріле аққан ұлы ағысқа қайтіп қарай алмай, жүзін бұрып әкетті. Қаңтарулы қалған қос атқа жетуге асықты. Аяғын арақ ішкен адамдай шөлкем-шалыс басады. Тұман тұтқан тұла бойы сең соққандай сенделіп, әп-сәтте иіні түсіп кеткен екі иығы қушыып, селкілдеп барады...

Ал оғы атылмаған орыс бесатарының дүмі дымқыл мұз бетін сүйретіле сызады. Орыс ері алынбаған қаңтарулы құр аттар аулақта қалмақша түйіліп, қос иесін тықырши күтіп тұр.

Төршеге хикаясы

Бүкір

Ол бүкір еді...

Туадан бүкір емес, жүре келе бүкір болды. Жеті-сегіз жасқа толғанда қу жауырын ортасы бармақтай болып томпайып өсе бастады. Бозбала шаққа жеткенде қос жауырын арасына біткен шеміршек нардың өркешіндей жалқы жалданып алды.

Сол кезден азан шақырып қойған Аманбол аты көмескі тартып, Бүкір атана бастады. Бүкірлігін білдірмеймін деп, бұл бейшара не істемеді? Бірақ ештеңе шықпады. Бала өркеш шеміршек қайындай қатайып, етженді сүйекке айналды.

Мектепте бүкір кит туралы оқығаннан кейін өзін сол бір су мақұлығы сияқты сезінгені де рас. Сыныптас парталастары мазағына қорланудан гөрі тұңғыш рет көкірегінде бір жасырын таңырқау, китке ұқсасын деп тәкапарсу сезімі оянды. Осы бір өліара сезім мұны намыстану күйігінен, қор сезіну сұмдығынан сақтандырды да... Құдай жаратқан кемістігін жасырып бағуға тырысып, басын кекжитіп, кеудесін ата қаздай шалқак ұстайтын болды. Келе-келе тәкаппарлана адымдау бойына сіңісті, болмысына жұғысты жүріске ұласты.

Аманбол аты Алматыда біржола өшті. «Бүкір» аты мұны білетін ел-жұрт арасында қалыпты есімге айналды. «Аса таланты суретші» атанды.

Бүкір суретші еді...

Суретші болғанда да классикалық мағынадағы сурет салмайды. Қайдағы бір абстрактілі суреттер сызады. Оның терең астарын өзі болмаса, кез келген адам түсініп жарытпайды. Арасында кубизм де бар... Ал соңғы он жылда тарихи полотно салуға талпынып жүр.

Тарихи туындылар тудыру үшін грек мифотарихынан бастап, әлем тарихына шолу жасап, орыс пен қазақ, қытай мен қалмақ тарихына дейін ақтаруға тырысқан. Соның арқасында қоғамға деген көзқарасы өзгеріп, әлемдік дүниетанымы кеңіді. Қазақ қоғамына деген қораш сезім пайда болып, оған көңілі толмастық ой басында белең алды.

Қазір қазақ тарихы мен қазақ қоғамына көңілі қоңылтақсу сезімінен бе, үлкен тарихи полотноларды қалай сызсам, қалай халыққа жеткізсем деген ұшқыр ойлары маза бермейді. Оны ешкімнің ойына келместей етіп суреттесем деп, іштей ширыққан ізденіс үстінде іркіліп қалған.

Ал, іркіліс – ішкі жау... Құдай ішкі жаудан сақтасын! Ішкі жау бас көтерсе, жан-дүниен жұтап, көңілің құлазып, өмірде құлшынысың тоқтап, өнерде тоқырап қаласың. Тоқырадым дегенше, өлдім дегейсің... Өз-өзіңе өгейсің.

Ал зиялы адамның өз-өзіне өгей болғаны – қоғамға да өгей болғаны, қоғамды да өгейсінгені. Өгейлік – ішмерездік. Бұл бүкірдің ішінде қоғаммен келіспес ойлар бірақ толып жатыр ғой... Сол дүниелерді жарыққа шығарып кетсе, арманы жоқ. Тек тәңірісі жүзеге асырсын, сандал санасы мүмкіндік берсін!

* * *

Бүкір бүгін де Өнер академиясынан көңілсіз оралды.

Кейінгі кезде дәріс беру дегенді тауып алып еді. Өзіне де сол керек. Әйтпесе ішті интеллигент көрініп тыныш

жүре берсе, мұнда кімнің көзғұны бар. Майлы бояуын майлап, майлы сорпасын тойлап дегендей... Зиялы қауым атаулы шет қаққан емес. Билік тізгінін ұстаған топ та талантын танып, сырт тепкен жері жоқ. Бүкір деген аты болмаса, «Бүкірдей дарын жоқ» деген дақпырт дүрілдеп тұр. Той-томалақта төрден орын бұйырады.

Бәрін бүлдірген – студенттер.

Осы жастарға не жоқ. Бүйректен сирақ шығарып жүргендері.

– Сіз бізге «өнертану емес – өміртану» дейсіз, – деп өне біреу ұзын сирақ, қой көзді сұрша қыз сыпсың ете қалғаны. Сол-ақ екен өзгелер де шу ете түсті.

– Иә, өмірді танындар! – деген бұл. – Өмірді танымай, өнерді тани алмайсындар. Қайталап айтам, үлкен өнер үлкен өмір сүруден, күрделі тағдыр кешуден туады... Ұлы суретшілердің бәрі де трагедия мен комедияны бастан кешкен. Онсыз ұлы шығарма тумайды, ұлы творчество жасалмайды.

– Сіз де сұмдық тағдыр кештіңіз бе?

– Білмеймін, – деді бұл ойланып. – Менің физиономиям айтып тұрған жоқ па?!

– Кешіріңіз!

– Кешірім сұраудың қажеті жоқ. Оған менің етім өліп кеткен. Құдай бүкір қылып жаратқан соң, оған тек разы болмасқа амал жоқ... Сыртын бүкір болса – болсын, ішің бүкір болмасын, – деп бір тоқтаған.

– Сіз, «ұлы халықтарда ғана ұлы өнер туады» дейсіз. Сонда қалай, қазақ секілді аз халықта ұлы өнер жоқ демексіз бе?

– Мен дәп солай дегем жоқ... Бірақ ұлы суретшілер ұлы халықтарда көп. Ұлы суретшілер мұрасынан, ұлы халықтар өмірінен үлгі алындар. Үйреніндер!

– Ұлылық пен ұлы өнер қазір ірі халықтарда өшіп жатыр. Өліп барады... Өнер де аууға тиіс. Ұсақ халықтарға түбі ауады, – деді бір студент білгішсініп.

– Бәрі мүмкін! – деп бұл келісе салды.

Шәкіртпен дауласқысы да келмеді. Түбін қаза берсе, мұның түпкі ойына бойлап, артын ашудан кетәрі емес бұлар. Еріксіз аузын тыйып, жиегін жиып ұстауға тырысқан.

Оған бірақ бүгінгі интернетпен қаруланған жас тоқтай ма? Тоқтамайды.

— Ағай, — деген бір қыз бала сызылып, — бойдақ дейді ғой сізді.

Сол-ақ екен екінші бір сылқым:

— Ұлыңызды детдомға өткізіп жіберген дейді, рас па? — деп қалды.

Бұл қапелімде не дерін білмей дағдарды...

Құтқарғанда — қоңырау дауысы құтқарды. Есіктен қалай ата жөнелгенін өзі де білмей қалды. Соңында сылқ-сылқ күліп, былқ-былқ басып студент қыздар шулап жатты.

Бәріне кінәлі — Мәскеуде бірге оқыған Байсары. Ол — әдебиетші. Ломоносов атындағы университетті бітірген. Қазақстандық жерлестер ретінде араласып тұрған. Бүгінде академик атанды. Екеуі түйдей құрдас. Қырықтың қырқасына ілікті.

Сол бұған соңғы жылдары жаны ашығансып, ұрпақсыз өтемісін деп, қыршаңқы тілімен қыршып алып жүретін. Ақыры Оксана атты орыс әйелмен таныстырып тынды.

Оксана отыздардан енді асқан, үріп ауызға салғандай келіншек екен. Екі баланың анасы. Ішкіш күйеуінен ертеректе ажырасып кетіпті. Байсары онымен келісіп те қойыпты. Он мың долларға құрсак ана болуға көндіріп әкепті.

Байсары:

— Қазір дайын аналық ұрықтар сатылады, — деген. — Алыс ауылдан келген студент қыздармен сөйлес. Олар екі-үш жүз долларға аналық ұрығын сатады. Маңдайынан шертіп жүріп таңдап ал. Қазір талайлар сондай оңай жолмен ұрпақты болып жатыр. Былтыр жалғыз ұлы немере сүйдіріп үлгермей, қайтыс болып кеткен

бір профессор шал тура сондай жолмен ұрпақты болды. Қазір құрсақ ана мен аналық ұрық деген су тегін... Еркекке ұрпақ керек.

– Қазаққа ше? – деп қалды бұл да.

– Қазаққа да ұрпақ керек. Біздей аз халыққа бұл бір таптырмас амал болып тұр. Құдайдың бергені.

– Құдайдың бергені ме, әлде құдайдың ұрғаны ма? Оны да уақыт көрсетеді.

– Уақытқа сілтеп керегі жоқ. Қазір прогматиктер заманы. Дүние жаналықтарынан қалыспай, алға тарта беру керек. Сонда ғана өркениет көшінен қалмаймыз, – деп ділмарсыды Байсары.

– Иә, – деген Бүкір, – көштен қалсақ – қазақ құриды. Дүниеде дамыған технологияның бәрін игеріп, пайдалануымыз керек. Ал құрсақ ана жолын, тем, более... Әлі құрсақ анасыз күн жоқ дейтін уақыт келеді. Еркек атаулының ұрықтарын алып, қазақты мидай араластыру қажет... Қазақ көбейсе, мемлекет те күшті болмай ма?! Жалпы, неке-меке, неке-теке деген далбасаның түкке қажеті жоқ. Адамдардың өз таңдауына жол беру керек. Кезкелген сұлуқыздың, ақылды ананың, жігерлі еркектің, күшті жігіттің ұрығын қолбада сақтай отырып, құрсақ анада қайта түлету керек... Құрсақ аналарды мемлекет қамқорлыққа алып, олардың жатырына мемлекеттік страхования жасап, тіпті еңбекақы төлеген абзал. Міне, сонда демография мәселесі де оңай шешіледі. Ұрықты әкелерді де ұмытпау керек. Ұрығын олар да қымбатқа сату керек. Дүниедегі ең бағалы, ең қымбат – дені сау ұрық... Нағыз демократиялық қоғам деген осы.

– Сен тіптен әріден ойлап кеттің, – деген Байсары. – Сонда жатырда жанданғанмен, сәби мен ана бір-біріне жат болып шығады ғой. Жат деген жаман.

– Ей, Байсары! Бұл күнде бәрі де бір-біріне жат... Бүкіл әлем мұхиттағы балықтай араласып жатқанда, қазақтың жаттығы не, тәйірі! Жат болса да жан иесі... Есесіне өзге ұлттарды, жат мемлекет пен халықтарды

жатсынбайтын болады. Бізге керегі де сол емес пе?! Қазақ өзді-өзі жатбауыр болсын, бірақ жатқа құрақ ұшсын... деген ұран ұрып тұрған кезең. Ендеше, Сарыарканың даласына жан-жақтан құйылып жатқан жаттарды жатырқамайтын жатжанды ұрпақ керек. Оны тек құрсақ ана жатыры ғана шеше алады.

– Жатбауыр жатыр деші?!

– Жатжатыр... Жатжатыр қазақ проблемасын бір-жолата шешіп береді.

– Қой, қайдағы жоқты айтпа, Бүкір!.. – деп, Байсары енді өзі шошып қалған. – Жатжатырың не пәле?! Одан да Оксанамен ойнап-күл. Көрдің ғой, өте сұлу әйел... Интеллигентная. Ол да сені ұнатып қалған секілді. «Бүкір адамдар күдіс жылқылар сияқты белді болады» дейді. «Досыңыз да қабағат қуатты шығар» дейді. Ұрғашының аты – ұрғашы, емес пе?! Сенде ойы барын маған ашық сездірді.

– Мен емес, көкейін тескен он мың доллар ғой, – деп бұл кіржің ете қалды.

– Әрине, ақша да керек, «Бүкір айғыр» да керек, – деп, Байсары емін-жарқын күлген.

Байсары сұмның тілегі орындалды...

Бұл Оксанадан іліккен құтпандай айырыла алмай қалды. Аяғы құрдай жорғалайтын болды. Қоламтадай қызулы, қыздай қылықты жас әйел тәнін талмаусыратып, жанын жайландырып жіберді. Бұрын әйел затымен андасанда ақшаға ғана есеппен кездесіп жүргені жай ғана тірлік екен. Оксана екеуі бір-біріне ерлі-зайыптылардай беріле сүйіп, беріле күйді. Дүн-дүние Бүкір үшін қазандай төңкеріліп түсті.

Бүкірдің белі босаған сайын белбеуі де босады. Оксана құрсақ құнын он мыңнан жиырма бес мың долларға дейін оп-онай көтеріп, екеуара нотариуспен заңды түрде бекітіп тастады. Кешікпей Оксананың жатжатыры мұның студент қыздан екі жүз көк қағазға сатып алған ұрықпен жанданған сарқынды эмбрионды жұтып алды.

Арада тоғыз ай тоғыз күндей боп өте шықты...

Бүкір шекесі торсықтай ұлды болды...

Барлық қиындық сәби дүниеге келген соң басталды ғой. Жас сәбидің «жүзіне де қарамаймын» деген сөзінде Оксана тұрды. Туа сала тіксініп, кеше ғана шеңберек атқан қарны қысыр жыландай тартылысымен, емханадан үйіне тайып отырды. Бүкір нәрестені шырылдатып өзі тапқандай, құшақтап қала берді. Ел жақтан туған-туысқа сөз салып еді, сексеннен асып, селкілдеп отырған анасынан өзге елп еткен жан жоқ. Екі күнде егіз балалы болғандай, есі шығып-ақ кетті.

Байсары да ат ізін салмай қойды... Ол бірақ не істейді? Жазығы – жалпылдап жүріп ұрпақты қылғаны ма?!

Ал ақыр дүние Бүкір үшін бұлданды да қалды. Жылаған жанды уантатын көкмұнар Алатау да, мұнайған жанды қуантатын көктұман Алматы да мұның көңіл күйін серпілте алмады. «Жанболат» деп есім қойған жабысқақ та Бүкірдің жанын жеді. Жалғыздықты жар тұтқан суретшіге сәби сор болды.

Әрі-сәрі болып жатқанында аяқ астынан алыстағы аудан орталығынан артынып-тартынып анасы келген бір топ адаммен... Қуаныштарында шек жоқ. Бүкірдің қос бөлмелі пәтері ырду-дырду әңгіме мен буы бұрқыраған асқа толды. Шикөкпеден мұны кәрі анасы мен кенже інісі құтқарды ғой. Келін бірден сәби Жанболатты бауырына басты. «Бір жарым жасқа жеткенше жеткізіп берейік» деп алып кетті.

Бұл тағы да соқа басы сопиып қала берді. Сәбиін сұрағандарға «детдомға» өткізе салдым деп китыға қалатын. Бүгін енді сол сорлы уәж студенттер аузымен айналып өзін тауыпты.

Сөзге дауа жоқ.

* * *

Қаланың қақ ортасындағы шеберханасына келді. Шеберхана Суретшілер үйінің жетінші қабатында еді.

Қабырғаны тұтас алып тұрған ескі ағаш жақтаулы, қос қабат әйнекті кір-кір терезені ашты. Алатауға қараған күнгей беттегі терезеден көктемнің салқын лебі лап қойды. Бүкірдің тынысы да ашылып сала берді.

— Түүх, пәтшағар! — деді іштей: «Бәрі құрып кетсінші! Бір күнгі кәусар ауаға жетпейді ғой... Ұмытайыншы! Әмір Темір әміршіні аяқтайын!» деп ойлады.

Бүкір майлы бояуын езіп, ағаш жақтауға керілген кенептегі суретке келіп үнілді. Ұзыны екі құлаштай, ені құлаш жарым полотно біршама аяқталып қалған еді.

Суретте отқа оранған әлем ортасында қап-қара арғымаққа мініп, қаракөк сауыт жамылып, екі ұзын найзамен екі дұшпанын ат үстінен аударып тұйреп тұрған әйгілі Әмір бейнеленген. Оң қолымен хандар киетін айыр қалпақты бір ханды, сол қолымен сұлтандар киетін елтірі бөрікті бір сұлтанды тұйрепті. Ақ сапты найза ханды, жасыл сапты найза сұлтанды ат үстінен аударып барады. Хан Сарыарқаның сары даласына қарай жантайса, сұлтан көк теңіз шетіндегі ай күмбезді камал түбіне қисая құлап барады.

Үшеуі де сұсты. Көздері суық. Үрей, қорқыныш дегеннен ада. Үшеуінің де езуінде ажалмен ойнаған бір суық жымыс бар... Қаракөк арғымақпен тік шаптырта секіріп, ұзын сапты найзаларын қос дұшпанына тіреген ұлы қолбасшының ту сыртында өрт жалыны көкжиекті жауып, көк аспанға шейін торлап алыпты.

Бүкір өзінің суретіне разы-қош көңілмен масайрай бір күлді. Ерден көтеріліп, үзенгіге табанын шірене тіреніп, бар салмағымен найзаларын ұмсына енгізген Әмір Темір дулығасының шашағын қанықтау қылып бояй бастады. Сарала шашаққа әр кіргізе түсті.

Осы бір сәт ақырын ғана есік қағылды. Бүкір суретін шығыр арқылы тұғыр басынан теріс айналдыра салды.

Байсары екен...

Ол асығыс аман-саулық сұрасып кіріп келе жатқанда, иығымен үлкен сурет шетін қағып кетіп, бояуы қанық полотно жанарына жарқ етіп шағылғаны.

– Ох! – деді ол оқыс таңқалып: – Ғажап! Ғажап!

Бүкір жақтырмай қалды. Дәл бір ұрлығы ашылып қалғандай қысылды.

– Әлі аяқталған жоқ, – деп суретін айналдыра бергенде, Байсары білегінен мыти ұстап, суретті теріс бұрғызбады.

– Токта! Токташы! – деп өзеуреді. – Шедевр. Екі қолымен екі бірдей жауын жайратып тұрған баһадүрді бірінші көруім... Керемет! Мұндай да болады екен, тура мифтік қаһарман!

– Жә, болды! Көзің тойса – болды...

– Өй, Бүкір, досым-ау! Бұрынғы абстракт суреттерінді білмеймін, ал мына мифтік образың шедевр екені дау жоқ. Көз тимесін деп қорықпа! Менің жанарым жалынсыз...

– Қой. Қайдағы шедевр? Мифтік образ да емес. Кәдімгі Әмір Темір ғой.

– О, күдірет! Аксақ Темір ме? Иә, иә!.. Дәл өзі. Темірдің Токтамыс ханды өлтіріп жатқаны... О, Алла! Анау теңіз шетіндегі айлы камал түбінде ажал құшып жатқан – Баязит сұлтан... Соның өзі сақалы қауғадай. Стамбол мен Қаратеніз, Сарыарканың селеулі даласы... Құдай-ау, қалай дәл тапқансың?! Қалай бір полотноға сыйдырып жебіргенсің? Жо-жоқ, сен генисің, Бүкір. Қырық бесте бақ конды саған, бақ!..

Бүкірді Байсары құшақтай алып, қарулы құшағына қысып-қысып қойды.

– Кілтін тауыпсың, бауырым! – деп, Байсары қайта-қайта қарай берді. – Кілтін тапқансың. Сұмдық! Үш қошқардың басын бір суретке қалай сыйдырып жібергенсің?.. Сен тарихты да жақсы білетін боп шықтың ғой. Мынау соның дәлелі.

– Кілтін Әмір Темірдің өзі тапты, – деді Бүкір де енді өктемсіп, Байсары сөзіне семіріп. – Шебер, мен емес – Әмір... Ол екі дұшпанын да оп-онай жер жастандырған ғой. Бірін – Ұлытауда, бірін – Стамболда.

– Үшеуі де бірақ бір түріктің ұрпағы... Тек сол арасы ғана жанға батады, – деді Байсары. – Дұшпандарын тани алмаған... Танымаған.

– Танымаған ба? Танытпаған ба? – Бүкір қарсы сауал тастап, оған өзі жауап берді. – Менім ше, Әмір Темір падишаһ танымаған, әрі дұшпандары танытпаған... Тоқтамыс хан да, Баязит сұлтан да жаулық жасасам деп, жер жастанған.

– Бүкір, суретін сұмдық бір жайды ашып тұр, – деді Байсары көп білетінін білдіргісі келіп. – Біле білген адамға Әмір Темір түркілердің мақтанатын қаһарманы емес, түркілерді қас дұшпандарының алдында жығып, жер тізерлетіп берген антиқаһарман...

– Мен олай деп ойламаймын. Тоқтамыс та, Баязит те сыбағасын дұрыс алған. Екеуі де ұлы Әмірге қарсы шығып, есіріп кеткен.

– Қателесесің, – деді Байсары. – Ол Совет Одағының өтірік тарихшыларының аңызы... Ақиқатты бүркегені. Орыс, қытай және Еуропаның қылмыстарын жасыру үшін ойлап тапқан жалған қауесеті.

– Сонда сенікі қауесет емес, ақиқат екен ғой, – деп кекете қалды Бүкір.

– Ақиқат деу қиын. Бірақ менің қисыным шындыққа бір таман жақын, – деп Байсары да дәлелдемек болды. – Өзің ойлашы, Алтын Орданы Тоқтамыс хан, Моғолстанды Әмір Темір, Еуропаның тең жартысын Баязит сұлтан – үшеуі әлемнің жартысын билеп тұр. Үшеуін алар жау жоқ. «Бізді алатын дау жоқ деп, бізден мықты жау жоқ деп» тұрған олардан орысың да, қытайың да, Еуропаң да зәреқұты қашып үрейленген... Әйгілі Рим Папасы Кремльмен жалғасып, Мәскеу Бежинмен сөз байласып, көк семсерлі түркілерден құтылудың жолын қарастырған. Тыңшы жіберіп, сатқындарды жұмсап, үшеуінің басын бір қазанға сыймастай қылып қырқыстырған... Дүниені тітіреткен түркінің қос көкжалын арыстан Әмір Темірдің қолымен

жайратқан да, ал оның өзіне қытай тыңшылары арқылы у бергізе салған. Сөйтіп, бар мәселені опонай шешкен... Міне, содан бері түркі ұлысының ұлы бағы басынан тайды. Тайғызған – алыс-қиыс жаулары, өз қолымен тайдырған – Әмір Темір. Өйткені ол – Шыңғыс қағандай шынар тұлға емес еді... Болашақ бұлдыр заманға көрегендік пен кемел ойлылық жасай алмады. Ақыры, ата-бабаларымыз азап шекті, келешек ұрпақтары дұшпандарына кіріптар болды.

Бүкір ойланып қалды.

– ... Сен кілтін дұрыс тапқаның, достым, – деді Байсары. – Әмірдің түркі қандастарын тұқыртуға келгенде айласы жетсе де, олардың әлем алдындағы беделінің биік болуына келгенде ақылы жетпеген.

– Танытпсың! – деді кенет Бүкір дүр сілкініп. – Танытпсың! – Тағы қайталады. – Қызғанып тұрсың ғой... Қызғанба! Бұл – ешкім салмаған сурет. Әлемде жоқ. Ал, Әмір Темір – әлем мойындаған тұлға.

– Әлем қанішер деп мойындаған.

– Оттама! – деп, Бүкір оқыс қалш-қалш етті.

Байсары қызарақтап, сөз таба алмай қалды. Аузына:

– Тоқтамыс – Сарыарқаның жерінде жатыр. Оның қазақ даласының қақ төрінде жатуының өзі бізге рух береді... Ал қанішер Темір қайда?

– Тоқтат! Әмір Темір қанішер болса, Абылай хан да қанішер. Ол жоңғар жұртын қырып тастаған. Ал Кенесары – қарақшы... – деді Бүкір аузынан түкірігі шашырап. – ... қырғыздарды барып шапқан.

– Ол қазақты да шапқан, – деді Байсары да тістеп. – Сатқын қазақ пен төрелерді де аямаған. Кім үшін? Өзі үшін бе? Жоқ. Ел үшін. Қазақ хандығы – қазақ мемлекеті үшін... Сен алжыма, Бүкір! Ойың қандай бүкір еді... Тілің де тікен.

– Хандық... мемлекет дейсің. Қайдағы мемлекет? Хандық құрып қаншалықты қарқ болды. Біздің хандар хан емес – қанқұмарлар... Өзара қырқысты. Қырылды.

Халықты үш жүзге бөлді... Ел де қырылып жойылды. Тоз-тоз болдық. Топырақ жаладық. Орысты паналадық. Соның арқасында аман қалдық. Бізде мемлекет болған жоқ...

– Оттапсың! Орыс отарлады. Іріткі салды. Қытай кидалады. Жоңғардан арылған жерді жаулап алды. Сенің жанағы айтқаныңның бәрі – Шойынбаев пен Масановтың сандырағы ғой... Санаңды сандалтып тастаған екен.

– Шойыныңды да, Масанды да оқыған жоқпын. Орыс пен әлем тарихын аударатөңкере қарап шыққаннан кейін түйгенім... Ал олар маған дейін сондай ой түйген қазақ азаматтары болса, молодец! Олар да Қазақстан азаматтары... Өзгеше ойлауға иеет право. Тем, более, қазақтар!

– Қазақтан садаға кетсін! – деп Байсары зығырданы қайнады. – Сен мектепті орысша оқығандықтан да осындай маргинал боп шыққансың.

– Мен тарихты осы тарихи суретті салу үшін оқыдым... Өзім үшін оқыдым, – деп қасарды Бүкір де. – Өнер үшін оқыдым... Маргинал да адам.

– Теріс оқығансың.

– Әмір Темір оқытты, – деді Бүкір шын көңілімен.

– Әмір Темір онбай қателескенін Қытайға жорыққа кетіп бара жатқанда бірақ білген. Бармағын шайнаған... Кеш еді. Сені де қазір қателесуге алып келіп тұр.

– Жоқ. Қателесе қойғам жоқ.

– Қасарыспа! – деп Байсары қатқыл дауыс көтерді.

– Қасарысам! Ол аз десен, кез келген зиялы интеллигент өз ұлтын, мәдениетін, өнері мен әдебиет, тарихын жақсы білу былай тұрсын, оның кемшілігі мен артта қалғанын білу керек. Сын көзбен қарауы тиіс. Міне, менің принципім.

– Өте жақсы. Бірақ ойың бұзық, ниетін арам...

– Не десен, о де... Қазақ хандығының бес жүз елу жылдығын тойлаймыз дейміз. Ол бес жүз елуден әлде

қайда әрі... Ал Керей мен Жәнібек хан емес, Әбілқайыр ханнан бөлінген сепаратистер... Сепаратист сұлтандар.

– Жап аузынды, ақымақ!

– Шамыңа тиді ме? Ха-ха-ха!.. Олар да анау Донбаста бүлік салып жатқан орыс сепаратистері сияқты. Одан да Әбілқайыр ханмен тізе қосып, көшпелі өзбектермен біріге отырып, қырғыз бен тәжік, түркіменді қанатының астына алу керек еді. Қазір өзбек отыз миллионға жетті... Біз ше? Тұтас Түркістан болып, Ресей империясы секілді бүркітше басып отырар едік. Сонда бізге орыс та, қытай да қоқандай алмас еді. Еуропа мен АҚШ та байқап сөйлесер еді. Байлығына бас сұға алмас еді.

– Ой, шіркін-ай! Сен суретші емес, сенатор болсаңшы!

– Болсам несі бар?! Болам. Бүкірлігім ғана жол бермей жүр... Бүкірдің де күні туар.

– Күнің тумай-ақ қойсын!

– Күнім туса, күллі қазақты христианға кіргізер ем...

– Астапыралла!

– Қорықпа! Қазір қаншама казак. «Иса мәсіх нұры» деп шоқынып кеткен... Қаншамасы салафит, уахабит, тағы толып жатқан ит-бит дегенге еріп жүр ғой. Ал христиандар тұтас. Қазақ христианға кірсе, қырғыз бен өзбек те енеді. Тәжік пен түркімен де шет қалмайды. Қазақтың арқасында Орталық Азия Иса пайғамбар жолын «хақ жол» деп ұстанып, ислам фундаментализмі деген індеттен аулақ қонар едік.

– Ниетің қандай нас еді, – деп Байсары жейдесінің жағасын ұстап, ұшын тістеп-тістеп қойды.

– Тісте! Тісте! Жағанды емес, жағыңды тістейсің әлі...

– Тәйт, кәпір!

– Қателесесің. Мен кәпір емес, мына қаптаған шенеуніктерің кәпір... Жемқорлық – кәпірлік. Олар өзінің шуын жеген қорқаулардан да асып түсті қазір. Ақша десе, анасын, туған баласын сатады. Дінін сату түк

емес... Шенеунік христианға бет бұрса, билікті пайдалана отырып, халықты да ауната салуға болады. Күні кеше емес пе, коммунист атаулы жалпақ жұртты атеист қылып жібергені. Қызмет пен мәнсап үшін атқамінер атаулы, атақ пен мақтан үшін ғалым мен залым атаулы құдай жоқ деп құлдай жорғалағаны... Бәрі жабылып жүріп құдайсыз қоғам орнатқаны. Тап бүгін де солай. Ондай сойқанды салу да оңай.

– Арманың қандай кәззап... – Байсары булығып қалды. – Ай, Бүкір, Бүкір! Сендей сұмнан сактасын!

– Біздің қоғам – қисық айнада сәулеленген сынық қоғам...

– Қоғамды қисық-қыңыр қылып жүрген сен секілді бүкірлер.

– Мейлі, – деді Бүкір, – бүкір қоғам-ақ болсын. Оны түзеу үшін айнаны сындыру керек. Қоғамның ақиқат сиқын көресің. Сонда жаныңнан шошырсын. Қазақ қоғамы мен қазақ өмірінің жасырылған қан-жоса жамалы жалған дүниеден түңілтер... Сонда көрер едім, Байсары, сенің сорлы кейіп-кеспіріңді! Нағыз бүкірлікті таныр едің.

– Танымай-ақ қойдым. Қара аспанды суға алдырмашы... Ел аман, жұрт тыныш.

– Жұртың бейғам, жұттан шыққандай жүдеу... Соны да көрмеймісің, – деді Бүкір.

– Ол Еуропа мен АҚШ-та да бар, – Байсары басу білдірді. – Мен сені момын, зиялы деп жүрсем, ішінде ит өліп жатыр екен ғой.

– Ол ит өлі емес – тірі... Тек сыртқа шыға алмай, қор болып ұлып отыр. Ха-ха! – Бүкір арсыздана күлді.

– Сайтан алсын сені, сайтан алғыр!

– Сайтан мені ғана емес, елдің ақыл-есін алған, – деді Бүкір. – Біз «ЕС»-ке еліктей алмаймыз, көршіге еліктейміз. Еліктемеске амалымыз да жоқ. Еліктетпей, соңынан ертпей, канатының астына алмай қоймайды. «Көп қорқытады, терең батырады». Ал біз азбыз... Демек,

ұлы елдің ұлы тілін, ұлы дінін де қабылдауға тура келеді. Сонда ғана діліміз түзеледі... Мен тілін де, дінін де қабыл алдым. Енді ділім оңалары сөзсіз. Ана сәби ұлымды да ертең анамнан алып келіп, солай тәрбиелемекпін. Шокындырамын!..

— Ол ойың жүзеге аспас, — деді Байсары. — Ұлын қазақ екені рас болса, қазақтың қалыбын сақтап қалар.

— Сен қаншама шамдансаң да, осы айтқаным айтқан. Әсиет етем ұрпағыма! Солай тәрбиелеймін. Тәрбиеге көнбейді дегеннің тілін кесем деген Абай да. Тәрбиелей берем. Ұлы халықтардың ұлы идеяларын сіңірем. Кішкентай ғана қазақтың емес, көп халықтың — ұлы халықтың ұлы болғаны абзал. Өзім сияқты өгейлік... бүкірлік... тоқалдан туғандай шетқақпай көрмесе екен деймін. Сен не білесің?

— Саған дауа жоқ екен. Ұлылық ауруына шалдығыпсың. Ұрығың басыңа шауып кеткен... Бетіңнен аулақ! Сен сияқты көбеймесін! — деп шошынды Байсары.

— А-а, біз көппіз... Кешегі Кеңес заманы көбейтіп кеткен. Сендер бүгін отай алмайсындар. Тамыры терең. Мәскеуден тартылып жатыр... Ол тамырды түбімен суырып ала алмайсындар. Иә, иә! Анау қытайдағы қазақ жастарының ішінде алып империяда өмір сүргісі келетіндер көп екен. Олар да қойдың шашылған бір уыс құмалағындай қазақтың азаматы болғанша, аждаһа тұрпатты алып мемлекеттің азаматы болған артық деседі екен. Жуан елде жуан жеп, жуан ішіп, жуан адам болған жөн де ғой... Оған сен не істей аласың, Байсары? Ха-ха-ха!.. Еуразиялық одақ азаматымыз бәріміз... Ішің күйсе — тұз жала. Ха-ха-ха!..

— Тфу, лағнет! Ішің лас қой... Аулақ! Аулақ!

Байсары жетінші қабаттан лифтімен зулай түсіп, Суретшілер үйінің есігі алдына қалай атып шыққанын түсінбей қалды.

Көкек күні май тоңғысыз. Кеудесін кере дем алды. Алатауға қарады.

Көз алдына бірақ алып Алатаудың айпара келбетінде сәулеленген Әмір Темірдің ат үстіндегі сұсты бейнесі келді. Байсары оқыс тіксініп қалды... Атышулы тұлғаның тау төсіндегі кесек кескіні менмұндалап тұрса да, ойына «Әмір Темірдің қателігі» деген дерексіз ой орала берді.

Ал Бүкір болса, Байсары досының аузын бақаша аштырғанына мырс-мырс күліп, қолына ұстаған қыл-қаламымен салған суретіне бір жақындап, бір алыстап, қызыға да қызғана қарайды. Қос жауырын ортасындағы өскелең өркеші шымырлап, көңіл күйі көтеріле берді. Оның тұла бойына ғайыптан қуат кұйып, санасына серпін берген кара ойлы шабыт жемтік көрген қарақұстай қанаттандыра түскен еді.

Көршеге хикаясы

Перінің демі

Арқаның арқар аудырап аязды күні.

Сүйек салынған арнайы мәйіткөлік ағызып келеді. Мәйіт соңынан шұбаған тағы да бес бірдей жеңіл көліктер де ұшырта түседі.

Астанадан Көкшетауға қарай салынған тегіс күре беті ашық. Қаңтардың қырық градусты көрсеткен қабағат суығы даланың ұлан сауырын қырауға бөктіріп тастапты. Жол бойында ұшырасатын орам-орам орман алқаптарының ұшар басына дейін бозқырау шалып, дүниені бозмұнар басыпты.

– Жолды жауып тастағаны жақсы болды, – деді қаладағы бір ауданның әкімі Сырым.

– Бәрі де Арқа аязының арқасы, – деп облыстық мәслихат депутаты Ақмырза да қостап қойды.

Бұл екеуі де осы Сарыарқа өңірінің «сарықұлақ» атанған белді азматтары еді. Сонау дүние дүмбілез тартып, ел естен танған есерсоқ жылдары ерге қонып, қолдағы бұлан биліктің арқасында Астана асқандар... Бүгінде сол сортаң кездің сорпасынан майланған қозы

қарындарын сипап, семіз әнгіменің сонысын шегірткедей шалып келеді.

— ... Аяз талайларды тапжылтпай тастаса да, апам аруағын бөгей алмады, — деп Ақмырза сөзін жалғады.

— Иә, марқұм қашан да жолымды ашып отырушы еді... Бүгін де солай болды. Ақырғы сапарында да аруағымен жебеді. — Сырым да тоқмейілсіп сөйледі. — Айтпақшы, ұйқы басқан біздің ауылды көшіретін болды ғой... Не істейміз?

— Қимылдап қалу керек, — деді Ақмырза.

— Кешеден бері апам өлімі килігіп, жоспарды бұзып жіберді ғой... Әйтпесе, Қалаштың картасын алдырып, ауылда не бар, не жоқ, манайындағы Перінің мекені қандай жағдайда екен, жайылымдық жерлер мен егіндік алқап кімге тиесілі деп, кірісіп жатыр ем, — деп Сырым ашыла берді.

— Бәрін де тезірек анықтау керек, — деп Ақмырза да алқымдай жөнелді. — Құр қол қалып қалмайық. Облыс әкіміне өзім шығам... Одан саспа. Қаражат мәселесін қарастыр.

— Ол да табылатын сияқты. Инвестиция тартамыз. Өткенде қытайлармен кездескем. Олар қанша қаржы керек болса, сонша береміз. Тек өндіріс пен жерге саламыз. «Қаражат бізден, жер сізден» деп отыр. Акцияны елу де елу етейік дейді. «Сендер ақша құймай-ақ қойындар, сендердің атыңнан біз құямыз» деп алақандарын ысқылайды.

— Елу емес, елу бір де елу... Елу бір пайыз біздікі десек, заңдылық жағын әкімшілікте шешу де оңай. Қалғанын сосын көрерміз! — деп Ақмырза ақыл қосты. — Дегенмен, Ұлттық қордан көп қаржы бөлініп жатыр.

— Ол да ойда бар. «Даму» қоры ауыл шаруашылығына субсидия жасамақ. Онда көшкен Қалаштың орнына мал бордақылайтын, құс өсіретін ірі комбинат, көл жағасына шошқа өсіретін ферма салу керек, — деп шешіле түсті Сырым да.

– Астанда колбаса, «халал» шұжық жетіспейді ғой. Бұл ойың дұрыс екен, – деп Ақмырза да қопандап қалды. – Тіпті қытайлардың керегі де жоқ.

– Жок, қытай керек...

– Орысты тартсақ қайтеді? – деп қалды Ақмырза.

– Орысты жолатып керегі жоқ. Олар Перінің мекеніндегі алтын мен уранды алуға ақша салғанымен, бизнесті «Росатомпром»-ға бұрып жібереді. Одан гөрі қытайлар дұрыс.

– Иә-ә! Ойлану керек. Шахтаның жайы қалай екен, жалпы...

– Ойбай-ау, мен өзім бастық болған шахта емес пе? Бәрі дайын. Кезінде уақытша консервировать етіп тастадық қой. Енді, міне, уақыты келіп тұр.

– Әй, орыс жол бермес! Андулы елміз ғой, Қытайдың күші келе қояр ма?! – деп Ақмырза күдік алды.

– Келеді. Қазір Ресейді Еуропа мен АҚШ қышқаштай қысып, басымен қайғы... Астана емес, Бежін сұраса – береді. Жемтіктесі емес пе?! Оған шағын ғанша шахта абырой әпермес. Қытайларды да алдап қояр... Бізге де керегі сол, біраз жыл қытайлар арқылы қазып, қызығын көрсек болды ғой.

– Жақсы! Байлық қой... ен байлық.

Ақмырзаның колтелефоны сылдырлады. Әңгіме үзіліп қалды.

Мәйіт салынған көліктегі имам жігіт екен, қай тұстан бұрылатындарын сұрады. «МАИ бекетінен өткен соң солға...» деп жауап берді Ақмырза.

– Менің мамандығым геолог қой. Шахтада жиырма бір жасымнан еңбек етіп, директорға дейін көтерілдім ғой, – деп Сырым еске алды. – Бұл шахтаның қоры мол... Кемінде отыз жылға жетеді. Қырық жылдық қазынасы бар.

– Аянып қалмайық, – деп Ақмырза да желпініп қойды. – Қытай болсын, сайтан болсын, Перінің мекеніне тарту керек. Тек, тездету керек. Темірді қызған кезде... Байлықты басып қалайық.

Әңгіме сонары суық сорған ұлы далада жалғаса берді.

Ал мәйіт салынған аруақты көлік күре жолдан бұрылып, Қалаш ауылына қарай ақырын жүрді. Жолды қар басып, шұңқыр атаулы толып, тапталып жатса да, шоқалақтаған көлік адым аштырар емес.

— Жол бұзылып-ақ кетіпті.

— Бұзылғаның не, жоқ десеңші, — деп Ақмырза кейіді.

— Шахтаны ашсақ, жолды үкіметтің өзі-ақ жөндер еді.

— Әрине, жол салар жай жоқ. Халық жолға салықты төлеп жатыр ғой, үкімет ақша шығарсын. Қаншама бюджет игерілмей қалып жатыр емес пе?

— Игерілер еді, кейінгі кезде бақылау күшейіп кетті... Игерілмейтін болды. Бәрінің итше тіміскілеп, мамағын жалап, итініп кеп жүргені.

— Басқа шара болмай тұр ғой, обырлар көбейіп кетті, — деді Ақмырза. — Кішкене күт, достым! Біраздан соң бұл науқан да соғып өткен Сарыарқаның желіндей басылады. Ұзаққа бармас ұран ғой... Сонда уысты саламыз!

— Оған дейін ыңыршағымыз шығар...

Олар Қалаш ауылына да жақындап еді. Сонда ғана тілдерін тыйды. Көлік жүргізуші жігіт те жеңіл өуен тербеген магнитофонды сөндіріп тастады.

Бұлар түкірік жерге түспес күнде неге келе жатқандары естеріне енді түскендей еңселерін тіктеп, жөнделіп отырды. Сырым жеңіл күрсініп, қапалы күй танытты.

Көз алдында анасының мәйітін арқалаған қара түс көлік ырғалып барады...

* * *

Ай арасы. Өліара өлік үсірдей суық.

Арқаның айсыз аспаны ашық. Көк шаңырақ көмкерген түн түнегі толған жұлдыз. Теріскейден тесірейген

Темірказық та көкше даланың шынар шыршасы ұшына ілініп, суықтан қырғи қанатындай қалтырайды. Жарық жұлдыз болса да жасаурап тұр. Көмескі тартқан Жеті-қаракшы түстікке ауыпты. Үркер бұлыңғыр батысқа бет түзепті.

Теріскейді тұтас тұтқан орман қарауытады. Союу бұтақ қайың мен сидаң терек қара шашын жайған қарағай, самырсынмен ғашықтардай жанаса қалыпты. Қар жамылған, суық сорған кен өлке өлі күй кешіп, жел-құзсыз тыныштықта үнсіз мүлгиді. Ойда жоқта оятар Арқаның ақтүтегі бүгін сабыр сақтапты.

Түстігін шағын көл иектеп, шығысын жартасты жатаған тау иықтаған, теріскейін қалың орман бүркеген ауыл да түн тыныштығында тыпыр етпей жатыр. Сұрапыл суықтан иттер де мал қораға тығылып қалған. «Арызқой ауыл» атана бастаған Қалаштың тымық түнде түтіні ғана түзу ұшады. Сол ғана тіршілік белгісіндей.

Қарауытқан орманның ішіне тай шаптырым ілгерілей түссен, баяғы заманнан бері қазақ «Перінің мекені» атап кеткен алаңқай бар. Қос ат арқандар алаңқайдың жазда шөбі қалың, қыста қары жұқа болып жатады. Жерасты қызуы бар топырақ... Жұрт «перінің демі тиген топырақ» десетін. Пері соғып кетеді деп аулақ жүретін. Балашағаны да жуытпайтын.

Сонау орыс келген обыр заманда бірді-екілі ішкіш ивандар жынды суды жұтып алып, осы Перінің мекеніне барып, ауыздары қисайып, қол-аяқтары тартылып, тобанаяқ та болып қалған. Кейбіреуі ауыздарынан ақ көбік жын шашып, көтеріліп кеткен.

Ал әйгілі тың игерілген жылдары Сібір орманынан келген бір әумесер оймақтай жерді жыртып тастаймын деп, өз тракторының астына түсіп өлген. Ал бұған не дерсің? Жұрт «жынның шалығы тиген» деп шуласқан. Кейін ауылдың жанындағы жартасты таудың жеті шақырымдық алыс сілемінен уран мен алтын табылғанда, тағы да балаша шулап мәз болысты. Бірақ уран шахтасы

пайда болысымен, перілер де жым болды... Жынойнақ жетім қалды.

Жетім қалған жынойнаққа соңғы жылдары перілер қайтып оралыпты деп тағы жұрт айтып жүр. Екі кештің арасы апақ-сапақта көргендер де бар. Ал кейінгі кезде Қалаш ауылын қалың ұйқы басып, жылқыдай жусап жүргені — сол қайтып оралған перілердің әрекеті... Перінің демі тигені деседі көпшілік. Перілер бұл маңнан пенделерді мүлде үркітіп жібермек көрінеді.

Ауылдан аулақтағы Перінің мекені — перілер жыйналатын жынойнақ алаңы еді...

Бүгінгі қаңтардың өліарасында да жынойнаққа Арқадағы жын-перінің жалдысы келген тұғын. Ол өзі андасанда бір соғатын. Ал соққан кезде Арқада — адамдар арасында әйтеуір сойқан болатын... Жыны ылығып, перісі былығып жататын жынойнақ жанданып сала берді. Жерасты мекенінен жылы леп боп көтерілген олар өліара түнде ойына келгенін істейтін. Қазір де қаншық итше ілігіп, ұрғашысы мен ұрғашысы жаласып, еркегі мен еркегі жамбастасып, қаңтар суығын да бұйым құрлы көрмей кетті.

Жынойнақта құмарлары біраз тарқаған соң, олар кара түнді жамылып, шахтыға бет қойған. Аузы аңғалсаңғал, үнірейген іші үрей шақырған шахта шеріптерін сүп-суық сәуле боп желпіп өтті. Мұнда ұзақ аялдамады. Ауылға қарай ақ сағым боп жортты.

Құрым киіздей қараңғылық басатын әр айдың өліарасында орманнан көтеріліп шығатын перінің демі ауылға қарай құс қауырсынының лебіндей болып жететін. Бұйығып жатқан ауылға емін-еркін енетін. Үйді-үйге жасқанбастан кіретін. Өліараның өлі күнінде армансыз аралайтын.

Арсыздықпен адам атаулының ыстық қойнын ашып, қасиетті құпиясын шашып, тінткілей тіміскілеп шығатын. Жас арудың қол тимеген қос анарын аймалап, жас жігіттің жанды жерін мытып, кәрі-құртанның ұйқысын қашырып, атан азаматтың айызын қандыруға түлен боп

түртіп оятып, жесір әйел мен нәпсіқұмар қардың жанына жетектеп апарып жатқызатын.

Ал сәбидің жүзінен балғын нұрын ұрлап, ұлпа демін ашқарақтана жұтатын. Абиұрын аштырмаспын дейтін жырынды жалпақ жұртты жымысқыланып жеткен пері жалдысы үн-түнсіз қорлауға көшетін. Оған не істей аласың? Теріскейден түре тиген ала көзді, ақ шашты пері ғой... Пернелеп басып алатын.

Пері жыландай жылжып мәйіт жатқан үйге де жетті...

Аруақтың ақырғы қонақасы беріліп, жұрт ет артынан шәй ішіп, жүректері майланып, көңілдері жайланып отыр еді. Ел тарқап, мәйіт күзетіне ананың әкім ұлы Сырым мен депутат досы Ақмырза және біраз ақсақал-қарасақал, орда бұзар жастағы жастар қалған. Олар өзара әңгімелесіп отырған. Араларына перінің сыбдырсыз кіргенін, құлағын тіге тыңшыдай әңгіме тыңдағанын ешкім де сезген жоқ.

— ... Бұл күнде адам бұзылды ғой, — деді қарасақалдың бірі.

— Байы бар әйел бөгде еркек аңсап, байсырайтынды шығарды, ойы бар азамат сасық байлық аңсап, ойсырайтынды шығарды... Емі жоқ, — деп тағы біреу күнк етті.

Сырым мен Ақмырза үнсіз калуды жөн санады.

— Байлық қусаң, жын-перімен сыбайлас боласың, — деді Сырымның алыс ағайыны болып келетін Ожаубай ақсақал. — Елге пайдасы тиетін байлық болса, онда Алла тағала алқайды, мал мен жанды молынан беріп жарылқайды... Тек, барлықтың буына семірмеу керек. Адам бір қонақ қой жер бетіне келіп кетер.

— Мына Сырымның анасы, марқұм Қапура, қандай адам еді?! Жастай жесір қалса да, жеті баласын аузымен жем тасыған құстай шырылдап жүріп жеткізді ғой, — деді ұзақ жыл ұстаз болған Мұқан мұғалім. — Көзіміз көрді. Балаларын адалдыққа тәрбиелеп, бәрі де жоғары білім алуын талап етті. Содан жаман болған жоқ. Басы — Сырым — әкім, қалғандары да қызметте... Көптіктің зияны жоқ, қазақ білген ғой. Міне, шулап-шұрқырап келіп,

жоқтауын асырып, анасын актық сапарға шығарып салып жатыр.

— Иә, — деді қарасақалдың бірі, — Қапура апай жақсы адам еді!.. Жаны жәннатта болсын! Бұл кісі үш қыз тәрбиелеген жан ғой, жәннаттың есігі ашық.

— Жәннат әркімге бұйыра бермес. Осындай аналар ғана барар.

— О не дегенің? — деп қалды жантайып жатқандардың бірі. — «Үмітсіз — шайтан» деген, еркек те енер... Әйтпесе жәннатта өңшең жесір жынданып кетер.

— Қойыңыздар, ағалар! — деп жас келген имам жігіт араласты. — Мәкүрік сөз айтпаңыздар, сүйекке ауыр болады...

Сонда ғана Сырым елең ете қалды. Ақмырза досы әңгіме ауанын аудару үшін:

— Ағалар, — деді, — неге «арызкой ауыл» атанып жүрсіздер?

— Арыз жазғаннан басқа амал қалмады ғой, — деді баяғы қарасақал. — «Перінің мекені» деп ешкім жоламайтын болды. Әкімқаралар да ұмытып кетті. Астанадағы төрелерге арызданбасақ, құлақтарына ілмейді. Қайта, журналистерге рахмет! Солар ғой әлемге улатып-шулатып жариялаған... Ұйқы басқан ел жата берер ме едік, қайтер едік? Сен екеуің секілді осы елден, ауылдан шыққан азаматтар ауыздарыңды ашпайсыңдар. Бір уақ су ішкен мекендерінді де еске алып жүрсендерші!.. Перінің шалығы тиген жұрт деп, мүлде ат ізін салмай кетпей. Біз ұйқылы-ояу болсақ та, әзірге тіріміз.

Таусыла, тисе сөйлеген қарасақал азаматқа Сырым да, Ақмырза да жақ аша алмады.

— Қалаштың атын өзгерту керек, — деді бір жастау жігіт.

— Қатыны кетіп, қалашы қалған, еркегі ауып, есері кашқан ауыл ғой, — деді тағы бір қужақ. — Қатынын албасты марту басқан, еркегін жынды пері соққан. Уақ-суақта ұйқы басқан ауылмыз.

— Улы ұйқы десенші, — деп ауыл әкімі де араласып қалды. — Перінің демі тиді ғой бізге... Жын жайлады деп жүр ғой.

– Қайдағы жоқты айтып, жамандық шақырмандар, – деп, Ожаубай ақсақал тоқтау салды.

– Ауылды аластау керек, – деді баяғы қарасақал. – Жын-пері жайлаған жерді бақсы шақырып аластаған. Қазірдің өзінде ұйқы дертімен ауырғандар елу адамнан асып кетті... Көшсін депті, қайда барамыз? Кім бізді құшақ жайып, қарсы алғалы тұр? Қараорман үй-жайымызды қайтеміз? Көшу – айтуға оңай сөз. Ал ұйқы – тілсіз дұшпан.

Әңгімемен ырғасып отырғандардың арасына сыналай еніп, сөздеріне құлақ түріп, жүздеріне жымия қарап, перінің жалдысы мырс-мырс күлді... Пенделердің перілігіне күлді. «Таң ұзақ. Бұларды да ұйқы қысар. Сол кезде әуселесін көрермін» деп жымиып қойды.

Ал мәйітті көрші бөлмеге қойып, терезесін салқындап тұрсын деп аздап ашып, басына шырақ жаққызған әңгіме сокқыштар ауыздарын жияр емес. Араларында перінің жалдысы отырғанынан да хабарсыз. «Өңшең сезімсіз» деп пері де сескене емес. Үйде мұны сезіп қалар мысық та жоқ екен.

Әңгіме қызған сайын, дауыстар да жарқын шыға бастады. Олар тіпті аруақты да ұмытып кеткен сынайлы.

Қарасақалдың бірі:

– Алтайдың ар жағында хакас, төбе деген жұрттар бар екен. Баяғыда барғанбыз... Орманды, таулы ел екен. Солардың ішінде бақсылар бар екен. Бақсылары күшті. Жаңбыр жаудырып, сел ағызатын көрінеді, – деді.

– Оны несін айтып отырсың?

– Бақсылар ғой сайтан-сапалақты су жорғадай жорғалататын, – деп қалды бір жас жігіт. – Перінің тілін біледі...

– Дұрыс айтасын, – деді қарасақал. – «Қатын-Қалаш» ауылын отпен, сумен, керек десең – ай, күн сәулесімен аластату керек. Албасты басып, ұйқы қысқан ауылды сөйтіп қана тазарта аласыңдар. Әйтпесе марту басқан әйелдей аурудан арылмайды, дерттен айықпайды. Ауылдан ауып кеткен, ақшаның соңынан қуып кеткен азамат атаулыны аңғал ел-жұртына, жетім қалған жеріне қайтару керек. Олардың қатып қалған қасқыр мойнын

қызыл шумен ауырған елге бұрғызу үшін, бөрінің көкшулан жалымен басынан бақайына дейін ұшықтатып, аластатып алу қажет.

Әлде кімдер мырс-мырс, шик-шик күлді. Перінің жалдысы бірақ тіксініп қалды...

— Күліндер. Күліндер... Сендерді пері соғып, саналарың сандалып, сансырап қалғансыңдар, — деп қарасақал қызбаланды. — Мені қайдан түсінесіңдер? Түйтік жок. Түйтіксіздер!.. Түсінуден кетіп барарсыңдар. Иә, ұйқыда... улы ұйқыда ұйқысырап жатырсыңдар. Ұйықтай беріңдер. Перілерге де сендердің самарқаулықтарың керек. Өншен исалмас... Қамшы керек сендерге. Қамшы... Баяғы қамшыгер бабаларымыз атан өгізді маңдайынан бір-ақ тартып, миын аузына түсіретін он сегіз өрім дырау. Қызыл қандарыңды ағызып қамшыласа ғана бойларың жазылар, ойларың оянар.

Қыстығып жүрген қарасақал зар-запыранын ақтарып салды.

Үй іші сілтідей тынды. Үнсіздікті әлгі бір жас жігіт бұзды.

— Аға, ақиқатын айттыңыз. Рахмет! — деді.

Жұрт жым-жырт қалпы. Жаназа шығарып жатқандай тына қалды.

— Перілер алтын бар жерге ұя салады деген рас. Перінің мекені атанған бұл өңірден де алтын аралас қуатты руда шықты ғой, — деп Ақмырза әңгімеге тұтқиылдан араласты.

— Соның арқасында әкім мен депутаттар да шығып жатыр ғой, — деп әлгі жас жігіт шымшып алды. — Анау ауыл азып, ел тозған жылдары алтын мен уранды, қызыл сынапты Қытай мен Қырымға оңды-солды сатып, биікке көтерілді ғой біраз азаматтар... Енді елге де пайдасы тиер. Ауылды аудан орталығына қарай көшіреді дейді ғой. Көп қаражат бөлініпті.

— «Құлға аспаннан киіз жауса да, ұлтарак бұйырмайды» деген емес пе, пендеге емес, перілерге бөлініп кетер. Айыл-жүгенімізді ұстап, тағы қала беретін біз боламыз.

— Ай, тап осы жолы, бар ғой... қолдарында өлем! — деп есік жақта отырғандардың бірі қырылдай сөйледі.

— Арқаға перінің демі Кенесары хан заманынан бастап соқты ғой, — деп, Мұқан мұғалім әңгіме төркінін ушықтырғысы келмей, тарихқа сілтей салуға тырысты.

— Перінің белгісі ме, кері кеткеннің киесі ме, киігін қырылып, сүйегін үйіліп жатқаны...

Отырғандардың тағы бірі қоламтаны қозғап қойды.

— Әй, қозған¹, сен от көсемей отыр, — деп жас жігіттер бірін-бірі қағытып қалды.

— Қайдан білейін, — деп әлгі қозған жігіт те өп-өтірік мүләйімсіді. — Кеңес заманында перілер келімсектен үріксе, еркіндік заманда қазақ періден үркетінді шығарды.

— Үрікпегенде қайтсін?! Перінің демі ме, пенденің демі ме — білмейміз... Шетімізден баудай түсудеміз.

— Ес жия алмай қалдық қой...

— Есінді жиғызбайды олар. Орыс қой перінің ойнағына от тастаған... Ақыры айланба қойдай қазақты мәнжубас қылды.

— Бізге кімнің демі тисе де, ондырмай тиген...

— Кімнің демі деп қайтеміз. Қазақ қойдан жуас... Мәнжубас ел жылқыдай жусап, қойдай өреді емес пе?! Кім айтса, соған иіледі. Орыстың орманына қарап ұлимыз, қытайдың қорғанына қарап саримыз... Қамсызбыз. Жансызбыз. Жансыз емей немене, түп көтеріле алмай отыр. Дерті дауасыз, демігіп жатыр.

— Екі өкпесі өшкен, — деп қозған жігіт қоздырып қойды. — Орыс қамытын қайта киіп алдық қой... Енді тырп еткізбес.

— Әй, жастар! Сабыр! Сабыр, — деп Ожаубай ақсақал сабырға шақырды.

Оны бірақ шақарланып алған жас жігіт:

— Түп көтерілуге шамасы бар ма казактың? Оған да орасан қаржы керек. Қаржысыз кім шығады? Кім қайда барып ұрынады? Арқада арам өлер.

¹ Қозған — арғын руының бір тармағы.

– Ұйқы басқан миын айтам да... Атала болып кеткен.

– Қайда барып сенделмек? Атамекені мен атабейіті жібермейді ғой... Аруақ жібермейді. Ескі үрей етегінен тартады. Отарлық өмір өтіп кеткен сүйегіне... Ауыл ауса, құт-береке ауатын сияқты көрінеді.

– Несін айтасың? Санасын сарысу басып, кірпігін қорғасын байлаған. Дүние қараңғы... Бары – кердең, жоғы – зердең...

– Жә, жігіттер! – деп имам жігіт жастар сөзін бөлді. – Жаксы сөз айтайық. Зердең деген дерт... Ауру аты. Мына пендеуи әңгіме ұзақ қой, мен біраз имани әңгіме қозғайын. Уағыз – жанның азығы... тәннің қазығы...

Имам уағызына айта бастағанда кейбіреулер орындарынан көтеріліп, тысқа шығып келуге беттеді. Олардың алдында перінің жалдысы да сусып бара жатты.

Бұл жолы перінің жалдысы ешкімнің жүзіне үрлемеді. Ал улы демін үрлесе, біреуі мұрттай ұшып ауыратын, біреуі құстай ұшып құтыратын. Әрі-беріден соң доңыз ұйқыға бас қоятын.

Перінің жалдысы жылдам жылыстап кетті.

* * *

Таң сібірлей, Арканың ақтүтегі көтерілді.

Қапур кепірдің мәйітін ауыл іргесіндегі бейітке жұрт қолмен көтеріп барды. Зират басында ұлыған боран күшейе түсті.

Қабір басына жиналған көпшілік асығыс қимылдады. Сырымның көзінен жас шықпай қойды. Жеңілдеу киінген Ақмырза желді аяздан ұшып кетті. Оған ілесіп жүрген көмекші мен шофер жігіт құрақ ұшып, қарадай бөйек болды.

Алды-артты ораған ақ боранмен алысып, ер-азамат дірдек қақты. Мәйітті мәңгілік мекеніне шығарып салуға дірдеңдеген елмен перінің жалдысы да жетіп еді. Ол да бүрсен қақты.

Құран оқылысымен бәрі де омбылап кері қайтты. Ауылға алдымен жеткен Ақмырза мен пері болды. Сырым көппен оралды.

Актүтек боран қасқыр қаһарына мініп алды...

Қалаш ауылы актүтектің астында қалды. Ауылдан шығар жол жабылып қалғанын аруак құрметтеп келгендер де түсінді.

Енді асығыс жоқ қой деп, қазаға жиналған жұрт асқа асықпай отырды. Ас алдынан имам аруаққа құран бағыштап, Ожаубай ақсақал бата берді. Ел енді бесті жылқының жылы-жұмсағына бес саусақты батыра бергенде, төр жақтан дүрліккен дауыс шықты.

– Ойпырмай! Енді қайттік?!

– Су әкеліндер, су... Су, шашындар.

– Ойбай, су жолатпа! Өткенде су шашамыз, су береміз деп жүріп, айырылып қалғанбыз...

– Дәрі бар ма? Дәрі керек.

– Дәрігер шақырыңдар.

– Қайдағы дәрігер? Аурухананы жауып тастаған.

– Соңғы медбике былтыр көшіп кеткен.

– Енді не қылдық? Телефон да ұстамай жатыр.

– Жел тұрса, байланыс жоқ қой.

– Құрып қалсын, құрып қалғыр!..

... Бәріне кінәлі – перінің жалдысы еді. Жалдынын үрген демі.

Перінің жалдысы жұрт жапатармағай ағаш астауға қол салғанда, сылқым Сырым мен сәнқой Ақмырзаға қарсы отырып, екеуінің аяздан қызарып, майдан жылтыраған беттеріне мап-майда демін үрген. Бес минутке де жетпей, екеуі де дастарқанға маңдайын тіреп, әпсәтте ұйықтап кеткен. Түнімен мәйіт күзетінде болып, кірпіктері қамаспаған олар ұлы қорылға ден қойған еді.

Шу төркіні перінің тиген демінен екенін бірақ ешкім сезген жоқ. Ас үсті қарбалас әрекетке түсті. Адамдар атқамінер азаматтардың аякасты ұйқыға кетуін өрнеге жорып, тіпті бір-бірінен де көрген.

– Түнімен көз шырымын алмағандары да рас.

– Жол да соғып тастады ғой.

– Күн де суық... Аяз да сорып тастады.

– Түнде мәйіткүзетке отырғызбау керек еді... Оларсыз да адамдар жеткілікті.

- Осы аруақ күзетудің қажеті қанша? Исламда жоқ.
- Тәйт, әрі! Тыныш жүр. Сен қайдан білесің?

Ас жайына қалды. Дүрліккен топ ұйқы басқан екеуді үйге алып жүрді. «Қатымхана» ішінде қалған елге имам мен Ожаубай ақсақал басу айтып, зорға тыныштандырды.

Далада дүлей боран қар суырып, жыланша ысқырынып тұр. Әкім мен депутат жігітті нөкерлері мен екеуінің бизнестерін дөңгелетіп беріп жүрген жалдамалы, жалған кәсіпкерлері жылы үйге жеткізді. Үш қарындасы мен бауырлары, бала-шаға, туыстары да ботадай боздап еріп жүр.

Екеуін жылы үйге жайғастырып жатқызған соң, жылау-сықтау да басылып, ел естерін жиғандай болды. Бір топ адам бөлінісіп, біразы асқа қайта кетті. Туыстары мен жақын жолдастары деген төрт-бес жігіт қана ұйқы қысқан екеудің жанында қалды.

Сырым мен Ақмырза қайтыс болған Қапура кемпірдің соңынан аттанатындай, доңыз қорылға басыпты... Дүрліккен дүние бақайларына кіріп-шығар емес. Бейхабар күйде домбыққан беттері балбырап, жас сәбидей жүздерінде нұр ойнап, алаңсыз албырап жатыр.

Әлгінде ғана абыр-сабыр болған туыстар мен ұйқыдағы атқамінер азаматтардың жақын жігіттері үйдегі табактан ас алысып, жүрек жалғасты. Ас үстінде бәрі де үнсіз болысты. Дастарқаннан дәм жиналысымен, әңгіме не істеймізге көшті.

– Тезірек қалаға жеткізу керек, – десіп туыстары бір пәтуға келді.

– Боран. Жол жабық. Жете алмаймыз ғой, – десті жолдастары.

Бірі қайтсек те жеткізуіміз керек десе, енді бірі күтейік десіп, жақын жолдастарының өзі екіге жарылды...

Ақыры ерте күнді кеш қылмай, алдыға шынжыр табан тракторды салып, үш «джип» көлігімен жолға шығуға бел байласты. Ақмырза мен Сырымды бір көлікке жатқызып, өзгелер қос көлікке туыстармен қоса бөлінісіп отыруға көшті.

Ас тарқағанша аттанысып та кетті...

Ауылдан шыға ат құлағы көрінбес боран жолаушыларды күтіп алды. Олар да қара жолдың сорабын бағдарлай, қарайған трактор сұлбасын аңғарлай алға жылжыды. Қыр жолын қар алмайды деген оймен, көлді айнала қырға қарай бет қойды.

Трактордың соңынан алғашқы боп келе жатқан көліктің иесі жүргізушісіне қарап:

— Осы бойы екеуі де ұйқыдан оянбай қалса екен... Сеспей қатса екен! — деді. — Анау байлық өзімізге қалар еді... Акция менің атымда ғой. Оу, Алла, осы тілеуімді бере гөр! Аумин! Аумин! Аумин!

Үш қайтара бетін сыйпады...

Жүргізуші бір туған бауыры еді.

— Аға, ақырын сөйлеңіз. Ұйқыдағы адам сыбырды естиді дейді...

— Е, қойшы! Сен де сақсына береді екенсің. Одан да мына имансыздар иманын үйірместен өлі ұйқыдан оянбай қалсын деп тіле... Жассың ғой, бауырым, бас пайданы ойлай біл. Өмір мен өлім — егіз. Жан мен тән қалауы үшін кез келген пенденің жаназасын жол үстінде шығара салсаң да сауап... Сен қорқақтағанды қой. Өзіміз сендей кезімізде талайдың кеудесін басып, рәкет те болғанбыз.

— Асылық айтпаңыз, аға! Мына ақтүтекте адасып кетіп, қатып қалмайық...

— Тек! Құдай бар, ол менің жағымда... Қашанғы оларға үйіп-төгіп бере береді. Ендігі кезек — біздікі... Тарт алға! Тарт түтекке! Не күтсе де көріп алдық? Мына ұлы боранда бұлардың да жаназасы жақын... Тарт, бауырым! Тәңірім тарылмасын, тағдырым жаңылмасын... Аумин! Доңызға доңыз ұйқы, қоңызға қоңыз ұйқы тап болсын... Ажал аузын даланың көкжалындай ақыра салсын бұларға! — деп тіледі тірі өлік денелерді тиеген көлік иесі.

Қоянқұлақтай қайшылап сокқан ақтүтекке олар қойып кетті. Албасты ұйқы естерінен тандырған азаматтардың тірі өлік тәні түтекте тербеліп барады.

Әлкиса

...Жолаушы әңгімесін шегіне жеткізе, шерін толғата айтып шықты. Уақыт та түн ортасына таяп қалыпты. Мезгілдің қалай зулап өте шыққанына қайран қалдым.

Жүрдек поездың шойын жол мен бетон шпалды сол-қылдата соққан болат дөңгелектерінің дауысы құлағыма енді келгендей болды. Санам сансырап біраз отырдым. Жасын жанарлы жолаушы әңгімелері шындығында да дүмді дүниелер болып шықты. Адамның ой-санасына сына қакқандай сыналай еніп, есінді ат тепкендей есен-гіретіп тастайды екен.

– Бұл әңгімелер кез келген жерде айтыла беретін бөстекі сөз емес. Өзің естідің ғой. Жүрекке жүк түсіретін жайлар. Естіп қалуға екінің бірінің қолы жетпеген... Сенің бағын бар екен, қалам ұстағандар арасынан тұңғыш құлағыңа құйдың. Сәтімен деген сол, – деді жолаушы.

– Иә, оқырман мырза! – дедім мен де жолаушы есімі капелімде есіме түспей, әлі де әңгіме ауанынан айыға алмай отырып.

– Ойлы оқырман де... Ойсыз оқырман ойланғанша қай заман?

– Ым, – дедім мен ойлана, – хикаяңыз қиялға қанат бітірсе, ертең-ақ жазар ма едім?! Қайтер едім?

– Өз еркің... Бірінші хикаяны «Өршеге хикаясы» деймін. Қазақтың өрлігі мен ерлігі қатар жүретін халық қой. Сондықтан – Өршеге. Екінші әңгіме – Төршеге хикаясы. Төрде отырып та аузын былғайтыны бар... Ал, үшінші хикая – Көршеге. Көрге түскен мәйіттей ұйқы басқан жұртпыз ғой. Перінің демі қай жақтан үріп тұрғанын аңдамайды... Мұны оқырман пайымы деп ұк! Бәлкім жазарсың, бәлкім жазбассың. Әрине, қолыңнан келсе, – деп ойлы оқырманым орнынан оқыс тұрып, маған сынай қарап, жымия күлді.

Көкжалдай жалынды жанарын төбемнен қыранша қадап, купеден сып беріп шығып кетті.

Ләм-мим дей алмай қала бердім...

«Жолаушы хикаясының сонар сұлбасын сақтасам болды ғой, ал айтқан әңгімелеріне ат қоюға хақым бар» деген ойға бекідім. Іштей кешегі жиырмасыншы ғасыр жым-жылас жұтқан жас ұрпақ жайында айтылған әңгімені «Жылым», бүгінгі қоғамдағы қияс ойлы азамат туралы әңгімені «Бүкір», қазір өлі ұйқы басқан ауыл жайлы әңгімені «Перінің демі» атауға оқталдым... Іштегі ширьққан үнім солай деп атап та жіберді.

Болат доңғалақтар мен жұдырықтай жүрегімнің дүрс-дүрс қағысы қатар соғып тұр екен. Қан қысымым көтеріліп кеткенін сездім. Қолма-қол сөмкемнен дәрі алып, салқын сумен іштім. Оң қолыммен сыздаған жүрек тұсымды уқалап, өз-өзіме сабыр шақырып, әлден уаққа дейін терең тыныс алып отырдым.

Оқырманмын деген ол бірақ қайтып оралмады...

Оралмағаны да жөн болды. Жолаушы ма, пері ме? Біреу миыма мықшеге қағып тастағандай... Жұмбақ жолаушы ізім-қайым ізін суытты. Әңгіме аңғарына арбалған жыландай есіл-дертім ауып, ауға түскен шабақтай аузым ашылып отырып, оның есімі де тас есімнен шығыпты. Шу бекетіне жеткенше санам сан-саққа кетіп, көз іле алмадым. Шудан өте кірпігім зорға айқасты. Қалжырап, қатты ұйықтап қалыппын.

Алматыға бірақ ширақ һәм ширап түстім...

Ұзын жол үстінде ойда жоқта жолығысқан бөрі текті бейтаныстай енді өзім шиыршық атып келем. Құба жонда қу жанын жалдаған жалқы жолаушының сергек бейнесі көз алдыма оралып, құла түзге қарай жиі-жиі жол тартып кеткім келеді.

Жолың болсын бейуақта жолыққан бейсауат жолаушы!..

Астана – Алматы.

МАЗМҰНЫ

Туажат (<i>Роман</i>)	5
Бірінші тарау	23
Екінші тарау	55
Үшінші тарау.....	91
Жолаушы (<i>Хикаят</i>)	154
Өршеге хикаясы. ЖЫЛЫМ	157
Төршеге хикаясы. Бүкір.....	176
Көршеге хикаясы. Перінің демі.....	191

Көркем басылым

Асқар Алтай

ТУАЖАТ

Роман және хикаят

Редакторы *А. Оразбекова*

Көркемдеуші редакторы *Н. Айымбетов*

Техникалық редакторы *М. Қартова*

Корректоры *Д. Дәрібаева*

Компьютерде беттеген *С. Беласарова*

ИБ 36 (240)

Теруге 28.09.2018 берілді. Басуға 12.10.2018 қол қойылды.
Пішімі 84x108^{1/32}. Шартты баспа табағы 10,08. Офсеттік қағаз.
Офсеттік басылым. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №

ISBN 978-601-7355-56-2

9 786017 355562

Республика Казахстан, ТОО «Арда+7».

050012, г. Алматы, пр. Кабанбай батыра, 47.

